

ВЕСЦІ

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

СЕРЫЯ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК 2016 № 2

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК 2016 № 2

ЗАСНАВАЛЬНІК – НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

Часопіс выдаецца са студзеня 1956 г.

Выходзіць чатыры разы ў год

ЗМЕСТ

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

Климентьева И. А. Философский анализ значения некоторых смыслов виртуальной реальности.....	5
Санько С. І. Адзін рэдкі матыў беларускай касмагоніі і касмаганічныя канцэпцыі школы Джаймінія «Самаведы» і позніх орфікаў.....	10
Денисова Н. Ф. Образовательный путь одаренной молодежи как критерий эффективности воспроизводства научных и научно-педагогических работников высшей квалификации	19
Малмыгин А. С. Генезис и структура социального события как фактора трансформации современного общества	24

ГІСТОРЫЯ

Груцо И. А. Знаменный комплекс французской армии в военной кампании 1812 г.: классификация, типология, статус, иерархия	29
Мацук А. У. Пазіцыя шляхты Брэсцкага ваяводства ў пытанні каралеўскіх выбараў у Рэчы Паспалітай у 1733 г.....	35
Трубчык П. А. Рэлігійная палітыка ў паўночна-заходніх губернях Расійскай імперыі ў пачатку XX ст. (па матэрыялах Дзяржаўнай думы).....	44

МОВАЗНАЎСТВА

Памазенка Т. Л. Макраструктурныя асаблівасці беларускіх перакладных тэрміналагічных слоўнікаў (20–80-я гг. XX ст.).....	49
Ванкевич О. Г. Взаимодействие русского и белорусского лексико-семантических полей «Погода» и «Надворье» с другими полями	58

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

Горбунов И. В. Приемы сценографии и театрализации музейной среды: от эйдофузикона и диорам Луи Дагера к музею будущего	62
Шрубок А. У. Уяўленні сферы народнай ветэрынарыі як прадмет фалькларыстычнага даследавання: аналіз айчыннай гістарыяграфіі.....	70

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Калядка С. У. Эмоцыя ў паэтычным тэксце: планы зместу і выражэння	78
Нанас А. У. Агульныя тэндэнцыі ў беларускай гумарыстычнай паэзіі XIX стагоддзя	83

ПРАВА

Довгань Е. Ф. Ограничительные меры Европейского союза как обстоятельства непреодолимой силы в гражданско-правовом обороте	88
Шахновская И. В. Правоспособность социальных общностей в конституционном праве.....	95

ЭКАНОМІКА

Колотухин В. А. Управление интеллектуальной собственностью.....	100
Нестерович Д. А. Отражение социального компонента качества экономического роста Республики Беларусь в международных рейтингах	104

РЭЦЭНЗІІ

Здановіч У. В. Ратны, працоўны, духоўны подзвіг беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны: новыя здабыткі айчыннай гістарыяграфіі	111
Даніловіч М. А. Першае манаграфічнае даследаванне мовы беларускага заканадаўства.....	116

ВУЧОНЫЯ БЕЛАРУСІ

Міхаіл Фёдаравіч Піліпенка (Да 80-годдзя з дня нараджэння)	118
Уладзімір Іванавіч Няфёд (Да 100-годдзя з дня нараджэння)	121

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ 2016 № 2

Серия гуманитарных наук

На русском, белорусском и английском языках

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации Республики Беларусь,
свидетельство о регистрации № 394 от 18.05.2009

Тэхнічны рэдактар *В. А. Тоўстая*
Камп'ютарная вёрстка *Ю. А. Агейчык*

Здадзена ў набор 11.03.2016. Падпісана ў друк 08.04.2016. Выхад у свет 25.04.2016. Фармат 60×84¹/₈.
Папера афсетная. Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 14,88. Ул.-выд. арк. 16,4. Тыраж 110 экз. Заказ 73.
Кошт нумару: індывідуальная падпіска – 102 900 руб.; ведамасная падпіска – 252 168 руб.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом «Беларуская навука». Пасведчанне аб дзяржаўнай
рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/18 ад 02.08.2013.
ЛП № 02330/455 ад 30.12.2013. Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, Мінск.

© Выдавецкі дом «Беларуская навука»
Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук, 2016

PROCEEDINGS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

HUMANITARIAN SERIES 2016 N 2

FOUNDER IS THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

The Journal has been published since January 1956

Issued four times a year

CONTENTS

PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Klimentyeva I. A. Philosophical analysis of the values of some meanings of virtual reality	5
Sanko S. I. One rare motif of the Belarusian cosmogony and cosmogonic concepts of school Dzhaiminiya «Sama-veda» and late Orphics	10
Denisova N. F. Educational way for talented youth as a criterion of efficiency of reproduction of scientific and pedagogical high-qualified workers	19
Malmyhin A. S. Genesis and structure of social events as a factor in the transformation of modern society	24

HISTORY

Hrutso I. A. Color complex of the French army in the 1812 military campaign: typology, classification status, hierarchy	29
Matsuk A. U. Position of the nobility of the Brest province on the issue of Royal elections in Rech Pospolitaya in the year 1733	35
Trubchik P. A. Religious policy in the Northwestern provinces of the Russian Empire in the early 20th century (the State Duma)	44

LINGUISTICS

Pomazenko T. L. Macrostructure features of Belarusian translated technical dictionaries (20–80-ies of XX century) ...	49
Vankevich O. G. Interaction between Russian and Belarusian lexical-semantic fields «weather» and «nadvor'e» with other fields	58

ARTS, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE

Gorbunov I. V. Tricks of scenography and re-enactment of the Museum Environment: from Louis Dager's eido-fuzikon and dioramas to the Museum of the future	62
Shrubok A. V. Folk veterinary beliefs as a subject of folklore studies: analysis of the historiography	70

LITERATURE STUDIES

Kaliadka S. U. Emotion in poetic text: plans for content and expression	78
Nanos E. V. General trends in Belarusian comic poetry of the XIX century	83

LAW

Douhan A. F. European Union restrictive measures as force majeure in the civil and legislative turnover	88
Shakhnovskaya I. V. Legal capacity of social communities in constitutional law	95

ECONOMICS

Kolotuhin V. A. Intellectual property management	100
Nesterovich D. A. Reflection of the social component of the quality of economic growth of the Republic of Belarus in international ratings	104

REVIEWS

Zdanovich U. V. Feat of arms, labor and spirit of the people of Belarus during the Great Patriotic War: new historiography	111
Danilovich M. A. First monographic study of the Belarusian legislation language	116

SCIENTISTS OF BELARUS

Mikhail Fyodaravich Pilipenka (To the 80th anniversary)	118
Uladzimir Ivanavich Nyafyod (To the 100th anniversary)	121

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

УДК 1(075.8)

И. А. КЛИМЕНТЬЕВА

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЯ НЕКОТОРЫХ СМЫСЛОВ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Республиканский институт высшей школы, Минск, Беларусь, e-mail: klimentyeva@gmail.com

Рассматривается проблема виртуальной реальности, которая стала в последнее время неотъемлемой частью повседневной реальности, что приводит к формированию новых интересов, мотивов поведения, целей, ценностей и установок. Проникновение новейших технологий во все сферы человеческого бытия не только помогает решить многие проблемы, но и создает новые. Рассмотрение виртуальной реальности с социально-философской точки зрения позволит выявить тенденции развития представления о виртуальной реальности, проанализировать ее влияние на ценностно-значимые сферы жизни для молодежи.

Ключевые слова: виртуальная реальность, виртуализация, информационное общество, молодежь, интернет, компьютерные технологии, реальность.

I. A. KLIMENTYEVA

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE VALUES OF SOME MEANINGS OF VIRTUAL REALITY

Republican Institute high school, Minsk, Belarus, e-mail: klimentyeva@gmail.com

Problems of the virtual reality became recently an integral part of everyday reality, leading to the creation of new interests, the motives of conduct, goals, values and attitudes. Penetration of the latest technologies in all spheres of human life not only helps solve many problems, but creates new ones.

Review of virtual reality with the socio-philosophical perspective would make it possible to identify trends in the development of ideas about virtual reality, to analyze its impact on the value meaningful areas of life for young people.

Keywords: virtual reality, virtualization, information society, young people, the Internet, computer technology, reality.

В конце XX – начале XXI века в условиях распространения компьютеров и других современных технологий возрастает интерес к феномену виртуальной реальности и его воздействию на человека. Первоначально термин «виртуальная реальность» возникает в связи с использованием компьютерных технологий. Сегодня он уже используется практически во всех областях науки и культуры, в повседневной жизни.

В связи с этим возникают неоднозначность и противоречивость в его толковании, появляется необходимость философского осмысления феномена виртуальной реальности, изучения ее онтологического статуса, антропологических и социокультурных оснований. Это позволит не только осмыслить значимость виртуальной реальности в жизни современного человека, но и по-новому взглянуть на современное общество. Виртуальная реальность становится неотъемлемой частью повседневной реальности, что приводит к формированию новых интересов, мотивов поведения, целей, ценностей и установок. Проникновение новейших технологий во все сферы человеческого бытия не только помогает решить многие проблемы, но и создает новые. Рассмотрение виртуальной реальности с социально-философской точки зрения позволит выявить тенденции развития представления о виртуальной реальности и проанализировать ее влияние на все сферы человеческого бытия.

Понятие «виртуальная реальность» было введено в 80-е годы XX века Дж. Ланье. На представления о виртуальной реальности оказала большое влияние философия Жана Бодрийяра, который употребил такие термины, как «симулякр» и «гиперреальность». Эта терминология Ж. Бодрийяра во многом обозначила дальнейшее направление в философском понимании понятия виртуальной реальности.

Создать социологические модели современного общества, оперируя понятием виртуальность, попытались такие ученые, как А. Крокер, М. Вэйнстейн, А. Бюль, М. Паэтау, Д. Иванов, М. Кастельс. А. Бюль, автор теории «виртуального общества», считает, что с развитием технологий виртуальной реальности компьютеры превратились в универсальные машины по производству «зеркальных» миров. В каждой подсистеме общества образуются «параллельные» миры, в которых функционируют виртуальные аналоги реальных общественных процессов.

Канадские ученые А. Крокер и М. Вэйнстейн акцентируют внимание на критике киберкапитализма как системы, порождающей новый тип неравенства и эксплуатации. По А. Крокеру и М. Вэйнштейну, виртуализация – это новый тип отчуждения человека от собственной плоти в процессе пользования компьютерами и превращение ее в потоки электронной информации: «Речь в данном случае идет отнюдь не только о так называемых киберпанках – людях, для которых смыслом жизни стало погружение в миры компьютерных симуляций и «бродяжничество» по сети Internet... В любого рода виртуальной реальности человек имеет дело не с вещью (располагаемым), а с симуляцией (изображением)» [2].

Российский ученый Д. Иванов приходит к выводу, что виртуализацию необходимо рассматривать не как создание «параллельного» виртуального общества, а как процесс социальный, процесс изменения общества в целом. Модель виртуализации общества – новая теория общественных изменений. С помощью понятия «виртуальная реальность» в настоящее время обозначают некоторые новые экономические, политические, культурные феномены, не связанные непосредственно с компьютеризацией, однако логика их развития схожа с логикой виртуальной реальности. Сущностной характеристикой данной логики является замещение реальных вещей и поступков образами – симуляциями, что можно наблюдать во всех сферах современной жизнедеятельности человека.

Погружаясь в виртуальную реальность, человек воспринимает мир как игру, сознавая, что эта игра условна, управляема и есть возможность выхода из нее. Тем не менее виртуализация общества происходит не как единый процесс. Разнородные, но сходные по направленности изменения осуществляются в различных сферах социума. Мы живем в эпоху экономики образов и образов экономики, в эпоху политики образов и образов политики, в эпоху науки образов и образов науки, – утверждает Д. Иванов.

В современном мире массового производства в качестве товара выступает знак. Реклама создает образ товара, и эти образы, а не реальные вещи обращаются на постмодернистском рынке, производится не вещь, а образ. В эпоху постмодерна политика становится борьбой образов, имиджей. Она формируется в PR-агентствах, телестудиях, создается имиджмейкерами, пресс-секретарями, «звездами» шоу-бизнеса. Создание привлекательного образа обеспечивает успех в борьбе за власть. Роли политиков и избирателей становятся виртуальными, а компьютерная сеть Интернет – не только средством, но и средой политической борьбы. Имиджи политиков формируются при помощи специализированных серверов, web-страниц.

Тенденция виртуализации характерна и для современной науки. В ней возрастает роль таких нетрадиционных для науки форм, как воображение, фантазия, парадоксальность мышления. Студентов интересует выгодное знание, а не истинное. Деятельность ученых и студентов направляется не на поиск фактов, открытия, исследования, компетентность, а на создание презентабельного образа для победы в конкурсе, получения гранта, стипендии и т. п.: «С замещением вещественных объектов и реальных действий симулякрами исполнение социальных ролей ученого, преподавателя, студента становится виртуальным. Как следствие, виртуализируются иерархия научных степеней и званий (академическое сообщество), научная дискуссия (конференции, конкурсы), научное разделение труда (исследовательская / учебная организация), т. е. виртуализируется университет и исследовательская лаборатория как социальные институты» [2].

Таким образом, успех в экономике, политике, научной деятельности больше зависит от образов, нежели от реальных действий и вещей. С одной стороны, Интернет дает свободу – можно выбрать имя, конструировать виртуальную личность, с другой – происходит отчуждение от реального тела. Социальные сети дарят человеку виртуальное «Я», которое для многих значит больше, чем «Я» реальное, ведь для них именно в социальных сетях происходит самореализация личности. Профиль в социальной сети – это статус, который может значить больше, чем реальный человек. Это игра, но игра с реальными последствиями.

Медицинские врачи наблюдают некоторые необычные болезни, ставшие характерными для современного человека. Например, киберхондрия – читая в Интернете статьи про болезни, люди начинают находить у себя их симптомы, занимаются самолечением и тем самым наносят вред своему здоровью. Интернет и другие современные гаджеты ухудшают память. Нет необходимости запоминать название улиц, городов, достопримечательностей, исторические факты, маршруты, рецепты, дни рождения, если есть Google, Яндекс и другие поисковые системы. С их помощью можно написать научные работы, приготовить обед, создать семью. Навык поиска нужной информации постепенно атрофируется, сводясь к монотонному просмотру результатов, выданных компьютером.

Интернет-зависимость, зависимость от компьютерных и онлайн игр – это один из отличительных признаков современного человека и общества. Человек уже с трудом представляет себя без Интернета – там ведь его второе «Я», без Интернета его как бы и нет. Не подключенный к сети Интернет человек уже чувствует себя неполноценным. Компьютерные игры настолько затягивают, что лишают восприятия реальности происходящего. Все это приводит к нарушениям нервной системы, люди со слабой психикой совершают преступления, идут на неадекватные действия, самоубийства, разрушаются семьи. Если времяпровождение в виртуальной реальности привлекательней действительности, значит отсутствует интересное занятие в повседневной жизни: «Сеть стала средством активного общения садистов и педофилов, членов клубов самоубийц и каннибалов – свободной манифестации низости и мерзости, психических патологий и извращений» [4].

С одной стороны, философы пытаются противопоставить виртуальную реальность и реальный мир, показать превосходство реальности над виртуальностью. С другой стороны, осмысливая события окружающего мира посредством виртуальной реальности, можно предположить, что современный мир больше виртуален, чем реален.

Виртуальная реальность позволяет конструировать как индивидуальное, так и коллективное сознание человека. Можно уйти от самого себя, из реального жизненного пространства. Тем не менее с помощью виртуальной реальности можно найти собственное «Я». Для некоторых пользователей Интернета присутствие в сети более наделено смыслом, чем в повседневной жизни. Сетевая анонимность позволяет пользователю почувствовать себя более свободным и интеллектуально, и морально, что приводит к развитию негативных явлений. С возрастанием масштабов сетевых коммуникаций повышается опасность деструктивных взаимодействий в виртуальной реальности, манипулирования общественным мнением, пропаганды и реализации идей при помощи так называемой «отфильтрованной» информации. Техническая виртуальная реальность может стать опасной как для отдельного человека, так и для общества в целом. Усиление контроля со стороны государства и правоохранительных органов за процессами обработки и распространения информации может привести к тотальной слежке за деятельностью каждого пользователя сети Интернет. Главная проблема, связанная с виртуальной реальностью, заключается в том, что вытесняется и отодвигается на второй план реальная жизнь.

Все это указывает на проблемы, имеющиеся в обществе. Ч. Кирвель и И. Бусько обозначили основные тенденции, характерные для духовной сферы в современную эпоху. Это вытеснение духовности материальными ценностями; стремление к удовлетворению наиболее низменных и примитивных потребностей; стандартизация, унификация, вестернизация культуры; распространение этического релятивизма и безразличия; отказ от абсолютных идеалов Добра и Зла; снижение способности к критическому самостоятельному мышлению, выбору ценностей и идеалов; замыкание человека в мире частных интересов, прагматической направленности. Ученые

задаются вопросом: есть ли среди них те ценности, развитию которых серьезно препятствуют современные информационные технологии? Следует помнить, что в большинстве своем люди приспособливают Интернет к своему образу жизни, а не меняют свое поведение под воздействием технологий. Учитывая все негативные факторы воздействия современных технологий на человека, следует ли говорить о том, что необходимо отказаться от использования телефонов, планшетов, компьютеров? Конечно, нет. Однако способен ли человек использовать гаджеты и Интернет исключительно по назначению и только в тех случаях, когда без них не обойтись? Люди создают Интернет, приспособливая его к своим потребностям, целям и интересам, поэтому не Интернет, а сам человек определяет, что необходимо делать и как жить. По мнению М. Кастельса, «судить об Интернете в терминах «хорошо» или «плохо» вообще неправильно. Технологии хороши или плохи в зависимости от нашего их использования. Они суть продолжение нас самих» [3].

В современном обществе выделились две доминирующие точки зрения по поводу Интернета. Одна говорит о том, что Интернет – это причина отчуждения человека от реального мира, причина виртуализации общества как такового. Другая сводится к рассмотрению Интернета как источника обновления общества. Виртуальная реальность становится дополнительным источником опыта, невозможного в условиях реальной жизни, необходимой составляющей для эффективного функционирования современного общества. Социальные предпосылки развития общества в виртуальной реальности выявляются в таких сферах, как искусство, наука, образование, экономика, политика и др. Культурно-досуговая сфера виртуальной реальности имеет множество направлений: игры, виртуальные музеи, выставки, интерактивное кино, концертная деятельность, литература и т. д. Технология виртуальной реальности несет в себе решение неординарных эстетических задач. Мы становимся свидетелями возникновения новых видов искусств.

Использование компьютерных технологий становится неотъемлемым условием любого исследования. Виртуальность проникает во все области науки, позволяя моделировать различные процессы, создавая информационные модели, сохраняющие все заданные параметры реальности, что приводит к более полному исследованию и расширению познавательных возможностей. Новые технологии находят широкое применение и в образовании. Дистанционное образование, участие в виртуальных научных конференциях и дискуссиях, наличие электронных библиотек позволяют постоянно повышать квалификацию, человек ощущает себя социально востребованным. В виртуальной реальности стремительно развивается экономика, появляются виртуальные биржи, платежные средства, банки, электронные рынки сбыта, развивается система торговли через Интернет. Для потребителя расширяются возможности доступа к товарам и услугам. Важным фактором является возможность социальной активности индивида в виртуальной реальности для людей с ограниченными физическими возможностями.

Глобальные изменения, внесенные новыми технологиями в человеческую жизнь, с неизбежной необходимостью изменяют ценностный мир молодого человека. Человек в виртуальной реальности более свободен в своих проявлениях, чем в действительности, а отсутствие сдерживающих факторов приводит ко многим негативным явлениям, которые реализуются виртуально. Свобода и безнаказанность, с которыми ассоциируются новые технологии и связанные с ними возможности, свидетельствуют о том, что в современном социуме осуществляются поиск и оценка новых общественных явлений, к которым относится виртуальная реальность. Виртуальная реальность – это синтез технологии, искусства, науки. Пребывание человека в ней придает ценностную характеристику отдельным событиям, людям, явлениям. В технической виртуальной реальности человек получает такие возможности, которые не могут быть реализованы в повседневной жизни. Это помогает ему воплотить самые смелые мечты, проекты, фантазии. Возникают новые ценности, значимые и возможные в виртуальной реальности. Часто они являются перенесением в виртуальную реальность уже имеющихся у субъекта ценностей.

В силу возрастных особенностей, восприимчивости ко всему новому виртуальная реальность привлекает в первую очередь молодежь. Например, социологическая лаборатория Мурманского государственного педагогического университета провела исследование для выяснения ценностного значения виртуальной реальности в жизни молодежи и количества времени, которое

тратится на нее. По результатам исследования в иерархии ценностей виртуальной реальности на первом месте оказались образование и наука. Далее по убывающей следуют: общение, межличностное взаимодействие, реализация творческих способностей в пространстве, созданном новейшими технологиями, развлечения, компьютерные игры, знакомство с разными культурами и искусством. Замыкает шкалу работа. Предположительно, работа оказалась на последнем месте в связи с тем, что большинство студентов-респондентов на момент опроса не работали. Больше всего времени затрачивается пользователями информационной сети на общение. Объясняется это тем, что людям не хватает общения в реальной жизни, а при помощи виртуальной реальности создается возможность реализовать невостребованные в реальности способности. Далее следуют развлечения, лишь потом образование и наука. Молодые люди считают развлечения и игры не главными в своей жизни, но при этом респонденты много времени тратят на них. Современные философы отмечают все возрастающий игровой характер как культуры, так и виртуальной реальности. Искусство и культура в виртуальной реальности как ценностная значимость оказались в конце списка. Это можно объяснить тем, что ценности виртуальной и социальной реальности тесно связаны. В современном обществе искусство и культура не являются приоритетными направлениями. Отвечая на вопрос, смогли ли бы респонденты отказаться от использования виртуальной реальности, были получены следующие результаты. Труднее всего респондентам отказаться от использования новейших технологий в сфере образования и науки, общения, реализации творческих способностей. Трудно отказаться и от развлечений. Легко молодые люди могут отказаться от виртуальных технологий, связанных с работой, а также искусством и культурой. Очевидно, что для молодежи ценностно значимыми сферами жизни, как в объективной реальности, так и в виртуальной реальности, являются образование, общение и реализация своего творческого потенциала.

Таким образом, можно констатировать, что виртуальная реальность имеет возрастающую значимость в современной жизни человека, способствует распространению новой социокультурной реальности, которая становится все более востребованной, позволяет реализовать те человеческие потребности, которые не всегда удается осуществить в социальной реальности. Виртуальность и реальность тесно взаимодействуют, влияют друг на друга. Осмысление, поиск взаимодействия и влияния виртуальной и социальной реальностей на человека и общество – одна из важнейших задач современной эпохи, ведь иногда определить границы виртуального и реального для конкретного человека бывает сложно. Культурные, социальные явления виртуальной реальности сложны, неоднозначны, многоплановы, им необходимо уделять внимание исследователей, поскольку развиваются все более новые и эффективные формы информационных технологий, которые активно применяются в трансформирующемся обществе. Необходимость активного использования потенциала виртуальной реальности в модернизации образования и науки, развитии экономики, применении информационных технологий в политике требует основательной научной базы, а следовательно, разноплановых философских, социальных, психологических исследований.

Список использованной литературы

1. Асп, Э. К. Введение в социологию / Э. К. Асп. – СПб.: Алетейя, 2000. – 248 с.
2. Информационное общество: сб. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 507 с.
3. Кастельс, М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс; пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В Харитонова. – Екатеринбург, 2004. – 328 с.
4. Кирвель, Ч., Бусько, И. Информационный взрыв и судьбы духовности / Ч. Кирвель, И. Бусько // Беларуская думка. – 2009. – № 9. – С. 64–73.

Поступила в редакцию 18.06.2015

УДК 293.21+398.541

С. І. САНЬКО

**АДЗІН РЭДКІ МАТЫЎ БЕЛАРУСКАЙ КАСМАГОНІІ І КАСМАГАНІЧНЫЯ
КАНЦЭПЦЫІ ШКОЛЫ ДЖАЙМІНІЯ «САМАВЕДЫ» І ПОЗНІХ ОРФІКАЎ¹**

Інстытут філасофіі НАН Беларусі, Мінск, Беларусь, e-mail: siarhey.sanko@gmail.com

Обсуждается проблема происхождения дуалистических космогоний в народных религиях Восточной и Юго-Восточной Европы. Утверждается, что дуалистические представления не распространились под воздействием литературы болгарских богомилов, но, что более вероятно, дуализм и народных космогоний, и богомилства был унаследован из более древнего общего источника. В качестве одного из подтверждений этой гипотезы рассматривается редкий мотив белорусской космогонии, имеющий аналоги лишь в космогонических текстах древнеиндийской школы Джайминия «Самаведы» и у поздних орфиков.

Ключевые слова: космогония, дуализм, богомилство, изначальные воды, космическое первосущество, ныряние за землей.

S. I. SANKO

**ONE RARE MOTIF OF THE BELARUSIAN COSMOGONY AND COSMOGONIC CONCEPTS
OF SCHOOL DZHAIMINIYA «SAMAVEDA» AND LATE ORPHICS**

Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus, e-mail: siarhey.sanko@gmail.com

In the article author discusses the problem of the origin of the dualistic cosmogonies in popular religions of Eastern and South-Eastern Europe. It is suggested that dualistic views were not spread under the influence of literature of the Bulgarian Bogomils, but, more likely, a dualism both of the folk cosmogonies and of the bogomilism was inherited from a more ancient common source. As a confirmation of this hypothesis a rare motif of the Belarusian cosmogony is considered, which has prototype only in the ancient Indian cosmogonic texts of the Dzaiminiya school of the «SAMAVEDA» and of the later Orphics.

Keywords: cosmogony, dualism, bogomilism, primordial waters, cosmic primordial being, earth diving.

Уводзіны. Яскравай асаблівасцю традыцыйнай беларускай касмагоніі, як і касмагоній навакольных народаў, з'яўляецца яе дуалістычны характар. Асноўная асаблівасць такіх касмагоній – удзел у чыне стварэння двух, супрацьпастаўленых паводле іх функцый і іх далейшага лёсу, персанажаў. На самой справе дуалістычныя касмагоніі пашыраны практычна па ўсім свеце: па ўсёй Еўразіі, у Афрыцы, Акіяніі, Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы (агляд асноўных фактаў у [36]). А. М. Залатароў (1941 г.) звязваў дуалістычныя касмагоніі з дуальнай арганізацыяй архаічных грамадстваў [9]². Пазней дуальныя арганізацыі былі дэтальна вывучаны К. Леві-Стросам у працы «Структурная антрапалогія», выдадзенай у 1957 годзе [14]. У 1970-я гады Вяч. Ус. Іваноў, вывучаючы функцыянальныя разлады мозгу, прыйшоў да высновы, што дуальная арганізацыя і, адпаведна, дуалістычныя касмагоніі звязаны ўрэшце рэшт з двухпаўшар'ем мозгу [10].

За мінулыя паўтары стагоддзі з часу першых публікацый запісаў касмаганічных паданняў з Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы назапашана вялікая бібліяграфія даследаванняў іх генезісу, структуры, стасункаў з падобнымі міфалагічнымі наратывамі народаў свету (агляды ў: [12; 34; 45; 46]).

¹ Праца выканана пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў (дагавор Г13Р-044 ад 16 красавіка 2013 г.).

² На момант напісання (1941 г.) кніга называлася «Дуальная арганізацыя первобытных народов и происхождение дуалистических космогоний (исследование по истории родового строя и первобытной мифологии)».

Першым прыцягнуў увагу даследчыкаў дуалістычны характар народных касмагоній, які яўна супярэчыў манатэізму афіцыйнага хрысціянства. Ды і сам сюжэт пра стварэнне свету парай супрацоўнікаў-сапернікаў нідзе ў кананічных хрысціянскіх тэкстах не быў адзначаны. Так, адзін з першых яго даследчыкаў А. Пыпін адзначаў, што «паданне не можа быць цалкам растлумачана і ўплывам чыста хрысціянскіх паняццяў, таму што ў біблейскім апавяданні, якое магло ў гэтым выпадку кіраваць фантазіяй народа, злы дух з'яўляецца цалкам адрэнутым: ён зусім не мае ў гісторыі стварэння той ролі, якую прыпісваюць яму паданні. Відавочна, што ў іх стварэнні ўдзельнічаў іншы парадак ідэй, які больш развіў адносіны дзвюх вышэйшых сіл, што кіруюць чалавекам» [18, с. 62]. Таму першыя даследчыкі, ды і сам А. Пыпін, звярнуліся да традыцый, якім дуалістычны светапогляд быў уласцівы.

З прычын храналагічных і геаграфічных за галоўную крыніцу ўплываў на фарміраванне народна-хрысціянскіх уяўленняў пра стварэнне Сусвету было прынята раннесярэдневяковае балгарскае багамільства, якое, як лічыцца, і сапраўды мела прыкметны ўплыў на рэцэпцыю народамі Усходняй Еўропы хрысціянскай дактрыны. Адною з такіх крыніц мог быць даволі шырока вядомы сярэдневяковы апокрыф «Аповед пра Ціверыядскае мора» (Генісарэцкае возера). Сярод яўных падабенстваў: Сатанаіл у абліччы вадаплаўнай птушкі гоголя; называнне Сатанаілам сябе самога «богам», а Бога – «госпадам над госпадамі»; здабыванне Сатанаілам пяску з мора і шэраг іншых. Звяртае на сябе ўвагу і тое, што ў багамільстве Сатанаіл разумеўся менавіта як папличнік бога ў чыне стварэння.

Балгарска-багамільскае паходжанне гэтага апокрыфа не выклікала сумненняў у многіх даследчыкаў. Так, паводле Е. В. Барсава: «Народныя паданні аб пачатку неба і зямлі гностыка-маніхейскага паходжання. Яны праніклі да нас у глыбокай старажытнасці і тым лягчэй засвоены народам, чым больш адпавядалі яго дуалістычнаму язычніцкаму светапогляду» [3, с. 1]. А. М. Весялоўскі ў 1872 г. таксама амаль не сумняваўся ў пераважна багамільскім паходжанні дуалістычных касмаганічных сюжэтаў, лічучы, што ў Еўропу яны маглі быць занесены «ерэтыкамі» з Усходу «з моцнай схільнасцю да прапаганды», што «ў такіх менавіта ўмовах прайшла гістарычная дзейнасць катараў і багамілаў» і што «іх пачыну належыць многае ў паданнях еўрапейскіх народаў, на што мы працягваем глядзець, як на спрадвечны здабытак апошніх: шматлікія дуалістычныя казкі, касмаганічныя ўяўленні і паняцці аб эсхаталогіі» [6, с. XII, 164]. Падобных поглядаў прытрымліваліся А. П. Шчапаў (1861 г. [28]), М. Драгаманаў (1876 г. [7, с. 429]), К. Ф. Радчанка (1910 г. [19]), А. В. Маркаў (1913 г. [16]), у савецкі час А. И. Рогаў (1988 г. [20]), у Балгарыі Й. Іваноў (1925 [11, с. 357–382]), Д. Ангелаў (1993 г. [1]) і інш.

Варта адзначыць, што за пераважна літаратурнае, кніжнае (з Візантыі і Балгарыі) паходжанне народных дуалістычных касмагоній выступалі прадстаўнікі так званай «гістарычнай школы», у той час як іх апаненты з «міфалагічнай школы» рабілі акцэнт на аўтэнтнасці паўднёва-і ўсходнеславянскіх версій адпаведных паданняў. Такую пазіцыю займалі К. Я. Эрбен (1957 г. [29, с. 102]), А. М. Афанасьёў (1865 г. [2, с. 92–103 і інш.]), А. С. Фамінцын (1884 г. [22, с. 127–128, 141–143]) і некаторыя іншыя больш познія аўтары.

Аднак публікацыя ўсё большай колькасці матэрыялаў па этнаграфіі і фальклору народаў усяго свету, у тым ліку і беларускіх [17; 21; 25; 26], а таксама ўзрослая крытыка натуралізму міфалагічнай школы выклікалі новыя гіпотэзы пра паходжанне дуалістычных уяўленняў і вераванняў і, у сваю чаргу, праблематызавалі пытанне пра паходжанне дуалізму багамільскага кшталту. Так, Ю. Крон у 1-м томе «Гісторыі фінскай літаратуры» даследаваў дуалістычныя матывы ў «Калевале» і прыйшоў да высновы аб заходнефінскім паходжанні эпаса, яго ўплыве на паўстанне дуалістычных паданняў у паўднёвых і ўсходніх славян і, адпаведна, у балгарскім багамільстве [39, р. 175]. Пад уплывам новых даных А. М. Весялоўскі ў канцы 80-х гадоў XIX ст. змяніў свае ранейшыя погляды і на дуалістычныя паданні, і на характар уплываў з боку багамільскай літаратуры. Ён прызнаваў: «... Магчыма і іншае меркаванне, ужо раней намечанае намі: што, напрыклад, чэрамская, мардоўская і г. д. – і паўднёvasлавянская легенды належалі першапачаткова адной і той жа паласе развіцця і рэлігійнага светасузірання, багамілы толькі ўнеслі ў кола сваіх дуалістычных міфаў, можа быць, не славянскае паданне, якое адпавядала іх

мэтам, а чэрамісы і алтайцы атрымалі назад свой стары касмаганічны міф у асвятленні хрысціянскай эрасі і апокрыфаў» [5, с. 32].

У 1892 г. змяніў свае папярэднія погляды на паходжанне багамільскіх паданняў і М. Драгаманаў. У працы «Зацемкі аб славянскіх рэлігійна-этычных легендах» [8] ён вылучыў шэраг новых тэзісаў пра тое, што 1) паданні фіна-уграў і паўночнаамерыканскіх індзейцаў не маюць яўных слядоў двух удзельнікаў стварэння свету, у адрозненне ад славянскіх і цюркскіх паданняў, распаўсюджаных ад Балгарыі да Алтая, якія маюць агульную крыніцу; 2) пачатковая прарадзіма сюжэта – гэта Халдзея, Іран і часткова Індыя; 3) да цюркаў і славян, а таксама ў Арменію і Грузію гэты сюжэт быў прынесены гностыкамі і маніхэямі вусным шляхам; 4) на Русь сюжэт пранікаў не праз Балканы, а праз Каўказ, а з Паўднёвай Русі – у Балгарыю. Гіпотэзу Драгаманава ў асноўных пунктах пазней падтрымаў Й. Іваноў [11, с. 372–373].

А. М. Залатароў у згаданай вышэй працы 1941 г. прааналізаваў сувязь дуалістычных вераванняў з дуальнай арганізацыяй «прымітыўных» грамадстваў Аўстраліі, Акіяніі, Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі, Афрыкі, Індыі, Інданезіі, а таксама блізкія ўяўленні народаў Сібіры, Паўднёва-Усходняй і Усходняй Еўропы і зрабіў адназначную выснову: «Дуалістычныя вераванні старажытных славян, як і дуалістычная сістэма багамілаў, выраслі з адной і той жа народнай асновы, як адлюстраванне некалі існаваўшай дуальнай арганізацыі» [9, с. 284]. За аўтэнтычнасць і старажытнасць дуалістычных касмагоній народаў свету адназначна выказаўся М. Эліядэ, прызнаючы пры гэтым пэўны ўплыў на ўсходне- і паўднёва-ўсходнія народныя ўяўленні візантыйска-балгарскай кніжнай традыцыі [34].

Варта таксама адзначыць, што разглядаемы касмаганічны міф добра вядомы ў літоўцаў, хрышчэнне якіх адбылося значна пазней за іншых еўрапейцаў, афіцыйна толькі ў канцы XIV ст., і пры гэтым па заходнім абрадзе ў кананічнай форме, і наўрад ці апакрыфічная праваслаўная літаратура магла б мець які-небудзь уплыў на народную рэлігійнасць і свядомасць. Дасціпны разгляд літоўскіх даных быў зроблены Н. Лаўрынкею [41; 13]. Яны вельмі блізкія да беларускіх.

Другая акалічнасць, якую варта адзначыць, – гэта тое, што паходжанне самога багамільства – сур'ёзная праблема, далёка яшчэ не вырашаная. Традыцыйны погляд, што багамільства з'явілася своеасаблівым сінтэзам хрысціянства і маніхейства, наўрад ці з'яўляецца вырашэннем праблемы, бо пэўныя падабенствы багамільства і маніхейства могуць мець зусім іншы генезіс, чым простае запазычанне першым пэўных ідэй і ўяўленняў другога.

Пры вырашэнні гэтага пытання трэба мець на ўвазе тое, што ўзнікненне хрысціянскіх, як і іншых, эрасей было цалкам натуральным працэсам пры пашырэнні хрысціянства на новых этнакультурных абшарах. Эрасі ўзніклі як вынік складанага працэсу інтэрферэнцыі новых ідэй і традыцыйных уяўленняў і вераванняў асноўнай масы насельніцтва, а канстытуаванне вынікаў гэтай інтэрферэнцыі ў эрась, прэтэндуючую на афіцыйна прызнаны статус канфесіі, залежала ад розных, у тым ліку знешнепалітычных, фактараў. У адносінах да апошняй акалічнасці трэба ўлічваць той факт, што ў канцы I тыс. н. э. Балгарыя знаходзілася ў жорсткай канфрантацыі з суседняй магутнай Візантыяй, а таму прыняцце хрысціянства ў форме праваслаўя, апорай якога і была Візантыя, доўгі час з'яўлялася праблематычным. Таму пэўны час багумільская эрась мела ў Балгарыі і шэрагу іншых Балканскіх краін пэўныя перавагі. Што тычыцца этнакультурнай кампаненты, якая ўзаемадзейнічала з хрысціянскай дактрынай у дадзеным выпадку, то мы маем права меркаваць, што ў вызначальнай ступені яна была звязана з дака-фракійскім субстратам маладога балгарскага этнасу, які ў гэты час яшчэ толькі складваўся. А гэтая кампанента была даволі моцнай і аўтарытэтнай і была звязана з усёй гісторыяй некалі магутнай і слаўнай Фракіі, якая знікла з аналаў гісторыі ўсяго за некалькі стагоддзяў да ўзнікнення багамільства.

Шлях маніхейства быў зусім іншым, і паўставала яно ў зусім іншых культурных і сацыяльна-палітычных умовах. Варта толькі адзначыць некалькі акалічнасцей. Па-першае, маніхейства з'яўляецца тыповым празелітычным рэлігійна-філасофскім вучэннем. Значная частка яго прысвечана абгрунтаванню прыходу ратавальніка свету, якім і аказваецца сам заснавальнік маніхейства – Мані. Па-другое, маніхейства – толькі адзін з прыкладаў тых – тэасофскіх па сутнасці – сінтэзаў, на якія быў так багаты позні элінізм. Толькі тут асноўнымі інгрэдыентамі сталі іранскі зараастрызм (а хутчэй нават зерванізм), будызм, ранняе хрысціянства, пэўныя элементы халдзей-

скай мудрасці і гнастыцызму. Запазычаныя з зараастрызму ідэя спрадвечнага дуалізму і з хрысціянства вобраз Ратавальніка, які прымае пакутную смерць, існуюць і ў багамільстве, што наўрад ці з'яўляецца дастатковай падставай для тлумачэння паходжання багамільства.

На нашу думку, два пытанні – аб аўтэнтычнасці касмаганічнага міфа і аб фракійскім паходжанні ядра светапогляднай сістэмы багамільства – шчыльна звязаныя.

Далей у кампаратыўнай перспектыве будзе разгледжаны адзін рэдкі беларускі касмаганічны матыў, які, апроч іншага, мае адпаведнік у адной з версій касмагоніі і тэагоніі позняга арфізму.

Асноўная частка. Адметнай асаблівасцю шэрага беларускіх дуалістычных касмаганічных паданняў з'яўляецца прысутнасць іх у яўнай ці няўнай форме ідэя саманараджэння нейкай першаснай неаднароднасці з абсалютна аднароднай першасубстанцыі – вады, а таксама апісанне спецыфічнага працэсу, які прывёў да яе ўзнікнення. Адметна і тое, што менавіта гэты працэс і яго наступствы ніколі не становіліся прадметам адмысловага кампаратыўнага даследавання. А такое даследаванне робіць старыя меркаванні пра багамільскае і, нарэшце, іранскае (маніхейскае) паходжанне еўразійскіх дуалістычных касмагоній маладоказнымі. Гаворка можа ісці толькі пра пазнейшую рэінтэрпрэтацыю старажытнага касмаганічнага сюжэта і галоўных дзеючых персанажаў у апакрыфічна-хрысціянскім, у тым ліку багамільскім, ключы. Аднак нават паўночна-заходнярускія апокрыфы не маюць поўнай адпаведнасці з меркаванымі балгарскімі крыніцамі і самі, вельмі верагодна, зазналі ўплыў з боку народных касмагоній. Розныя кантраверзы ў дыскусіі пра аўтэнтычнасць ці запазычанасць еўразійскіх варыянтаў дуалістычных касмагоній дэталёва разгледжаны ў манаграфіі В. С. Кузняцовай [12].

Беларускіх версій з матывам, які нас цікавіць, няшмат – усяго тры, але адметна, што ён не сустракаецца ў іншых народных касмагоніях, разгледжаных больш за сто гадоў таму А. М. Весялоўскім і адносна нядаўна В. С. Кузняцовай. Цікава, што менавіта з дзвюх беларускіх версій разглядаемага тут тыпу пачынае свой агляд дуалістычных касмагоній А. М. Весялоўскі ў артыкуле 1890 года «Да пытання аб дуалістычных касмагоніях» [4].

Самая цікавая версія была ўпершыню надрукавана свяшчэннікам С. Нячаевым у артыкуле 1874 года «Нешта з рэлігійных абрадаў і прымхаў у Бегомльскім прыходзе Барысаўскага павета» [17] і зроблена здабыткам навукой супольнасці П. В. Шэйнам [26, с. 340–341]. Тэкст легенды быў апублікаваны па-руску, таму асаблівасцей мясцовага маўлення не адлюстроўвае, а менавіта яны маглі б даць ключ і да вырашэння пытання пра генезіс самой легенды. Беларускі пераклад змешчаны ў томе «Легенды і паданні» з серыі «Беларуская народная творчасць» [15, с. 41]. Мы прыводзім фрагмент гэтай легенды ў арыгінальнай арфаграфіі.

«Шель Спась по синему морю, видитъ море начинаетъ пѣниться, начинаютъ битъ необыкновенно сильныя волны, появился громаднѣйшій водяной столбъ. Спась подходитъ къ этому столбу посмотриѣтъ, и видитъ въ срединѣ этого столба живого великана, поворачивающагося, но не могущаго встать. Спась взялъ этого великана и выбросилъ на берегъ. Явился такой красавецъ, что красотѣ его изумился самъ Спась. Спась взялъ этого красавца и поставилъ его начальникомъ надъ всѣми ангелами. Этотъ красавецъ и началъ внушать ангеламъ неповиновение къ Богу» [26, с. 340–341].

У гэтым тэксце найперш адзначым два моманты: 1) з'яўленне аграмаднага вадзянога стаўба (адмена першаснай неаднароднасці) у выніку сутыкнення хваляў і 2) нараджэнне ў гэтым стаўбе прыгажуня волата.

У дзвюх другіх версіях адсутнічае матыў сутыкнення хваляў, але прысутнічае вобраз першанараджанай істоты, заключанай у «вадзяным пузыры».

У версіі, запісанай М. Я. Нікіфароўскім у в. Вымна Віцебскага павета і апублікаванай П. В. Шэйнам у зборніку 1874 года [25, с. 428–429], апавядаецца: «Перши-на-перши булѣ одна тольки выда; на ей кой-колі ходзивъ Богъ. Вотъ тольки разъ ёнъ идзетъ ажны видитъ: плуветъ выдыной пузырь. Во й кажитъ Богъ: “стой!” Пузырь остановился. Казитъ Богъ: “лопни!” Пузырь лопнувъ, зъ яго выскычивъ чертъ и кажитъ: “што табѣ на́до, Божухна?” Тогда Богъ кажитъ: “на́да бѣ було здѣлать што пытвирдѣй, а то нявдѣба ходитъ”. Во и ставъ Богъ съ чертымъ міркувацца, якъ ета зробіть на́до. Тады ўздумывъ Богъ, што ў водзи ляжить кувалыкъ зямли и кажитъ черту: “дыстанька ты тую зямлю!” Чертъ якъ бувтыхнить! ажны черизъ тридны прыскочивъ; выбравъ чертъ полынъ

пóдыль зямлі ды й ще зы шаку выпыхавъ. Тады Богъ ставъ раскидывыть тую землю пы водзѣ. Куды ни сыпнеть станить зимля...».

У гэтай версіі найперш варта адзначыць формульны зачын: «Перши-на-перши булá одна толькі выда», уласцівы многім традыцыйным касмагоніям. Параўн., напрыклад, літоўскае: «Pradžioje pasaulio nebuvo nei žemės, nei saulės, nebuvo nieko, tik tai vien vanduo» – «На пачатку свету не было ні Зямлі, ні Сонца, не было нічога, адна толькі вада»; «Nebuvo nieko, tik vanduo» – «Не было нічога, толькі вада» і інш. [13, с. 41]. Гэтая формула характэрная і для індыйскай школы Джаймінія «Самаведы», у прыватнасці, у Джаймінія Упанішад Брахмане: «āro vā idam agre mahat salilam āsīt» – «Водамі ж гэта было спярша, вялікай плыню» (JUB I.56.1, цытуецца па: [43, р. 134], пераклад мой. – С. С.).

Адначым таксама матыў пухіра, які плаваў па пачатковых водах і ў якім была заключана істота, якая называецца чортам. У гэтай версіі ўводзіцца і матыў «нырання за зямлёй» (у англамоўнай літаратуры вядомы, як «earth diving»), вельмі пашыраны менавіта ў дуалістычных касмагоніях у розных кутках зямнога шара (сюжэт A812 па класіфікацыі С. Томпсана «Д’ябал як ныральшчык за зямлёй»). Э. К. Конгас са спасылкай на даследаванні нямецкага вучонага В.-Э. Пойкерта адзначае, што ныральшчык за зямлёй сустракаецца не толькі ў Паўночнай Амерыцы і частцы Паўднёвай Амерыкі, але таксама на выспах Ціхага акіяна, у Аўстраліі, Усходняй Еўропе [38, р. 151].

У ведыйскай міфалогіі ныральшчыкам за зямлёй таксама аказваецца першанароджаная істота, стваральнік усяго існага – *Праджапаці* (*Prajāpati* літар. «гаспадар параджэнняў (стварэнняў)»). Прывядзем адну вытрымку з «Шатапатха-Брахманы» (ŚB XIV.1.2.11, цытуецца па: [44, р. 451]): «... ha vā iyamāgre / prthivyāsa prādeśamātrī tāmēmūṣa iti varāha ūjjaghāna sò’syāḥ pátih prajāpati» – «... сапраўды, на пачатку гэтая зямля была толькі памерам у пядзь. Вепр Эмуша падняў яе, і гэта быў яе валадар Праджапаці...».

Праджапаці дзейнічае адзін, без напарніка, але, так сказаць, у дзвюх іпастасях – у сваёй уласнай і ў абліччы вепрука. У гэтым можна бачыць водгалас колішняй дуалістычнай касмагоніі. У індуйскай міфалогіі ў гэтым жа сюжэце фігуруюць ужо Брахма [42, с. 24] і Вішну [37, с. 170]. Вішну ў аватары вепруком «Харывамша» называе найстарэйшым Пурушам (касмічнай першаістотай, часткі якой сталі галоўнымі складнікамі новага светаладу). Тут Вішну здзяйсняе той жа касмаганічны чын, які «Тайтырыя-брахмана» (TB 1.1.3.5 ff.) прыпісвае «Спадару стварэнняў» Праджапаці [35, с. 67–68].

Нарэшце, трэцяя беларуская версія, запісаная Е. Р. Раманавым у в. Выеў Гомельскага павета Магілёўскай губерні: «Колись Господь ходивъ такъ по воздуху. Бача – пузырьъ висить, и ў пузырьѣ шлось пищить. Господь спрашуя: “што тамъ такое пищишь у пузырьѣ?” А ён говора: богъ! – “А хто-жъ я?” – А ты, кажа, надъ богами Богъ! у пузырьѣ отвѣтъ дае. “Ну, коли жъ я надъ богами Богъ” ... узявъ и разодравъ пузырьъ. Вышовъ оттуль чаловѣкъ, съ пузыря, и иде поплячь изъ имъ. Иде. И тяперака говора Господь: “Якъ ба намъ съ тобою зямли отыскать? Потому хоть намъ безъ зямли тожа можно жить, а по настоящаму ньяльзя. Ё, говора, у вокіяни бязеднымъ зямля – иди ты достань оттуль: ты ето можашъ здѣлать!” – Господь говора тому уже товаришу своему. Ну, той полѣзь, узявъ зямли у руки и порычь у ротъ; и тую, зъ рукъ, Богу отдавъ, а тую затаивъ отъ Бога. Потомъ Господь говора: “ну, мы жъ ету зямельку пасѣямъ!” Господь зямельку пасѣявъ; зямелька стала ростъ. И ў яго ў роти стала ростъ. ...» [21].

У гэтай версіі да матыву «нырання за зямлёй» дадаецца яшчэ адзін, важны ў дуалістычных касмаганічных наратывах, матыў: «сеяння зямлі і яе самаросту». Але нам тут важны матыў жывой істоты ў пузыры. Тое, што пузырь вісіць у паветры, можа не засмучаць: калі зямлі яшчэ няма, то хадзіць можна або па вадзе (як у другой версіі), або па паветры. Паходжанне пузыря паданне ніяк не вытлумачае, як і ў другой версіі.

Абагульнены еўразійскі наратэмны рэпертуар касмаганічнага міфа быў складзены В. С. Кузнецовай [12]. Характэрна, што матыў «вадзянога пузыря», або «вадзянога слупа», у якім саманараджаецца «папличнік»-супраціўнік творцы, зафіксаваны амаль выключна на беларускай этнічнай тэрыторыі (Смаленшчына, Віцебшчына, Міншчына, Магілёўшчына), пераважна ў колішнім крывіцкім арэале, а таксама ў зоне ранняй крывіцкай каланізацыі – на Наўгародчыне ў Паўночна-

Заходняй Расіі і ў Якуціі, што, хутчэй за ўсё, звязана з даволі вялікай колькасцю перасяленцаў з Беларусі ў Сібір, якія дагэтуль захоўваюць шмат асаблівасцей сваёй мовы і аўтэнтчны фальклор сваёй Радзімы. Трэба адзначыць, што вобраз чорта, які вісіць у шары на сцяне, вызваляецца салдатам і потым служыць свайму вызваліцелю, вядомы і беларускім чарадзейным казкам [24, с. 193]. Але тут пачатковая касмаганічная схема ўжо ледзь угадваецца.

Для расійскай і ўкраінскай тэрыторый больш характэрным з’яўляецца нараджэнне супраціўніка з марской пены, у вадзе з пляўка Бога, з адлюстравання Бога ў вадзе або з яго цені.

У сувязі з тэмай «вадзянога пухіра» нельга не прыгадаць рымскага Януса. Вельмі верагодна, што ў незахаваных версіях касмаганічнага міфа Янус выступаў у ролі першанароджанай істоты, таму часам мог называцца паэтамі проста *mundus* – «свет, сусвет». На яго касмаганічную ролю паказвае, у прыватнасці, тое, што паэтамі ён мог выяўляцца як «...першабытны хаос, з якога вылучыліся складаныя элементы свету, узнік упарадкаваны космас, а сам Янус, які пачаткова меў форму шара, набыў аблічча бога, пільнавальніка касмічнага парадку, вартаўніка свету, які верціць яго вось» [27, с. 55]. Асацыяцыі пачатковага стану будучага космасу з «яйкам», або «шарам», відаць, архетыповыя. Параўн., напрыклад, зчын беларускага касмаганічнага міфа: «Рабіў бог зямлю. Выгладзіў, выдзелаў – любя паглядзець. Гладзенькая, *кругленькая*, як *шпакова яйка* ...» [15, с. 40]. У казках сюжэтнага тыпу «Пра тры царствы» распаўсюджаны матыў, калі герой згортвае «іншы свет» у яйка або пры патрэбе разгортвае з яго, як напрыклад, у казцы «Вячорка, Паўношнік і Заравы» [23, с. 117, 119, 120]. Параўн. таксама шарападобнасць створанага дэміургам космасу ў платонаўскім «Тымее» (Plat. *Tim.* 33 b-d – 34 a-b).

Аналаг беларускай версіі знаходзіцца ў касмагоніі школы Джаймінія (Талавакара) «Самаведы», або «Веды (рытуальных) спеваў». Галоўная крыніца – «Джаймінія-брахмана» (Jaiminīya-Brāhmaṇa). Для ведыйскай традыцыі версія школы Джаймінія такая ж вылучаная, як і беларуская. Яна не атрымала дастатковага асвятлення, асабліва ў кампаратыўнай перспектыве. Часткова гэта звязана з тым, што поўнае акадэмічнае выданне Джаймінія-брахманы дагэтуль яшчэ не здзейснена. Часткова – з тым, што і ў ведыйскай традыцыі гэтая канцэпцыя знаходзіцца некалькі адасоблена. Уласна ў Ведах цяжка знайсці якіясьці нагадкі на яе. Адным з першых яе значэнне для разумення стараіндыйскай касмагоніі адзначыў Ф. Б. Я. Кёйпер [40, с. 90–137].

Вось фрагмент, які апісвае пачатак касмагенезу (JB III.360; цытуецца па: [33, р. 295]): «āpo vā idam agre mahat salilam āśīd ity etās tā āpas; ta ūrmayaḥ samāsyanta phālphālīti; tad hiraṇyam aṇḍam samaiṣat» – «водамі гэта было спачатку, вялікай марской безданню; і вась гэтая вада пачынае булькаецца ад сутыкнення хваляў і тады згарнулася залатое яйка». Паралель гэтаму пасажу можна бачыць у «Рыгведзе» (RV IX.97.40ab): «akrān samudraḥ prathame vidharmaṇ janayan prajā bhuvanasya gājā» – «Зароў акіян пры сваім першападзеле, спараджаючы нашчадкаў, цар Сусвету». Пачатак касмагенезу ў «Джаймінія-брахмане» пераклікаецца з версіяй «Джаймінія-Упанішад-Брахманы» (Jāiminīya Upaniṣad Brāhmaṇa, JUB I.56.1): «āpo vā idam agre mahat salilam āśīt. sa ūrmīḥ ūrmim askandat. tato hiraṇmayāu kukṣyāu samabhavatām» – «водамі гэта было спачатку, вялікай марской безданню; хваля ўздымалася на хвалю; тады ўзнікла пара залатых поласцей». Цікава, што ў гэтай версіі ў выніку першападзелу аднароднай воднай субстанцыі і супрацьнакіраванага руху яе частак узнікае пара поласцей, якой ініцыіруецца далейшы касмагенез.

Далейшая адпаведнасць падаецца ўжо Шатапатха-Брахманай (Śatapatha-Brāhmaṇa, ŚB XI.1.6.1-2): «āpo ha vā idamagre salilāmevāsa/ tā akāmayanta katham nu prajāyemahīti tā āśrāmyamstāstāpo’tapyanta tāsu tāpastapyāmānāsu hiraṇmāyamāṇḍam sāmabhūvājāto ... tādidām hiraṇmāyamāṇḍam yāvatsamvatsarāsya vėlā tāvatpāryaplavata // tātaḥ samvatsare pūruṣaḥ samābhavat» – «Папраўдзе, спачатку гэта было вадой, вялікай марской безданню. Гэтыя воды забажалі: “Як можам мы прынесці нашчадкаў?” Яны стараліся, аддаваліся тапасу (унутранаму засяроджанню); калі ж яны разагрэліся, утварылася залатое яйка... гэтае залатое яйка плавала столькі, колькі доўжыцца год. Праз гадавы тэрмін з яго паўстаў гэты Праджапаці...». Гэтая версія, хоць і цямяна, падае ўяўленне пра сутыкненне хваляў, у выніку якога воды самаразагрэліся настолькі, каб узнікла залатое яйка, але цікавая менавіта тым, што апавядае пра паўстанне антрапаморфнай першаістоты – Праджапаці.

У касмагоніі орфікаў сюжэт, які нас цікавіць і які прыпісваецца самому Арфею, пераказваецца ў «Велікодных гутарках» (Homiliae, ад ст.-гр. *ὁμιλία* «гутарка, павучанне»), аўтарам якіх традыцыйна лічыцца Клімент Рымскі, хоць гэта цяпер і аспрэчваецца. Клімент так апісвае касмагонію Арфея (верагодна, адной са школ позняга арфізму) (Clement Homiliae VI.3; цытуецца па: [32]):

«... Ἡσίοδος δὲ ἐν τῇ Θεογονίᾳ λέγει

Ἦτοι μὲν πρότιστα χάος ἐγένετο.

τὸ δὲ ἐγένετο δηλονότι γεγενῆσθαι ὡς γενητὰ σημαίνει, οὐ τὸ ἀεὶ εἶναι ὡς ἀγένητα. καὶ Ὀρφεὺς δὲ τὸ χάος ὡς παρεικάζει, ἐν ᾧ τῶν πρώτων στοιχείων ἦν ἡ σύγγυσις. τοῦτο Ἡσίοδος χάος ὑποτίθεται, ὅπερ Ὀρφεὺς ὡς λέγει γενητόν, ἐξ ἀπείρου τῆς ὕλης προβεβλημένον, γεγονὸς δὲ οὕτω.» –

«... Гесиёд ў Тэагоніі кажа:

Вось жа перадусім паўстаў Хаос.

“Паўстаў”, выдавочна, азначае тут з’яўленне ў якасці ўзнікллага, а не таго, што ёсць вечна ў якасці непаўсталага. Арфей жа прыпадабняе Хаос да яйка, у якім была сумесь першаскладнікаў. Такім чынам, тое, што Гесиёд мае на ўвазе пад Хаосам, тое самае Арфей называе ўзніклым яйкам, вывергнутым бязмежнай матэрыяй, і здарылася гэта вось як.»

«συνέβη ποτὲ αὐτοῦ τοῦ ἀπείρου πελάγους, ὑπὸ ἰδίας φύσεως περιωθουμένου κινήσει φυσικῇ, εὐτάκτως ρυῖναι ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ αὐτό, ὥσπερ ἱλιγγα, καὶ μῖξαι τὰς οὐσίας, καὶ οὕτως ἐξ ἀκουστοῦ τῶν πάντων τὸ νοστιμώτατον, ὅπερ πρὸς γέννησιν ζώου ἐπιτηδειότατον ἦν, ὥσπερ ἐν χώνῃ κατὰ μέσου ρυῖναι τοῦ παντός, καὶ ὑπὸ τῆς πάντα φερούσης ἱλιγγος χωρῆσαι εἰς βάθος, καὶ τὸ περικείμενον πνεῦμα ἐπισπάσασθαι, καὶ ὡς εἰς γονιμώτατον συλληφθὲν ποιεῖν κριτικὴν σύστασιν. ὥσπερ γὰρ ἐν ὕρῳ φιλεῖ γίνεσθαι πομφόλυξ, οὕτως σφαιροειδὲς πανταχόθεν συνελήφθη κύτος. ἔπειτα αὐτὸ ἐν ἑαυτῷ κηθὲν, ὑπὸ τοῦ παρειληφότος θειώδους πνεύματος ἀναφερόμενον, προέκυψεν εἰς φῶς μέγιστόν τι τοῦτο ἀποκύημα, ὡς ἂν ἐκ παντός τοῦ ἀπείρου βυθοῦ ἀποκεκυημένον ἔμψυχον δημιούργημα, καὶ τῇ περιφερείᾳ τῶν ὡς προσεοικὸς, καὶ τῷ τάχει τῆς πτήσεως.» – «Адзін раз здарылася так, што само бязмежнае мора, прыведзенае ўласнай прыродай у свой натуральны рух, стала цячы ўладкавана ад сябе да сябе, як вір, і змешваць першаскладнікі такім чынам, што кожны з іх, найбольш прыдатны для нараджэння жывой істоты, стаў найбольш зваротным і пачаў цячы, як у віры, да сярэдзіны ўсяго гэтага, і гэтым усянёслым вадаваротам быў скіраваны ў глыбіню і ўцягнуў за сабой навакольную пнеўму, і, будучы гатовы для зачацця, стварыў адасоблены згустак. Падобна да таго, як у вадзе звычайна з’яўляецца пухір, так узнялася куляпадобная з усіх бакоў абалонка. Потым, зачаўшы сама ў сабе, была ўзнесена боскай пнеўмай на паверхню – найвялікшы зародак з тых, што калісьці з’яўляліся на свет, нібы адушаўленае стварэнне, народжанае з усёй бясконцай бездані, круглатой падобнае да яек, а шпаркасю – да птушак» (Clement Homiliae VI.4).

Далей (Clement Homiliae VI.5) апавядаецца, як з гэтага прымардыяльнага яйка нараджаецца «нейкая мужажаночая жывая істота» (ζῶόν τι ἀρρενόθηλον), якую Арфей называе Фанетам (ὄν Φάνητα Ὀρφεὺς καλεῖ).

На жаль, арфічная тэакасмагонія вядома нам у інтэрпрэтуючых пераказах, у тым ліку раннехрысціянскімі аўтарамі, якія выкарыстоўвалі прыклады з яе ў палеміцы з філосафамі-язычнікамі (напрыклад, Афінагор у «Абароне хрысціян»). І можна было б усумніцца ў аўтэнтычнасці і гэтага, цікавага для нас, матыву. Аднак ёсць падставы лічыць, што менавіта гэты матыв аўтэнтычны і пры гэтым вельмі архаічны, хаця б з прычыны іншых адметнасцей рэлігіі фракійскіх народаў старажытнасці, адзначаных У. Б’янкі і некаторымі іншымі аўтарамі [30; 31].

Высновы. Такім чынам, у трох групам касмаганічных тэкстаў мы маем агульны набор сюжэтастваральных элементаў, за выключэннем таго, што ў беларускіх тэкстах народжаны ў пачатковых водах «пухір» не называецца яйкам, але касмаганічная сімволіка яйка засведчана мноствам іншых фальклорных тэкстаў. Эксклюзіўнасць разгледжанага сюжэта, прасторавага і часавая ізаляванасць, выключаюць магчымасць запазычанняў або робяць яе мізэрна малой. Таму можна казаць пра распрацоўку атрыманай у спадчыну касмаганічнай тэмы на глебе канкрэтнай, у нашым выпадку беларускай, народнай культуры. У сваю чаргу гэта можа сведчыць на карысць зробленага ва ўводзінах меркавання, што праблема паходжання дуалістычных касмагоній у народных культурах Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы і праблема паходжання багамільства ўяўляюць па сутнасці два бакі адной і той жа праблемы.

Спис використанай літературы

1. *Ангелов, Д.* Богомилството / Д. Ангелов. – София : Булвест-2000, 1993. – 495 с.
2. *Афанасьев, А.* Поэтические воззрения славян на природу / А. Афанасьев. – М. : Индрик, 1994. – Т. 1. – 800 с. (репринт. изд. 1865 г. с испр.).
3. *Барсов, Е. В.* Народные предания о миротворении : К «Сказанию о Тивериадском море» / Е. В. Барсов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М. : Университет. тип., 1886. – Кн. 4. – Отд. IV. – С. 1–7.
4. *Веселовский, А.* К вопросу о дуалистических космогониях / А. Веселовский // Этнографическое обозрение. – 1890. – № 2. – С. 32–48.
5. *Веселовский, А. Н.* Разыскания в области русского духовного стиха / А. Н. Веселовский. – СПб. : Тип. Император. акад. наук, 1889. – Вып. 5. – XI. Дуалистические поверья о мироздании (Посвящается В. Вл. Каллашу). – С. 1–116.
6. *Веселовский, А. Н.* Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине / А. Н. Веселовский. – СПб. : Тип. В. Демоква, 1872. – хх, 351 с.
7. *Драгоманов, М.* Малорусские народные предания и рассказы / М. Драгоманов. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. – 436 с.
8. *Драгоманов, М.* Забележки върху славянските религиозно-етически легенди / М. Драгоманов // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1892. – Кн. VIII. Научен отдел. – С. 257–314.
9. *Золотарев, А. М.* Родовой строй и первобытная мифология / А. М. Золотарев. – М.: Наука, 1964. – 328 с.
10. *Иванов, Вяч. Вс.* Чет и нечет : Асимметрия мозга и знаковых систем / Вяч. Вс. Иванов. – М. : Сов. радио, 1978. – 184 с.
11. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди / Й. Иванов ; под ред. проф. Д. Ангелов. – София : Наука и изкуство, 1970. – 400 с.
12. *Кузнецова, В. С.* Дуалистические легенды о сотворении мира в восточнославянской фольклорной традиции / В. С. Кузнецова. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1998. – 250 с.
13. *Лаўрынке, Н.* Тэма касмагоніі ў літоўскім апавядальным фальклору / Н. Лаўрынке // Druvis. – 2008. – № 2. – С. 41–49.
14. *Леви-Стросс, К.* Структурная антропология / К. Леви-Стросс; пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
15. *Легенды і паданні / склад. М.Я. Грынблат і А.І. Гурскі; рэд. тома А.С. Фядосік.* – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 544 с. – (Беларус. нар. творчасць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору).
16. *Марков, А. В.* Море Тивериадское в дуалистической легенде о сотворении мира / А. В. Марков // Этнографическое обозрение. – М., 1913. – № 1/2 (Кн. 96/97). – С. 64–75.
17. *Нечаев, С.* Нечто из религиозных обрядов и суеверий в Бегомльском приходе Борисовского уезда / С. Нечаев // Минские епархиальные ведомости. – 1874. – № 7. Часть неофициальная. – С. 231.
18. *Пыпин, А.* Ложные и отреченные книги русской старины. Объяснения к «памятникам древней русской литературы». Вып. 3 / А. Пыпин // Русское слово. – 1862. – № 2. – Отд. II. – С. 42–88.
19. *Радченко, К. Ф.* Этюды по богомилству : Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомилству / К. Ф. Радченко // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1910. – Т. 15. – Кн. 4. – С. 73–131.
20. *Рогов, А. И.* Культурные связи Киевской Руси с другими славянскими странами в период ее христианизации / А. И. Рогов // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 207–234.
21. *Романов, Е. Р.* Белорусский сборник / Е. Р. Романов. – Витебск : Типо-Литография Г. А. Малкина, 1891. – Вып. 4. Сказки космогонические и культурные. – vi, 220 с.
22. *Фаминцын, А. С.* Божества древних славян / А. С. Фаминцын. – СПб. : Тип. Э. Арнольда, 1884. – 331 с.
23. *Чарадзеіныя казкі / рэд. В. К. Бандарчык.* – Мінск: Навука і тэхніка, 1973. – Ч. I. – 648 с. – (Беларус. нар. творчасць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору).
24. *Чарадзеіныя казкі / рэд. В. К. Бандарчык.* – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – Ч. II. – 696 с. – (Беларус. нар. творчасць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору).
25. *Шейн, П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края / П. В. Шейн. – СПб. : Тип. Император. акад. наук, 1893. – Т. II. – хх, 715 с.
26. *Шейн, П. В.* Песни, с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических примечаний / П. В. Шейн. – СПб. : Тип. Майкова, 1874. – 566 с.
27. *Штаерман, Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима / Е. М. Штаерман. – М.: Наука, 1987. – 320 с.
28. *Щапов, А. П.* Смесь христианства с язычеством и ересями в древнерусских народных сказаниях о мире / А. П. Щапов // Православный собеседник. – 1861. – Апрель. – Ч. 1. – С. 249–283.
29. *Эрбен, К. Я.* О славянской мифологии. (Письма К. Я. Эрбена к А. Ф. Гильфердингу) / К. Я. Эрбен // Русская беседа. – 1857. – Вып. IV. – Кн. 8. – Ч. 1. – С. 71–128.
30. *Bianchi, U.* Dualistic Aspects of Thracian Religion / U. Bianchi, R. Horewitz, K. S. Girardot // History of Religions. – 1971. – Vol. 10, No. 3. – P. 228–233.
31. *Bianchi, U.* I dualismo religioso : saggio storico ed etnologico / U. Bianchi. – 2a ed. riveduta. – Roma : Edizioni dell'Ateneo, 1983. – 214 p.

32. Clementis Romani quae feruntur homiliae viginti nunc primum integrae / Albertus Rud. Max. Dressel. – Gottingae: Sumptibus Librariae Dieterichianae, 1853. – VIII, 432 pp.
33. Das Jaiminīya-Brāhmaṇa in Auswahl / W. Caland. – Amsterdam: Johannes Müller, 1919. – 326 s.
34. *Eliade, M.* Od Zalmoksis do Czyngis-chana / M. Eliade. – W-wa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. – S. 76–124.
35. *Gonda, J.* Prajapati's Rise to Higher Rank / J. Gonda. – Leiden : E. J. Brill, 1986. – x, 208 p.
36. *Harris, J. R.* The Cult of the Heavenly Twins / J. R. Harris. – Cambridge : Cambridge University Press, 1906. – 160 pp.
37. A Prose English Translation of Harivamsha / Edited and Published by Manmatha Nath Dutt. – Calcutta : Printed by H. C. Dass, Elysium Press, 1897. – v, (8), 951 p.
38. *Kongas, E. K.* The Earth-Diver (Th. A812) / E. K. Kongas // Ethnohistory. – 1960. – Vol. 7, No. 2. – P. 151–180.
39. *Krohn, J. L. F.* Finska litteraturens historia / J. Krohn. – Helsinki, 1891. – Första delen: Kalevala.
40. *Kuiper, F. B. J.* Ancient Indian Cosmogony / F. B. J. Kuiper ; Essays selected and introduced by John. Irwin. – New Delhi : Vikas Publishing House, 1983. – 272 p.
41. *Laurinkienė, N.* Das Thema der Kosmogonie in litauischen Folklorenarrativen / N. Laurinkienė // Studia Mythologica Slavica. – 2003. – № 6. – P. 249–265.
42. *Leeming, D. A.* Creation Myths of the World: An Encyclopedia / D. A. Leeming. – 2nd ed. – Santa Barbara – Denver – Oxford, UK : ABC-CLIO, 2009. – 553 pp.
43. *Oertel, H.* The Jāiminīya or Talavakāra Upaniṣad Brāhmaṇa / H. Oertel // Journal of the American Oriental Society. – 1896. – Vol. 16. – P. 79–260.
44. The Śatapatha-Brāhmaṇa according to the text of the Madhyandina School / Translated by Julius Eggeling. – Oxford : The Clarendon Press, 1900. – li, 596 p.
45. *Tomicki, R.* Słowiański mit kosmogoniczny / R. Tomicki // Etnografia Polska. – 1976. – T. XX. – Z. 1. – S. 47–97.
46. *Tomicki, R.* Ludowa kosmogonia dualistyczna słowian w świetle samojedzkich mitów stworzenia / R. Tomicki // Etnografia Polska. – 1979. – T. XXIII. – Z. 2. – S. 16.

Паступиў у рэдакцыю 02.02.2016

УДК 316.74:376-056.46+316.74:001.891-056.46

Н. Ф. ДЕНИСОВА

**ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПУТЬ ОДАРЕННОЙ МОЛОДЕЖИ
КАК КРИТЕРИЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВОСПРОИЗВОДСТВА НАУЧНЫХ
И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ ВЫСШЕЙ КВАЛИФИКАЦИИ**

Институт социологии НАН Беларуси, Минск, Беларусь, e-mail: natalia.kotlenok@gmail.com

Освещается проблема оценки качественных и количественных аспектов эффективности воспроизводства научных и научно-педагогических кадров высшей квалификации. В качестве критерия оценки предлагается анализ образовательного пути когорты одаренной молодежи. По итогам анализа делается вывод о невысокой эффективности системы воспроизводства научных и научно-педагогических кадров высшей квалификации.

Ключевые слова: одаренная молодежь, когорта, научные и научно-педагогические работники высшей квалификации, образовательный путь, эффективность воспроизводства.

N. F. DENISOVA

**EDUCATIONAL WAY FOR TALENTED YOUTH AS A CRITERION OF EFFICIENCY
OF REPRODUCTION OF SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL HIGH-QUALIFIED WORKERS**

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus, e-mail: natalia.kotlenok@gmail.com

Problems of the quantitative and qualitative evaluation of effective reproduction aspects for scientific and scientific-educational high-qualified workers have been presented in the article.

A new approach has been proposed in the article, too. It bases on the cohort analysis of educational way for the talented youth. Following the results, the author makes a conclusion that effectiveness of reproduction system is low.

Keywords: the talented youth, scientific and scientific-educational high-qualified workers, educational way, effective reproduction.

Введение. Нормальное функционирование и развитие сферы науки, а также вузовского и послевузовского образования подразумевают эффективное воспроизводство научных и научно-педагогических работников высшей квалификации (НРВК). Кадровой базой для воспроизводства НРВК выступают лица, получившие высшее образование и проявившие свою склонность к научной и научно-преподавательской деятельности, а также обладающие соответствующими способностями. Таким образом, эффективная система воспроизводства должна быть ориентирована на отбор наиболее соответствующих данным требованиям, подготовку до необходимого уровня квалификации и минимизацию потерь подготовленных специалистов, что выражается в смене ими рода профессиональной деятельности. Однако в какой мере эти требования эффективности выполняются на самом деле?

Отечественные исследования по данному вопросу не позволяют составить целостной картины. Так, оценка эффективности чаще всего сводится к количественным показателям деятельности соответствующих ступеней послевузовского образования – аспирантуры (адъюнктуры) и докторантуры: анализируется количество принятых аспирантов; количество защитившихся за период обучения в аспирантуре; общее количество присужденных ученых степеней за отчетный период; динамика возрастного состава НРВК и др. Популярность данных показателей во многом обусловлена их доступностью в изданиях государственной статистики. Однако такие показатели малоинформативны. Рассмотрим для примера показатель «количество человек, принятых в аспи-

рантуру»: нет никаких нормативов, которые позволили бы оценить значение показателя как достаточное или недостаточное для воспроизводства НРВК. Аналогичная ситуация с годовым количеством защит: нет никаких критериев того, сколько кандидатов в год должно защищаться. Можно лишь говорить о динамике в сравнении с прошлыми годами. Однако этого недостаточно для ответа на вопрос, эффективна ли отечественная система воспроизводства НРВК.

Другая группа исследований (в основном социологических) акцентирует внимание не столько на количественных, сколько на качественных аспектах. Так, в них освещены, например, такие вопросы, как причины выбора и прекращения научной карьеры, оценка профессиональных перспектив в области науки, определение миграционных установок. Однако почти всегда выборочные социологические обследования охватывают либо легкодоступную группу студентов, либо аспирантов и сотрудников НАН Беларуси. В результате ряд принципиальных вопросов остается полноценно неосвещенным. Например, исследование причин прекращения научной карьеры обычно делается среди работающих сотрудников, а не среди уволившихся (что организационно достаточно трудоемко, но ценность полученных сведений была бы существенно выше). Были предприняты неоднократные попытки осветить проблему качественного состава аспирантов, т. е. уровень их мотивации и подготовленности. Однако используемые показатели (наличие диплома об окончании вуза с отличием, участие в научных мероприятиях до поступления в аспирантуру, наличие публикаций) являются напрямую несопоставимыми. Так, успеваемость студентов существенно отличается в зависимости от получаемой специальности, и, следовательно, будет разниться доля лиц, получивших диплом с отличием [3, с. 8–9]. Неразумно также замерять участие в разнообразных научных мероприятиях, рассматривая этот критерий как дихотомическую переменную, поскольку остается неучтенным количество мероприятий, их уровень и уровень достижений аспиранта. Аналогичная ситуация с публикациями. Соответствующие пункты критики могут быть высказаны в отношении почти всех подобного рода отечественных исследований.

Следует отметить, что два условно выделенных подхода к оценке эффективности воспроизводства НРВК – количественный и качественный – существуют почти автономно, что не позволяет сделать обобщающие выводы по этой проблеме. В связи с этим заявленная тема может рассматриваться как недостаточно исследованная, что дает основания предложить авторский подход. В рамках этого подхода мы попробуем дать ответ на четыре ключевых вопроса оценки эффективности воспроизводства НРВК.

Вопрос 1. Какая доля лиц, склонных к научной и научно-педагогической деятельности, поступает в аспирантуру?

Вопрос 2. Какая доля из данной группы оканчивает обучение в аспирантуре?

Вопрос 3. Какая доля из группы, прошедшей обучение в аспирантуре, защищает диссертации и становится научными и научно-педагогическими работниками высшей квалификации?

Вопрос 4. Какая доля из группы, защитившей диссертацию, продолжает работать в данной области и не собирается изменить род деятельности?

Объекты и методы исследования. Объектом исследования в рамках предлагаемого подхода выступает группа так называемой одаренной молодежи. В эту группу входят лица в возрасте до 31 года, проявившие себя в научно-исследовательской деятельности (победы в олимпиадах, конкурсах научных работ и т. п.), отмеченные наградами и поощрениями Специального фонда Президента Республики Беларусь по социальной поддержке одаренных учащихся и студентов [4]. Другими словами, это те лица, которые на законодательном уровне получили признание как обладающие высокой профессиональной компетенцией и склонные к научно-исследовательской деятельности. Очевидно, что именно они представляют наиболее ценный кадровый потенциал белорусской науки, и эффективность привлечения этой группы в научную и научно-педагогическую деятельность в наибольшей степени может осветить поставленные вопросы.

Данные об одаренной молодежи предоставляются ежегодно каждым из учреждений образования (общеобразовательного, специального, высшего и послевузовского образования) и мест трудоустройства одаренной молодежи и агрегируются в единую базу – так называемый Банк данных одаренной молодежи [2]. Из этого банка данных была специально отобрана когорта в количестве 1068 человек. Использовались два критерия попадания в когорту. Во-первых, полу-

чение статуса одаренного во время обучения в вузе. Во-вторых, выпуск из вуза в течение периода 2006–2010 гг. Таким образом, исследование сводится к реконструкции образовательного и профессионального пути этой когорты.

В связи с тем, что ряд показателей этой базы данных недостаточно стандартизирован, а также из-за существенного количества ошибок и пропусков факты образовательной и трудовой биографии каждого представителя когорты дополнялись и корректировались с учетом информации из сторонних источников. В качестве таких источников использовались: автоматизированная информационно-аналитическая система мониторинга подготовки научных работников высшей квалификации (АСМ НРВК) [1], электронный каталог авторефератов диссертаций и диссертаций Национальной библиотеки, данные телефонного опроса.

Результаты и их обсуждение. Образовательный путь выбранной когорты можно представить как последовательное прохождение ряда этапов. Каждый из этапов ставит ее представителей в ситуацию выбора своего дальнейшего будущего. С точки зрения эффективности воспроизводства НРВК это выбор между продолжением научной или научно-педагогической деятельности (подготовки и карьеры) или отказ от такого продолжения. Очевидно, что выбор в пользу первого варианта может рассматриваться как успех системы воспроизводства НРВК, а отказ – как неудача. Поэтому доля согласий и отказов и будет являться показателем эффективности. Очевидно, что научный и практический интерес представляет не только факт выбора, но и ценностно-мотивационная структура этого выбора, однако этот важный аспект будет рассмотрен в других публикациях.

Первый этап образовательного пути – это обучение в вузе. На момент окончания данного этапа 1068 представителей анализируемой когорты оказались перед выбором: продолжить образование в аспирантуре или начать трудовую карьеру. Необходимо отметить, что магистратура не рассматривалась как самостоятельный этап в связи с тем, что на момент окончания вуза данной когортой еще не действовал Кодекс Республики Беларусь об образовании от 13 января 2011 г. № 243-3.

Обучение в аспирантуре выбрали 37,1% когорты (396 человек). Таким образом, уже при переходе с первого на второй этап система воспроизводства НРВК потеряла 62,9% наиболее ценных представителей кадрового потенциала. Тем не менее необходимо отметить, что даже в условиях, когда большинство одаренных сознательно отказались от научной и научно-педагогической карьеры (хотя до этого момента проявляли способности и инициативу в данной деятельности, что было отмечено на государственном уровне), вероятность поступления представителя одаренной молодежи в аспирантуру существенно превышает аналогичную вероятность для обычного выпускника вуза выпуска 2006–2010 гг. Чтобы определить соответствующие различия, нами была разработана и использована следующая формула:

$$Pr(A) = \frac{P(A_O)}{P(A_{\bar{O}})} = \frac{N_{AO}}{N_O} : \frac{N_{A\bar{O}}}{N_{\bar{O}}},$$

где $P(A_O)$ (от англ. probability) – вероятность поступления в аспирантуру для представителя одаренной молодежи исследуемой когорты, рассчитывается как отношение количества поступивших одаренных молодых людей N_{AO} к общей величине когорты одаренной молодежи (N_O); $P(A_{\bar{O}})$ (от англ. probability) – вероятность поступления в аспирантуру для того, кто не является представителем одаренной молодежи, рассчитывается как отношение количества поступивших белорусских граждан, не обладающих статусом одаренной молодежи, окончивших вуз в 2006–2010 гг. ($N_{A\bar{O}}$), к общей величине соответствующей когорты ($N_{\bar{O}}$); $P_r(A)$ (от англ. probability rate) – отношение вероятностей соответствующих групп.

Прежде чем описать результаты, необходимо сделать несколько методических замечаний. Для расчета величины когорты лиц, не обладающих статусом одаренной молодежи, общее количество окончивших вуз в соответствующие годы корректировалось на количество проходивших обучение иностранцев и количество одаренной молодежи. Количество иностранцев для соответствующих лет получено на основе линейной интерполяции значений 2007 и 2012 гг. из источника [5, с. 167]. Расчеты числителя подобных корректировок не требовали, так как были сделаны на основе базы данных АСМ НРВК.

В результате было выявлено, что вероятность поступления одаренного выпускника вуза в аспирантуру в 24,3 раза выше, чем вероятность для выпускника без такого статуса. Этот факт является дополнительным свидетельством, что исследуемая когорта не только в наибольшей степени подготовлена, но и в наибольшей степени мотивирована для осуществления научной деятельности. Поэтому следует подчеркнуть, что потеря 62,9% ее представителей является значимым показателем неэффективности в привлечении соответствующей молодежи к научной и научно-педагогической деятельности.

На момент написания статьи количество завершивших обучение в аспирантуре составило 337 человек (31,6% от когорты), 59 человек продолжают обучение или находятся в отпуске по уходу за ребенком. Из тех, кто завершил обучение, 44 человека были отчислены, подавляющее большинство из которых отчислились по собственному желанию. Это позволяет экстраполировать долю отчисленных от величины завершивших обучение на количество продолживших обучение. В результате можно ожидать, что общее количество отчисленных составит 52 человека (почти 5% от когорты, или немногим более 13% от общего количества поступивших в аспирантуру), что является важным показателем потерь системы воспроизводства НРВК. В то же время, несмотря на то, что достаточно много представителей одаренной молодежи отказались от завершения аспирантуры, вероятность их отчисления в 2,3 раза ниже (т. е. составляет всего 43,7% от вероятности отчисления представителя аналогичной когорты), чем у не обладающей статусом одаренной молодежи (рассчитано по аналогии с ранее приведенной формулой).

Таким образом, к третьему этапу (выпуску из аспирантуры) выходит 32,2% когорты. Для прохождения на следующий этап представители одаренной молодежи должны защитить квалификационную работу. На данный момент из 336 выпускников аспирантуры защитили кандидатскую диссертацию 119 человек. Представляется интересным проанализировать динамику защит этой группы (табл. 1).

Т а б л и ц а 1. Динамика защит диссертаций по годам после выпуска из аспирантуры, %

Период защиты диссертации	% от общего числа защит
в год выпуска из аспирантуры	33,6
1 год после выпуска	41,2
2 года после выпуска	15,1
3 года после выпуска	7,6
4 года после выпуска	2,5

На основании этой динамики можно утверждать, что количество дополнительно защищенных кандидатских работ среди выпускников увеличится незначительно. Таким образом, если экстраполировать долю защитивших диссертационную работу от общей численности завершивших обучение в аспирантуре на количество продолжающих обучение, то можно ожидать, что во всей когорте уровень защит составит 13,1%. Это значит, что лишь около 13,1% представителей одаренной молодежи получит статус научного / научно-педагогического работника высшей квалификации. Это количество и является интегральным и красноречивым показателем эффективности подготовки НРВК в Республике Беларусь.

Представляет интерес и структура защит по областям наук (области науки определены в соответствии с указаниями Национального статистического комитета Республики Беларусь к заполнению статистической формы 1-нт [6]) (табл. 2).

Как следует из табл. 2, наименьший уровень защит, а потому наименее благоприятные условия для подготовки НРВК складываются в областях социально-экономических и общественных, гуманитарных и технических наук.

На этом этапе образовательный путь одаренной молодежи заканчивается. Докторантура в данном случае не рассматривается как необходимый, но лишь как желательный этап в становлении НРВК. С этого момента начинается их профессиональная карьера в области науки и преподавания, и оценка эффективности воспроизводства НРВК касается оценки возможности удержания специалиста от того, чтобы он сменил род деятельности. Освещение эффективности системы воспроизводства НРВК на этапе закрепления является темой для самостоятельного,

достаточно сложного исследования, изложение результатов которого разумно проводить в рамках отдельной публикации. Однако даже без дополнительных исследований можно утверждать, что на следующем этапе количество специалистов, которые останутся в области науки и преподавания, еще больше сократится.

Т а б л и ц а 2. Структура когорты по областям наук при поступлении в аспирантуру и защите кандидатских диссертаций

Области наук	Поступление		Защита кандидатских диссертаций		Доля кандидатов наук из числа поступивших
	N	%	N	%	
Социально-экономические и общественные науки	96	24,2	20	16,8	20,8
Гуманитарные науки	59	14,9	15	12,6	25,4
Технические науки	92	23,2	24	20,2	26,1
Естественные науки	69	17,4	24	20,2	34,8
Медицинские науки	60	15,2	25	21,0	41,7
Сельскохозяйственные науки	20	5,1	11	9,2	55,0

Заклучение. В завершение разумно свести основные показатели в интегральную таблицу (табл. 3), которая в полной мере иллюстрирует образовательный путь одаренной молодежи.

Т а б л и ц а 3. Образовательный путь одаренной молодежи

№ этапа	Наименование этапа	Дожитие когорты, %	Кумулятивные потери когорты, %
Этап 1	Выпустились из вуза	100,0	–
Этап 2	Поступили в аспирантуру	37,1	–62,9
Этап 3	Выпустились из аспирантуры	32,2	–67,8
Этап 4	Защитили диссертацию	13,1	–86,9
Этап 5	Работают в сфере науки / образования и не планируют менять род деятельности	данные отсутствуют	менее –86,9

Основной вывод нашего исследования может быть сформулирован следующим образом: по меньшей мере 86,9% когорты одаренной молодежи, т. е. лиц, в наибольшей степени способных и склонных к осуществлению научной и научно-педагогической деятельности, отказались от построения соответствующей карьеры и для системы воспроизводства НРВК потеряны. Это свидетельствует о невысокой эффективности данной системы.

Список использованной литературы

1. Автоматизированная информационно-аналитическая система мониторинга подготовки научных работников высшей квалификации [Электронный ресурс] / Белорус. ин-т систем. анализа и информ. обеспечения науч.-техн. сферы. – Режим доступа: <http://nkvk.belisa.org.by>. – Дата доступа: 15.11.2015.
2. Банк данных одаренной молодежи [Электронный ресурс] // Общегос. автоматизированная информ. система / Нац. центр электронных услуг. – Режим доступа: <https://oais.by:4445/portal.mht>. – Дата доступа: 10.08.2014.
3. Белов, А. А. Стратегии профессионального трудоустройства студентов-выпускников Белорусского государственного университета: по результатам социологического исследования / А. А. Белов, А. Ю. Денисов, Н. Ф. Котленок. – Минск: Право и экономика, 2012. – 77 с.
4. О некоторых вопросах формирования, ведения и использования Банков данных одаренной и талантливой молодежи : Указ Президента Респ. Беларусь, 26 апр. 2010 г., № 199 : в ред. Указа Президента Респ. Беларусь от 09.08.2011 г., № 351 // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2010. – № 105. – 1/11578.
5. Статистический ежегодник Республики Беларусь / Нац. стат. ком. Респ. Беларусь; редкол.: В. И. Зиновский и [др.]. – Минск, 2014.
6. Указания по заполнению формы государственной статистической отчетности 1-нт (наука) «Отчет о выполнении научных исследований и разработок» : утв. Нац. стат. ком. Респ. Беларусь 1 июля 2014 г., № 73 [Электронный ресурс] // Нац. стат. ком. Респ. Беларусь. – Режим доступа: http://belstat.gov.by/gosudarstvennye-statisticheskie-nablyudeniya/formy-gosudarstvennyh-statisticheskikh-nablyuden_2/albom-form-tsentralizovannyh-statisticheskikh-nablyudenii-na-2016-god/statistika-nauki-i-innovatsii/. – Дата доступа: 15.11.2015.

Поступила в редакцию 08.12.2015

УДК 316.4.06+316.42

А. С. МАЛМЫГИН

**ГЕНЕЗИС И СТРУКТУРА СОЦИАЛЬНОГО СОБЫТИЯ КАК ФАКТОРА
ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА**

Институт социологии НАН Беларуси, Минск, Беларусь, e-mail: artem-baikov@mail.ru

Рассматривается процесс генезиса и динамики социального события в обществе. Анализируются структура социального события, а также эмпирические показатели измерения социального события в процессе социологического исследования.

Ключевые слова: социальное событие, меняющиеся обстоятельства, социальные изменения, социальная система, социальное действие.

A. S. MALMYHIN

**GENESIS AND STRUCTURE OF SOCIAL EVENTS AS A FACTOR
IN THE TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETY**

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus, e-mail: artem-baikov@mail.ru

In the article, the author discusses the process of genesis and dynamics of social events in the community. Researcher analyzes the structure of social events, as well as empirical indicators to measure the social events during the sociological research.

Keywords: social event, changing circumstances, social change, social system, social development, social action.

Актуальность социологического изучения генезиса и структуры социального события в системе социодинамики современного общества обусловлена тем, что социальные события оказывают существенное влияние на развитие общества, предопределяя системные и трансформационные социальные изменения, в результате которых качественно преобразуются социальные институты, образ жизни и мировоззрение различных социально-демографических групп и индивидов. Важность социологического исследования социального события определяется тем, что социальные события взаимосвязаны с процессами трансформационного развития независимых государств на постсоветском пространстве. Обладая значительным трансформационным влиянием на социальную жизнь, социальное событие имеет сложную структуру и отличительные особенности возникновения и развития. Следовательно, социологическое изучение социальных событий как вех в истории социума может внести существенный вклад в понимание природы и закономерностей социодинамики общественной жизни.

Исходя из основных положений и принципов системного и структурно-функционального теоретико-методологических подходов, с одной стороны, общественная жизнь представляет социальную систему, состоящую из взаимосвязанных, иерархически организованных по отношению друг к другу структурно-функциональных элементов, различающихся по степени функциональной значимости в социальной системе. С другой стороны, общество как открытая динамическая социальная система в процессе своего функционирования и самоорганизации, а также посредством взаимодействия и взаимозависимого сосуществования с окружающей средой претерпевает постоянные социальные изменения и коэволюционное развитие. Все входящие в структуру динамической системы элементы являются открытыми, меняющимися и подвижными, постоянно взаимодействующими и взаимовлияющими друг на друга, а также взаимосвязанными между собой и изменяющейся окружающей средой. Следовательно, возникновение, существова-

ние и развитие социального события в социологическом исследовании целесообразно рассматривать в контексте общества как сложной и рефлексивной изменяющейся социальной системы.

Исходя из базовых принципов системного анализа изучения динамических социальных систем, можно выделить следующие проявления общественной жизни, которые оказывают детерминирующее влияние на развитие социума: 1) социальное действие; 2) социальный факт; 3) социальное явление; 4) социальное событие.

Используя системную и структурно-функциональную методологию, а также интеракционную теорию личностно-социальной детерминации, объясняющую закономерности генезиса и развития социума, *социальное действие* представляет собой обусловленную социумом, личностью и личностно-социальными взаимодействиями социальную активность субъектов, проявляющуюся как сознательное, мотивированное и целенаправленное деяние (действие или бездействие), оказывающее социальное воздействие на взгляды, интересы и поведение субъектов ситуационной социальной среды. Социальные действия выступают первичным фактором социальной динамики на микроуровне общества как динамической социальной системы. Субъектами социальных действий могут выступать личности, социальные группы, социальные общности, проявляющие общественно значимые личностные и социальные качества, целенаправленная активная деятельность которых детерминирует разнообразные социальные изменения и преобразования общества.

В качестве возможных последствий социального действия выступают новые *социальные обстоятельства*, которые в контексте социальных изменений выполняют ряд функций. *Во-первых*, обстоятельства обуславливают появление функциональной *связи* между последствиями действий одних субъектов и интересами, потребностями и практиками различных субъектов социального пространства. Таким образом, обстоятельства формируют и меняют *социальные отношения*. *Во-вторых*, социальные обстоятельства выступают в качестве контекста «обступающего» практики, действия и взаимодействия субъектов. *В-третьих*, функцией социальных обстоятельств является то, что они выступают в качестве неотъемлемых и необходимых *преобразующих факторов* макросоциальной динамики. *В-четвертых*, социальные обстоятельства являются *способом объединения* значимых элементов для возникновения социальных фактов, социальных явлений, социальных событий.

Воздействуя и влияя на перемены во взглядах, интересах и социальных ориентациях субъектов социальных отношений, социальные действия субъектов обуславливают формирование социальных фактов.

Социальный факт представляет собой детерминированные социальными действиями меняющиеся обстоятельства, которые предопределяют социально значимые изменения в *отдельных элементах системы социальных отношений*, социальных ориентациях и привычном поведении субъектов в различных сферах общественной жизни. Социальные изменения, обусловленные социальными фактами, проявляются в переменах, затрагивающих структурно-функциональные элементы, которые выполняют общественно важные функции в социальной жизни. Ценностные ориентации субъектов выражают оценочное и значимое отношение личности к другим социальным субъектам и социальной ситуации. Система общественных отношений представляет сложившуюся в процессе развития общества целостную совокупность социальных взаимосвязей между субъектами. Социальные факты, а также вызываемые ими значимые социальные изменения выступают в качестве *предпосылок* социодинамики социальных отношений, в процессе изменения которых возникают новые социальные образования – социальные явления.

Социальное явление – детерминированные социальными фактами и социальными изменениями меняющиеся обстоятельства, обуславливающие структурные социальные изменения в отдельных социальных отношениях, ценностных ориентациях и образе жизни социальных субъектов в различных сферах общественной жизни. Структурные социальные изменения проявляются в структурном преобразовании социального устройства общества, приводя к изменениям в ценностных ориентациях, поведении и образе жизни как устойчивый и привычный способ жизнедеятельности субъектов.

В контексте становления качественно отличной организации социальных отношений социальные явления и социоструктурные изменения выступают *факторами* возникновения социального события.

Социальное событие – динамично развивающееся сложное социальное образование, которое представляет собой детерминированные социальными явлениями и системой социальных изменений меняющиеся обстоятельства, обуславливающие качественно новые изменения в системе социальных институтов и отношений, в мировоззрении и укладе жизни социальных субъектов в различных сферах общественной жизни. Качественные социальные изменения проявляются в системной трансформации, включающей смену типов социальных отношений, социальных процессов и институтов, а также мировоззрения личности. Социальные события видоизменяют систему социальных институтов как целостную устоявшуюся форму организации общественно значимых социальных субъектов и отношений. Качественно изменяется и мировоззрение различных социальных групп и общностей, которое является системой взглядов, знаний, убеждений и ценностей социальных субъектов, проявляющееся в общем видении, понимании и объяснении социальной реальности и выполняющее социокультурную функцию интеграции и единства различных субъектов социальной жизни. Социальное событие обуславливает также изменения в укладе жизни, который представляет регулируемый и координируемый базовыми структурными принципами организованный способ институциональной интеграции взаимодействий между социальными субъектами, а также экономическими, политическими, культурными и социальными условиями общественной жизни.

Таким образом, социальное событие является результатом взаимодействия и влияния постоянных социальных изменений и взаимосвязанных между собой социальных действий, социальных фактов и социальных явлений как предпосылок и факторов, составляющих единую систему детерминации, которая предопределяет происхождение, функционирование и развитие социального события.

Исходной предпосылкой генезиса и развития социального события является то, что социальная жизнь постоянно развивается, что обусловлено непрерывной жизнедеятельностью различных социальных субъектов. Активность социальных субъектов в самом простом случае проявляется в бесчисленных социальных практиках и действиях, потенциальные последствия которых представляют собой фактор микро- и макросоциальных изменений. Так, социолог К. Поланьи, анализируя причины существенных изменений социальных институтов, обеспечивающих международное равновесие на протяжении «долгого XIX века», полагал, что для макросоциальных изменений существует большое число самых разнообразных факторов: «от амурных приключений коронованных особ до засорения устья какой-нибудь реки, от богословского спора до технического открытия» [4]. Этот пример показывает, что социальные действия и их последствия в определенных социальных условиях или социальной ситуации детерминируют кардинальные социальные изменения.

В социальной жизни в процессе самоорганизации социальных систем постоянно возникают ситуации, ставящие новые проблемы, которые невозможно разрешить, опираясь на установленные социальные правила и практики. Именно появление *проблемных ситуаций* является главной причиной осуществления социальных действий, направленных на их разрешение. По мере увеличения уровня сложности проблемной социальной ситуации социальные субъекты или социальная система в целом сталкиваются с объективно-субъективной необходимостью разрешать проблему, предпринимая социальные действия, которые обуславливают появление социальных обстоятельств – социальных фактов, социальных явлений и социального события. Социальные обстоятельства в данном контексте, с одной стороны, выступают в качестве результата активности субъектов, направленной на разрешение проблемной социальной ситуации. С другой стороны, социальные обстоятельства выступают социальными факторами, детерминирующими деятельность субъектов по разрешению проблемной социальной ситуации.

В контексте непрерывной социальной динамики социальные действия, социальные факты, социальные явления и социальное событие не существуют изолированно друг от друга, а детерминируют появление друг друга, что свидетельствует о системном характере обусловленности социального события. По точному выражению польского социолога П. Штомпки, «ни одно общественное явление не может быть абсолютно изолированным, отделенным от всего вокруг. Любое явление каким-нибудь образом связано с другими» [7, с. 494]. В свою очередь британский

социолог Э. Гидденс, подвергая критике представления о социальных системах как замкнутых в пространстве социальных отношениях, показал, что социальные отношения могут быть «вынесены» из локальных контекстов их появления в более широкие пространственные рамки. Э. Гидденс называет данный процесс «высвобождением» социальных отношений [2, с. 135]. В связи с этим существенным процессом и механизмом, связующим различные меняющиеся обстоятельства, выступает процесс *динамического* каузального расширения меняющихся обстоятельств, который выражается в развертывании, раскрытии меняющихся обстоятельств.

На основании вышеизложенного процесс генезиса и развития социального события можно представить следующим образом: **социальное действие** → *ситуационные социальные изменения* → **социальный факт** → *отдельные социальные изменения* → **социальное явление** → *структурные социальные изменения* → **социальное событие** → *системные и трансформационные социальные изменения*. Следовательно, процесс генезиса социального события представляет собой сложную совокупность социальных изменений, которая выражает взаимосвязь между социальными действиями и социальными явлениями, между микро- и макросоциальными изменениями. Таким образом, процесс генезиса и развития социального события выступает способом трансформационного преобразования социальных систем. Появление новых социальных фактов, социальных явлений и социальных событий в контексте социальных изменений и социальных процессов составляет социальное развитие общества.

Генезис и развитие социального события осуществляются несколькими взаимодополняющими друг друга способами. Первый связан с объективной сменой типов меняющихся обстоятельств. Например, социальный факт обуславливает социальное явление, социальное явление детерминирует социальное событие. С другой стороны, появление социальных обстоятельств представляет одновременно результат динамики общественного сознания, в частности, общественного мнения: его формирование, а также фиксация и изменение отношения к происходящему, которое отличается значимостью и актуальностью, касается интересов и потребностей различных субъектов общественных отношений. Первый способ отражает объективную сторону социодинамики общества, второй – субъективную сторону социодинамики общества. *Следовательно, социальное событие представляет собой синтез, или единство объективных и субъективных элементов, которые обязательно следует учитывать в процессе теоретического и эмпирического социологического анализа социального события.*

Развитие социального события основано на взаимосвязи и влиянии образующих его объективных и субъективных элементов. К объективным компонентам социального события относятся пространство и время, социальные обстоятельства, социальные изменения, социальная ситуация, социальная проблема, социальная структура, социальные процессы, общественное мнение, действия и жизнедеятельность социальных субъектов, социальных групп и общностей. К субъективным компонентам социального события относятся потребности, чувства, интересы, мотивы и цели, взгляды и представления, мнения и суждения, знания, ценностные ориентации и оценки, ожидания, социальные действия и поведение социальных субъектов. Таким образом, субъективно-объективная сторона социального события включает в себя социальные взаимодействия и социальные отношения между социальными субъектами. Именно развитие социального события обуславливает социальную трансформацию общества. В процессе социальной трансформации происходят структурные, процессуальные и функциональные социальные изменения, а также системные преобразования, затрагивающие практически все стороны общественной жизни, вызывающие становление качественно новой системы социальных отношений: социальной структуры, социальных институтов, базовых ценностей, образа и уклада жизни населения.

Проведение эмпирического социологического исследования социального события в контексте системного и структурно-функционального подхода позволяет получить эмпирические данные, характеризующие особенности его функционирования и трансформационного влияния на общественную жизнь.

В процессе эмпирического социологического исследования социального события следует выделить следующие показатели.

1. *Источник социальных изменений*: определение значимого события прошлого, обуславливающего перемены в жизни социальных субъектов, а также перемены в социальной жизни страны в целом.

2. *Объект социальных изменений*: определение элементов структуры социальных субъектов и социальной среды, затронутых социальными изменениями.

3. *Особенности социальных изменений*: определение значимости и детерминации и обусловленности между социально-субъектными и общественными изменениями, а также их взаимосвязи между собой.

4. *Последствия социальных изменений*: выявление реакции социальных субъектов на социальные изменения, а также результатов влияния социальных изменений на социодинамику общества.

Согласно данным мониторингового социологического опроса, проведенного в июле 2014 года Институтом социологии НАН Беларуси, на вопрос «Какие события из жизни страны за годы, прошедшие после обретения независимости, вызывают у Вас чувство гордости?» респонденты на первом месте указали такое событие, как «обеспечение мирного развития» (41,1%). По мнению 30,7% респондентов, таким знаковым событием является «стабильность в стране», по утверждению 25,7% респондентов – «достижение государственного суверенитета».

Таким образом, среди знаковых социальных вех современного исторического периода развития белорусского общества, согласно опросам общественного мнения, имеют место социальные события, связанные с выходом страны из системного кризиса 1990-х гг. и переходом в стадию стабильного, мирного развития, становления независимости и суверенитета белорусского государства. Это свидетельствует, что в процессе эволюционного развития современного белорусского общества происходят социальные события, которые оказывают трансформационное влияние на развитие социума.

На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что социальное событие имеет сложную структуру, выступает в качестве фактора трансформационного развития общества, тем самым представляя существенный интерес для социологической науки, позволяя выявить социальные механизмы социодинамики современного общества.

Список использованной литературы

1. Гидденс, Э. Социология / Э. Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
2. Гидденс, Э. Последствия современности / Э. Гидденс. – М.: Праксис, 2011. – 352 с.
3. Здравомыслов, А. Г. Общая социология. Хрестоматия / А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин. – М.: Высш. шк., 2006. – 783 с.
4. Поланьи, К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи. – СПб.: Алетейя, 2002. – 314 с.
5. Резник, Ю. М. Введение в социальную теорию. Социальная онтология / Ю. М. Резник. – М.: Ин-т востоковедения, 1999. – 514 с.
6. Штомпка, П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. – М.: Логос, 2005. – 664 с.
7. Штомпка, П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

Поступила в редакцию 22.12.2015

ГІСТОРЫЯ

УДК 930:[001.8:355.48]«1812»

И. А. ГРУЦО

ЗНАМЕННЫЙ КОМПЛЕКС ФРАНЦУЗСКОЙ АРМИИ В ВОЕННОЙ КАМПАНИИ 1812 ГОДА: КЛАССИФИКАЦИЯ, ТИПОЛОГИЯ, СТАТУС, ИЕРАРХИЯ

*Белорусский государственный педагогический университет им. Максима Танка, Минск, Беларусь,
e-mail: hrutso@gmail.com*

Анализируются накопленные в историографии и дополненные данными документальных источников сведения о знаменном комплексе французской армии в военной кампании 1812 г. Его составляющие классифицированы как Орлы, значки ассистентов орлоносца, фаньоны, произвольные значки. В свою очередь они делятся на два типа: регламентированные (Орлы, значки ассистентов орлоносца, фаньоны) со статусом «воинские реликвии» и нерегламентированные (произвольные значки). Обосновывается вывод о том, что высшее место в иерархии знаменного комплекса французской армии занимают такие элементы Орлов, как их навершия со статусом «национальные реликвии».

Ключевые слова: классификация, типология, статус, иерархия.

I. A. HRUTSO

COLOR COMPLEX OF THE FRENCH ARMY IN THE 1812 MILITARY CAMPAIGN: TYPOLOGY, CLASSIFICATION STATUS, HIERARCHY

Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank, Minsk, Belarus, e-mail: hrutso@gmail.com

Article is devoted to the scientific treatment of accumulated historiography of information about the color complex of the French army in a military campaign in 1812 supplemented by documentary sources.

According to our classification and typology, the conclusion is that, the highest place in their hierarchy occupied by eagles-tops, corresponding the status of national relics.

Keywords: nation, relics, war, 1812, banner, «Eagle», classification, typology, status, hierarchy.

Вклад любого народа в создание и развитие цивилизации определяется его достижениями в материальной и духовной сферах. Как правило, они воплощены в реликвиях – особо почитаемых предметах, непосредственно связанных с событиями или лицами, сыгравшими важную роль в истории народа, государства, религии. Они служат конкретным и наглядным доказательством поступательного развития человеческого сообщества на определенной территории от простейших форм общественной организации к высшей – нации, созданию собственного национального государства. Те из реликвий, в которых отражены знаменательные вехи его истории, соответствуют статусу национальных. Именно они являются предметом национальной гордости, значимым фактором становления и развития самосознания нации.

Благодаря своему высокому статусу национальные реликвии всегда являлись объектом притязания враждующих сторон во время военных конфликтов. Захватчики отводили им роль доказательства победы над противником. Следовательно, изучение истории национальных реликвий в ходе войн позволяет более детально разобраться в сути происходивших событий и, соответственно, выйти на более глубокий уровень их осмысления.

В военной кампании 1812 г. на территории современной Беларуси закончила свое существование как организованная сила Великая армия под командованием императора Франции На-

полеона. Ее костяк составляли пехотные и кавалерийские полки французской армии, воевавшие под своими знаменами.

В российской историографии знамена французских подразделений Великой армии постоянно упоминаются в обобщающих трудах по военной кампании 1812 г. [1–11]. В этой связи следовало бы ожидать, что за прошедшие двести лет их история должна быть изучена самым тщательным образом, а полученные результаты использованы для решения ее актуальных проблем. Однако она не стала предметом специальных научных исследований.

В отличие от российской в зарубежной историографии история знамен подразделений французской армии подробно изучена на всем протяжении эпохи наполеоновских войн [12–14]. Правда, в ней отсутствуют специальные работы по военной кампании 1812 г. В тех же исследованиях, где о знаменах содержится упоминание, во главу угла ставится обоснование тезиса о безусловной преданности солдат императору и воинской присяге, символом которой они выступают.

Восполнить выявленный в российской и зарубежной историографии пробел, связанный с отсутствием специальных исследований по истории знамен французских подразделений Великой армии в военной кампании 1812 г., возможно только после обработки накопленного в историографии материала, дополненного данными документальных источников. Ее первым этапом выступает классификация – установление осмысленного порядка для использовавшихся в подразделениях французской армии знамен с их последующим разделением на разновидности согласно важным признакам. Использование данного метода также позволяет выявить существенные сходства и различия между знаменами как составляющими единого комплекса, определить их статус и иерархический ранг.

Классификация знаменного комплекса французской армии основана на конкретных сведениях о каждой из его составляющих.

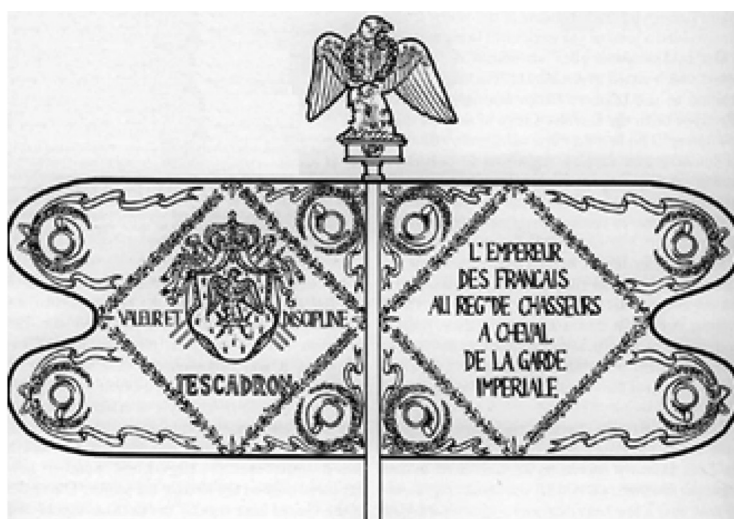
В 1804 г. Наполеон ввел знамена с фигурой бронзового позолоченного орла в качестве навершия. Они вручались в ходе специальной церемонии каждому пехотному батальону и кавалерийскому эскадрону, получив официальное название «Орлы» (рис. 1, 2).

После утраты в военной кампании 1805–1807 гг. нескольких Орлов 18 февраля 1808 г. Наполеон принимает декрет, призванный свести к минимуму такие потери. Согласно его положению, в полках французской армии оставалось только по одному Орлу, а все прочие сдавались на хранение в депо. Оставшиеся без Орлов батальоны получили право на специальные значки-фангоны. Они предназначались для обозначения воинского подразделения в лагере и во время перестроений на поле боя (рис. 3).

Аверс

Рис. 1. Орел 126-го полка линейной пехоты модели 1804 г.

Реверс

Рис. 2. Орел конных егерей Гвардии модели 1804 г.

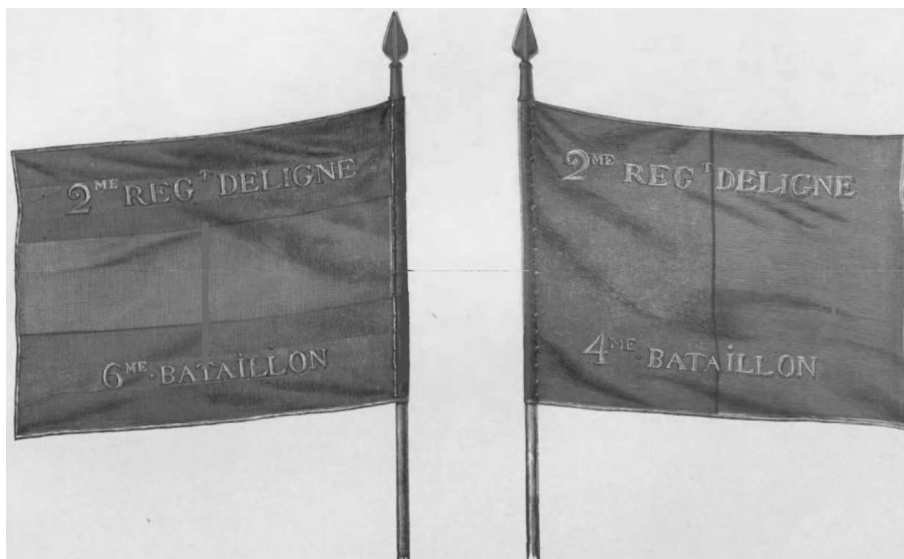

Рис. 3. Фаньоны 4-го и 6-го батальонов 2-го полка линейной пехоты

Для орлоносца вводился специальный эскорт из двух ассистентов – старослужащих солдат. Каждый из них был вооружен двумя пистолетами и пикой (эспантон) с треугольным флажком, содержащим надпись «Napoléon» с одной стороны и номер полка – с другой (рис. 4).

Накануне вторжения в Российскую империю Наполеон инициировал реформу Орлов. Согласно декрету от 25 декабря 1811 г. вводились новые образцы их полотнищ (рис. 5). Поскольку положения декрета стали претворяться в жизнь со следующего года, то новые символы воинской чести известны как Орлы модели 1812 г.

В подразделениях французской армии также широко использовались разнообразные значки, являвшиеся результатом солдатского творчества. Как правило, они имели произвольную форму и расцветку (рис. 6).

Таким образом, накануне вторжения в пределы Российской империи во французской армии был в наличии знаменный комплекс, представленный Орлами, флажками ассистентов орлоносцев, фаньонами и произвольными значками. Всем им, несмотря на разнообразие форм и размеров, был присущ такой единый существенный признак, как обозначение конкретного подразделения в общей массе войск.

Наиболее перспективным для дальнейшего изучения знаменного комплекса выступает историко-типологический метод. Он позволяет выйти на новый уровень классификации, в основе которого лежит понятие типа как единицы расчленения изучаемой реальности. Каждый тип включает в себя ряд составляющих, отбор которых производится в соответствии с отражающим их существенные признаки критерием. При составлении типологизации знаменного комплекса принадлежность его составляющих тому или иному типу определяется на основании критерия соответствия регламенту французской армии [15, с. 193–200].

К первому (регламентированному) типу относились Орлы модели 1804 и 1812 гг., флажки ассистентов орлоносцев и батальонные фаньоны. Будучи официально утвержденными декретами Наполеона, они имели более высокий статус – воинских реликвий и благодаря этому в иерархии знаменного комплекса превосходили по рангу значки. Те, являясь результатом произвольного

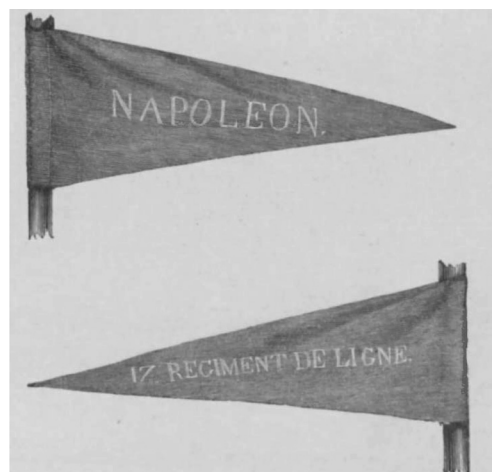

Рис. 4. Флажок ассистента орлоносца 17-го полка линейной пехоты

Рис. 5. Орел 6-го полка легкой пехоты модели 1812 г.

Вымпел 4-го батальона 7-го полка легкой пехоты

Рис. 6. Нерегламентированный значок воинского подразделения французской армии

творчества солдат отдельных подразделений, относились ко второму (нерегламентированному) типу знаменного комплекса с низшим статусом – его составляющие.

Дальнейшая классификация предметов первого (регламентированного) типа требует выяснения, насколько им был присущ такой существенный признак, как символическая значимость. Критерием выступает их значимость для командования французской армии, выраженная в требованиях обеспечения соответствующих мер безопасности.

Только Орлы, согласно декрету 18 февраля 1808 г., имели дополнительную степень защиты в виде двух ассистентов орлоносца, вооруженных соответствующим образом.

Сам факт наличия на треугольных полотнищах флажков ассистентов орлоносца наряду с номером полка надписи «Napoleon» свидетельствует в пользу их соответствия значению символа воинской чести. Тем не менее они являлись им условно, поскольку представляли собой лишь дополнение к полковым Орлам.

Что касается фаньонов, то они не имели символической значимости и представляли определенную ценность только для солдат конкретного батальона, символизируя их боевое братство.

Таким образом, из составляющих первого (регламентированного) типа знаменного комплекса только Орлы соответствовали статусу «воинские реликвии», символизируя воинскую честь полков французской армии. В его иерархии по рангу они стояли над флажками ассистентов орлоносцев и фаньонами. Тем не менее Орлы не могут претендовать на повышение своего статуса до уровня «национальные реликвии», поскольку не соответствуют критерию цельности и неизменности. В период с 1804 по 1812 г. они претерпели трансформацию, проявившуюся в изменении их внешнего вида.

Сочетая в себе функциональную и символическую значимость, Орлы являют собой единое целое, состоящее из отдельных элементов – навершия, полотнища, ленты, древка. Именно среди них следует искать тот, который имеет основание претендовать на статус реликвии национального масштаба. Он должен воплощать собой как созданную Наполеоном империю, так и армию, во главе которой он проявил себя талантливым полководцем. Критерием определения такого элемента Орла выступает его особое значение для Наполеона как императора Франции и главнокомандующего армией.

Такие элементы Орла, как лента и древко самостоятельного значения, а следовательно, символической значимости не имели, выступая в первом случае украшением, а во втором – основой, на которую крепились все его прочие элементы.

Что касается символической значимости орла-навершия и полотнища, то она в исследуемый период у них не являлась постоянной и равнозначной. Так, после провозглашения в 1804 г. им-

перии Наполеон в качестве ее нового государственного символа учредил фигуру сидящего в полоборота орла с полураспростертыми крыльями, держащего в когтях «молнии Юпитера». В том же году она становится и воплощением символа воинской чести для французской армии, полковые знамена которых увенчивались навершием в форме Орлов. Сам Наполеон говорил: «Утрата Орла наносит такой ущерб репутации полка, который не в силах загладить ни победа, ни слава, добытые в сотнях сражений!» [16, титульный лист]. Смысл его высказывания сводился к необходимости безусловной защиты орлов-наверший до последней капли крови.

Утрата же в сражении полотнища знамени Орла не влекла никаких последствий, поскольку оно рассматривалось в качестве дополнительного элемента, не имевшего символической значимости.

Декретом от 25 декабря 1811 г. Наполеон проводит реформу Орлов. Их навершие осталось неизменным, в отличие от полотнища знамени, которое теперь содержало имперские символы. Таким образом, оба эти элемента уравниваются в значимости как символы воинской чести. Но новые полотнища Орлов не могли символизировать собой те реформы, которые были проведены Наполеоном во Франции с 1804 по 1812 г., равно как и одержанные в этот период победы в сражениях с коалициями европейских государств.

В отличие от полотнищ навершия Орлов не меняли своего внешнего вида и символического значения с момента учреждения империи в 1804 г. Под ними французская армия одерживала блестящие победы под Аустерлицем, Йеной, Фридландом и т. д., что позволило Франции перекроить политическую карту Европы начала XIX в. Именно с Орлом как государственным символом империи связаны инициированные Наполеоном коренные социально-экономические и политические реформы, ознаменовавшие окончание феодализма и открывшие Франции путь для развития капитализма.

Таким образом, итогом классификации и типологизации знаменного комплекса периода наполеоновской империи является вывод о том, что только орлы-навершия таких символов воинской чести, как полковые Орлы французской армии, соответствовали высокому статусу национальных реликвий для Франции. Они же занимали вершину в иерархии рангов составляющих знаменного комплекса французской армии.

Результаты проведенного исследования могут выступать в качестве одного из объективных критериев, позволяющих историкам выносить обоснованные суждения по целому ряду актуальных и до настоящего времени спорных проблем истории военной кампании 1812 г. Одной из них является судьба полковых Орлов французской армии.

К настоящему времени только в Беларуси найден «безымянный» орел-навершие одного из них [17], а также фрагменты, которые могут являться частями наверший других Орлов французских полков Великой армии [18]. Из этого следует, что в белорусской земле находятся национальные реликвии Франции, утраченные в военной кампании 1812 г.

Список использованной литературы

1. Ахшарумов, Д. И. Описание войны 1812 года / Д. И. Ахшарумов. – СПб.: Тип. В. Плавильщикова, 1819. – 301 с.
2. Бутурлин, Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 году: с официальных документов и др. достоверных бумаг рос. и фр. ген. штабов: в 2 ч. / Д. П. Бутурлин. – изд. 2-е. – Ч. 2. – СПб.: Воен. тип. Гл. Штаба Его Имп. Величества, 1838. – 430 с.
3. Михайловский-Данилевский, А. И. Описание Отечественной войны 1812 года / А. И. Михайловский-Данилевский. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 576 с.
4. Богданович, М. История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам: в 3 т. / М. Богданович. – СПб.: Тип. Дома С. Струговщиков, Г. Похатонов, Водов и К., 1860. – Т. 3. – 563 с.
5. Ниве, П. А. Отечественная война 1812–1912: в 5 т. / П. А. Ниве. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1912. – Т. IV. – С. 321–484.
6. Тарле, Е. В. 1812 год / Е. В. Тарле // Избранные произведения. Нашествие Наполеона на Россию. – М.: Пресса, 1994. – 544 с.
7. Гарнич, Н. Ф. 1812 год / Н. Ф. Гарнич. – 2-е изд. – М.: Госкультпросветиздат, 1956. – 288 с.
8. Бескровный, Л. Г. Отечественная война 1812 года / Л. Г. Бескровный. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 611 с.
9. Жилин, П. А. Гибель наполеоновской армии в России / П. А. Жилин. – М.: Наука, 1968. – 404 с.
10. Троицкий, Н. А. 1812. Великий год России / Н. А. Троицкий. – М.: Мысль, 1988. – 348 с.

11. Отечественная война 1812 года: энцикл. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – 880 с.
12. *Hollander, O.* Les drapeau et etendards de 1812 a 1815 / O. Hollander. – Paris-Nancy, 1902. – 238 p.
13. *Андоленко, С. П.* Знамена Великой Армии, отбитые в 1812 году / С. П. Андоленко // Военная быль. – 1962. – № 56. – С. 25–29;
14. *Regnault, J.* Les Aigles Imperiales et le drapeau tricolore 1804–1815 / J. Regnault. – Paris: J. Peyronnet, 1967. – 300 p.
15. *Chairrie, P.* Drapeaux et Etandards de la Revolution et de l'Empire / P. Chairrie. – Paris, 1982. – 228 p.
16. *Fraser, E.* The war drama of the Eagles / E. Fraser. – London, John Murray, Albemarle street, W., 1912. – 442 p.
17. *Рахович, В. Н.* Французский орел из Борисовского музея / В. Н. Рахович // Бородино и наполеоновские войны: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 190-летию Бородинского сражения, Бородино, Москва, 9–11 сент. 2002 г. / М-во культуры РФ, гос. Бородинский воен.-ист. музей-заповед.: ред.-изд. совет: В. Е. Анфилов [и др.]. – М., 2003. – С. 434.
18. *Кошман, В. И.* Отчет об археологических исследованиях 2012 г. на месте переправы французских войск через р. Березина в д. Студенка в 1812 г. / В. И. Кошман; Ин-т истории НАН Беларуси, отдел археологии средневекового периода. – Минск, 2012. – 283 с.

Поступила в редакцию 10.02.2015

УДК [94(476)+[323.311+342.5](476)(091)«1733»

А. У. МАЦУК

**ПАЗІЦЫЯ ШЛЯХТЫ БРЭСЦКАГА ВАЯВОДСТВА ў ПЫТАННІ
КАРАЛЕЎСКІХ ВЫБАРАЎ у РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ у 1733 г.**

Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск, Беларусь, e-mail: anrzey@tut.by

Статья посвящена исследованию позиции шляхты Брестского воеводства в вопросе выбора короля в 1733 г. На брестском передэлекционном сеймике шляхта разделилась на две группировки из-за конфликта Юзефа Франтишка Сапеги и Антония Поцей об избрании поветовым полковником. Сапега был поддержан магнатскими группировками Сапег, Радзивиллов, а Поцей – Яна Фридерика Сапеги и Чарторыйских. Этот внутренний конфликт не повлиял на позицию брестской шляхты в вопросе избрания короля. Обе группировки брестской шляхты принесли присягу постановлениям конвокационного сейма и на элекционном сейме проголосовали за избрание королем Станислава I Лещинского.

Ключевые слова: брестская шляхта, бескорольеве 1733–1735 гг., сейм, сеймики, Станислав I Лещинский, Радзивиллы, Сапеги, Чарторыйские.

A. U. MATSUK

**POSITION OF THE NOBILITY OF THE BREST PROVINCE ON THE ISSUE
OF ROYAL ELECTIONS IN RECH POSPOLITAYA IN THE YEAR 1733**

Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus, e-mail: anrzey@tut.by

Author of the article investigated the position of the Brest voivodship gentry in the choice of the king in 1733. At the Brest pre-election “sejmik” (before Election province assembly), all the nobility splits into two groups due to a conflict of Józef Franciszek Sapieha and Anthony Pocej on the election of «povet» colonel. The nobility groups of Sapiehs and Radzivils, supported Sapieha, but Jan Fryderyk Sapieha and the Czartoryskys supported Pocej. This internal conflict has not affected on the position of the Brest voivodship gentry in the problem of the king election. Both groups of Brest gentry sworn to the resolution of The Convocation Sejm. After that, the Election Sejm voted for the election of Stanislaw I Leszczyński as a King.

Keywords: Brest gentry, interregnum 1733–1735, Sejm, sejmiks, Stanislaw I Leszczyński, Radzivils, Sapiehs, Czartoryskys.

Уводзіны. Інфармацыя аб асаблівай пазіцыі брэсцкай шляхты і інфармацыя пра брэсцкія перадканвакацыйны і перадэлекцыйны соймікі 1733 г. змяшчаецца ў розных даследаваннях [1–3]. Гэтыя даследаванні былі прысвечаны іншым праблемам. Менавіта таму ў іх пра брэсцкую шляхту і брэсцкія соймікі ў 1733 г. утрымліваецца толькі абрывачная інфармацыя, якая бывае непраўдзівай, паколькі не было вялікай неабходнасці яе праверкі ў даследаванні, дзе галоўнай з’яўляецца іншая праблематыка. Мэтай гэтага артыкула з’яўляецца даследаванне пазіцыі брэсцкай шляхты адносна выбараў караля Рэчы Паспалітай 1733 г., а таксама вывучэнне прычын, ходу і наступстваў палітычнай барацьбы, выкліканай гэтымі выбарамі ў шэрагах шляхты Брэсцкага ваяводства.

Асноўная частка. 1 лютага 1733 г. памірае Аўгуст II і ў Рэчы Паспалітай пачынаецца бескаралеўе. Першымі соймікамі ў бескаралеўе былі перадканвакацыйныя соймікі. У ВКЛ яны былі прызначаны на 15 сакавіка 1733 г. На гэтым сойміку планавалася абраць склад каптуровага суда і паслоў на канвакацыйны сойм. Магнаты і шляхта марудна рыхтаваліся да выбараў на перадканвакацыйным сойміку. Яшчэ ў сярэдзіне лютага 1733 г. у Брэсцкім ваяводстве не было

нікога з лідараў магнацкіх групавак і таму было не вядома, хто з іх прэтэндуе на выбар паслом на канвакацыйны сойм [4, к. 5]. У ВКЛ у гэты час разгарнулася барацьба паміж кааліцыяй магнацкіх групавак Радзівілаў, Сапегаў і Агінскіх з групой Чартарыйскіх. Бліжэй да перадканвакацыйнага сойма гэта барацьба стала відавочнай у Брэсцкім павеце.

На брэсцкім перадканвакацыйным сойміку пад дырэкцыяй брэсцкага стольніка Міхала Сузіна было абрана чатыры паслы: польны пісар ВКЛ Караль Сапега, брэсцкі абозны Пётр Верашчака, інавроцлаўскі стараста Юзаф Данбскі, брэсцкі чашнік Юзаф Гарноўскі. Выбары павятовых палкоўніка, харужага і ротмістраў адклалі да перадэлекцыйнага сойма, як можна меркаваць, з-за супрацьстаяння розных магнатаў, якія прэтэндавалі на гэты ўрад. Спецыяльна ў справе адмены падымнага брэсцкай шляхта выслала да прымаса сваіх паслоў гарадзенскага чашніка Ваўжынца Эйсманта і Феліцыяна Верашчаку. Да генеральнага рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага брэсцкай шляхта абрала пасламі палкоўніка пярэдняй стражы войск ВКЛ Марыяна Антонія Пашкоўскага і Фларыяна Грабоўскага, якія меркавалі прасіць даслаць вайскоўцаў на ахову каптуровых і дапамогі ў справе адмены падымнага падатку [5, с. 466; 6, арк. 1601–1607, 1623–1630; 7, л. 1–3]. Дзіўна выглядае, што брэсцкай шляхта абрала чатырох, а не двух паслоў, як мела абіраць на соймы Рэчы Паспалітай. Сама брэсцкая шляхта ў соймавым лаўдуме сцвярджала, што абрала чатырох паслоў, як і на прошлы перадканвакацыйны сойм [6, арк. 1602б 1624; 7, л. 2]. Юзаф Францішак Сапега ў лісце да Антонія Казіміра Сапегі таксама сцвярджаў, што на брэсцкім перадканвакацыйным сойміку было абрана чатыры паслы, «як на прошлую абіралі канвакацыю» [8, р. 319].

Вядома, што на сойміку чытаўся ліст прымаса, а таксама генеральнага рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага [9, к. 92]. Па ключавым пытанні аб кандыдатуры будучага манарха брэсцкая шляхта ў сваёй пастанове патрабавала, каб канвакацыйны сойм не быў ператвораны ў элекцыйны і на трон Рэчы Паспалітай быў абраны «толькі сапраўдны жыхар Рэчы Паспалітай» [6, арк. 1624]. Канвакацыйны сойм, на думку брэсцкай шляхты, не павінен быў прымаць ніякіх пастановаў, якія абмяжоўвалі паветы ў вызначэнні, каму ехаць на элекцыйны сойм – усёй шляхце ці толькі пэўным дэлегантам. Гэта шляхта павінна была вырашыць на перадэлекцыйных соймах [6, арк. 1624]. Адначасова брэсцкая шляхта патрабавала, каб замежныя паслы за два тыдні да элекцыйнага сойма выехалі з Варшавы [6, арк. 1625]. Брэсцкая шляхта хацела скасавання лішніх афіцэрскіх ставак і каб афіцэрам прызначаліся толькі каталікі і жыхары Рэчы Паспалітай [6, арк. 1626]. Знаходзіўся ў інструкцыі і пункт, што кракаўскі замак павінен быць заняты не прыватнай асобай, а ўладамі Рэчы Паспалітай. Як вядома, кракаўскі замак быў заняты кракаўскім ваяводам Тэадорам Любамірскім, і таму гэты пункт быў накіраваны супраць яго [6, арк. 1627]. Знаходзіўся ў інструкцыі і пункт на карысць Радзівілаў аб прыняцці пастановаў соймам аб прыналежнасці Радзівілам ключоў Кіявец¹ і Мялейчыцы [6, арк. 1625]. Зразумела, што інструкцыяй брэсцкім паслам былі задавалены Радзівілы. На думку надворнага падскарбія ВКЛ Юзафа Францішка Сапегі, інструкцыя была складзена «вельмі мудра і прыкладна для іншых» [8, р. 319]. Інструкцыяй брэсцкіх паслоў таксама былі задавалены Сапегі. Калі прааналізаваць гэтую інструкцыю, то становіцца зразумелым, што сярод кандыдатаў на трон яна выключала замежных кандыдатаў, а ў першую чаргу кандыдатуру сына Аўгуста II саксонскага курфюрста Фрыдэрыка Аўгуста, які не быў «сапраўдным жыхаром» Рэчы Паспалітай. У брэсцкую інструкцыю былі ўключаны прыхільныя Радзівілам пункты, дзякуючы старанням троекага кашталяна Яна Фрыдэрыка Сапегі. Супраць прарадзівілаўскіх пунктаў выступалі ўплывовыя шляхціцы Хшанстоўскія, асабліва брэсцкі падкаморы Жыгімонт Бенедыкт Хшанстоўскі, але Ян Фрыдэрык Сапега «некалькі разоў у адказ заяўляў: не так будзе, як ваша Міласць Паны хочае, толькі як я хачу» [10, к. 7]. Увогуле перадканвакацыйны сойм скончыўся на карысць прыхільнікаў Сапегаў і Радзівілаў як у пунктах інструкцыі, так і па складу абраных паслоў. Менавіта іх прадстаўнікі сталі пасламі на канвакацыйны сойм (прыхільнікі Сапегаў – Караль Сапега і Пётр Верашчака, а Радзівілаў – Калікст Гарноўскі).

¹ Спрэчка аб гэтых ключах Кіявец і Мялейчыцы разгарнулася паміж Брэсцкай эканоміяй і Радзівіламі. Асабліва актыўна імкнуліся заняць гэтыя ключы для каралеўскага скарбу Чартарыйскія і іх прыхільнік падскарбі ВКЛ Ян Салагуб, бо менавіта пад яго кіраўніцтвам мелі знаходзіцца эканомія падчас бескаралеўя.

Сярод падпісаўшых лаўдум брэсцкага перадканвакацыйнага сойма, як паказалі далейшыя падзеі, знаходзіліся не толькі прыхільнікі Радзівілаў і Сапегаў. Свае подпісы пад лаўдумам брэсцкага перадканвакацыйнага сойма паставілі: брэсцкі стольнік і дырэктар сойма Міхал Сузін, троцкі кашталян і брэсцкі гродскі староста Ян Фрэдэрык Сапега, польны пісар ВКЛ Караль Сапега, брэсцкі падкаморы Жыгімонт Бенедыкт Хшанстоўскі, брэсцкі гродскі суддзя Антоні Віслаух, брэсцкі гродскі пісар Павал Касцюшка, брэсцкі абозны Пётр Верашчака, брэсцкі падчашы Павал Бухавецкі, брэсцкі крайчы Марцін Касцюшка, брэсцкі мечнік Людвік Касцюшка, брэсцкі абозны Міхал Бучыньскі [6, арк. 1606].

На перадканвакацыйным сойміку таксама быў абраны каптуровы суд. Выбары адбываліся паводле трактаў Брэсцкага ваяводства і ўвогуле ў склад каптуровага суда было абрана 44² судзі: брэсцкі падкаморы Жыгімонт Бенедыкт Хшанстоўскі, хведаўскі староста Юзаф Пац, брэсцкі падстолі Францішак Шуйскі, брэсцкі лоўчы і брэсцкі падстароста Францішак Хшанстоўскі, брэсцкі гродскі суддзя Антоні Віслаух, брэсцкі гродскі пісар Павел Касцюшка, белзскі мечнік Стэфан Таркоўскі, брэсцкі скарбнік Бенедыкт Бухавецкі, браслаўскі чашнік Калікст Гарноўскі, брэсцкі стражнік Павал Касцюшка, брэсцкі мечнік Людвік Касцюшка, брэсцкі крайчы Марцін Касцюшка, брэсцкі земскі судзіц Войцах Грабоўскі, брэсцкі мечнік Францішак Бухавецкі, брэсцкі каморнік Пётр Касцюшка, брэсцкі абозны Міхал Бучыньскі, Ваўжынец Эйсмант, брэсцкі крайчы Андрэй Язерніцкі, оўруцкі стольнік Антоні Сенюта, Канстанцін Беклеўскі, Антоні Куравіцкі, чарнігаўскі падчашы Міхал Градэцкі, полацкі стольнік Марцін Хшанстоўскі, латышэўскі чашнік Францішак Піатравіцкі, Баніфацы Нараеўскі, ротмістр ЯКМ Ян Сузін, венданскі стольнік Войцах Анцута, вількамірскі стольнік Самуэль Нямцевіч, Дамінік Верешчака, Феліцыян Верашчака, Крыштаф Вітаноўскі, Бенедыкт Каішэўскі, смаленскі падчашы Казімір Ліпскі, брэсцкі намеснік Казімір Зубоўскі, азіяцкі староста Міхал Несцяровіч, Марцін Савіцкі, Андрэй Беклеўскі, Андрэй Вержбіцкі, Адам Шаставіцкі, Міхал Асукоўскі, Аляксандр Збароўскі, аршанскі стражнік Міхал Бухавецкі, Міхал Жардзецкі, Францішак Палонскі. Маршалкам каптуровага суда быў абраны хведаўскі староста Юзаф Пац [6, арк. 1602–1603]. Такім чынам, у каптуровы суд патрапілі прадстаўнікі розных магнатскіх груп.

Невядома з якіх прычын, але на канвакацыйным сойме Брэсцкае ваяводства прэзентавалі толькі два з абраных паслоў – інавроцлаўскі староста Данбскі і пісар ВКЛ Сапега. Напэўна, яшчэ да канвакацыйнага сойма стала зразумела, што на ім не дапусцяць удзельнічаць адразу чатырох брэсцкіх паслоў, і яны пагадзіліся паміж сабою, што пасламі засталіся толькі два з іх – Сапега і Данбскі. Няшмат вядома пра дзейнасць брэсцкіх паслоў на канвакацыйным сойме. Двума галоўнымі канкурэнтамі на выбар маршалкам сойма былі прыхільнік Фаміліі лідскі гродскі староста Юзаф Сцыпён дэль Кампа і прыхільнік Патоцкіх, Радзівілаў, Сапегаў мерацкі староста Антоні Казімір Сапега. Як можна меркаваць, брэсцкія паслы, напэўна, аддалі свае галасы за Антонія Казіміра Сапегу, паколькі яны былі прыхільнікамі менавіта Сапегаў. Разам з іншай шляхтай брэсцкія паслы прысягнулі актам аб выключэнні іншаземцаў з ліку кандыдатаў на трон.

Такім чынам, адзінае пытанне, па якім брэсцкая шляхта не прыняла рашэння на перадканвакацыйным сойміку, – выбар павятовага палкоўніка і павятовых ротмістраў, якія мелі правесці шляхту ваяводства на элекцыйным сойме. Гэтае пытанне стала галоўным на перадэлецыйным сойміку Брэсцкага ваяводства, бо да выбару на гэты ўрад было некалькі ўплывовых канкурэнтаў: Антоні Пацей, Юзаф Францішак Сапега і Юзаф Пац. Ускладняла сітуацыю тое, што ў Брэсцкім ваяводстве ўладанні мелі шмат магнатаў (Міхал Казімір Радзівіл, Міхал Чартарыйскі, Антоні Пацей, Юзаф Францішак Сапега, Ян Фрэдэрык Сапега і інш.). Гэта абумовіла значную іх актыўнасць на брэсцкіх сойміках. Некаторыя з гэтых магнатаў канкурыравалі ў выбары на пасаду павятовага палкоўніка. 11 чэрвеня 1733 г. да Юзафа Францішка Сапегі з просьбай падтрымаць у змаганні з Антоніем Пакеем у выбары брэсцкім палкоўнікам звярнуўся Юзаф Пац. Пацей карыстаўся падтрымкай Міхала Чартарыйскага. Адначасова Пац інфармаваў аб непрыхільным стаўленні да сябе Яна Фрэдэрыка Сапегі, які падтрымлівае Пакее [11, к. 1–2]. Юзаф Францішак Сапега таксама канкурыраваў у выбары на пасаду павятовага палкоўніка і, напэўна, Юзаф Пац

² Памылкова 40 [2, с. 109].

меў саступіць і падтрымаць яго кандыдатуру. Падляшскі ваявода Міхал Юзаф Сапега ўжо 9 ліпеня 1733 г. інфармаваў Юзафа Францішка Сапегу, што Антонія Пацея падтрымліваюць не толькі Чартарыйскія, але і, нават больш, прымас Тэадор Патоцкі праз троцкага кашталяна Яна Фрэдэрыка Сапегу [12, к. 366]. Ужо ў другой палове чэрвеня 1733 г. было відавочна, што барацьба за выбар на пасаду павятовага палкоўніка на сойміку ў Брэсце разгарнецца паміж Антоніем Пачеем і Юзафам Францішкам Сапегай [13, к. 67–67v]. Незадоўга да брэсцкага перадканвакацыйнага сойма Юзаф Францішак Сапега спадзяваўся, што ён зможа выйграць канкурэнцыю з Антоніем Пачеем у выбары на пасаду павятовага палкоўніка, але заўважаў, што «гэта шмат ужо і каштуе і будзе каштаваць» [8, р. 368].

Юзаф Францішак Сапега рыхтаваўся да змагання з Пачеем. Сапегі супрацоўнічалі з Радзівіламі і таму не было нічога дзіўнага, што надворны падскарбі ВКЛ шукаў дапамогі ў іх, каб радзівілаўскія прыхільнікі на брэсцкім перадэлекцыйным сойміку дзейнічалі супраць Антонія Пацея [13, к. 67–67v]. Акрамя таго, Антоні Пачей меў інфармацыю, што перад брэсцкім перадэлекцыйным соймам сапегынскі прыхільнік Францішак Зяновіч ездзіў у Варшаву прасіць грошы да французскага пасла Антонія Фелікса Манці. Аднак французскі пасол адмовіўся даць грошай, патлумачыўшы гэта тым, што сам іх яшчэ не мае [14, к. 29]. Невядома, наколькі праўдзівай была інфармацыя Пацея, але вядома аб значных тратах Сапегі, і таму не выключаўся варыянт пошуку ім фінансавых сродкаў, у тым ліку і ў французскага пасла. Зразумела, у такім выпадку Юзаф Францішак Сапега меў дзейнічаць у інтарэсах французскага кандыдата Станіслава Ляшчынскага. Адначасова на брэсцкі перадэлекцыйны сойм даслаў свой ліст лідар праціўнікаў Станіслава Ляшчынскага і прыхільнік саксонскага курфюрста падляшскі ваявода Міхал Юзаф Сапега [12, к. 370].

Брэсцкі перадэлекцыйны сойм прайшоў у барацьбе паміж прыхільнікамі Юзафа Францішка Сапегі і Антонія Пацея. Нават дайшло да яго падзелу на два канкурэнтныя соймікі. У выніку, як адзначае Дыяна Канечна, прыхільнікі Пацея правялі свой сойм у касцёле аўгусцінцаў, а прыхільнікі Юзафа Францішка Сапегі – у касцёле бернардзінцаў [2, с. 45]. Гэта інфармацыя патрабуе некаторага тлумачэння і ўдакладнення, што магчыма зрабіць на падставе захаваўшыхся дакументаў абодвух соймаў.

Згодна з лаўдумам перадэлекцыйнага сойма Брэсцкага ваяводства прыхільнікаў Антонія Пацея, становіцца вядомым, што спачатку ўся брэсцкая шляхта сабралася на сойм у касцёл бернардзінцаў «для большага месца». Тут з-за спрэчак ледзьве ўдалося распачаць сойм. Аднак не атрымалася абраць дырэктара сойма з-за пастаянных канфліктаў. У выніку прыхільнікі Антонія Пацея згодна з «старажытным і звычайным месцам соймаў нашых» перамесцяцца ў касцёл аўгусцінцаў, дзе сойм распачаў брэсцкі падкаморы Жыгімонт Бенедыкт Хшанстоўскі. Дырэктарам сойма быў абраны слоніўскі гродскі староста Ігнат Садоўскі. Пасля на сойміку прачыталі арыгінальны акт (з пячаткай прымаса) Генеральнай канфедэрацыі, якая была створана на канвакацыйным сойме. Сваю рэляцыю аб пасольстве да прымаса зрабіў гарадзенскі чашнік Ваўжынец Эйсмант, а за ім Марцін Пашкоўскі – з пасольства да генеральнага рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага. Прысутная на сойміку шляхта далучылася ўсім ваяводствам да канфедэрацыі Рэчы Паспалітай, якая была створана на канвакацыйным сойме, і прынесла прысягу пастанове аб выключэнні чужаземца з ліку канкурэнтаў на трон Рэчы Паспалітай. Гэтая частка брэсцкай шляхты патрабавала пазбавіць права дысідэнтаў быць аканомамі ўладанняў, а таксама займаць афіцэрскія пасады ў войску. Да таго ж брэсцкая шляхта хацела, каб замежныя паслы пакінулі Варшаву падчас элекцыйнага сойма Рэчы Паспалітай. Для кіраўніцтва паспалітага рухання на элекцыйны суд у адсутнасць «ваяводы, кашталяна, таксама як харужага» яна абрала павятовым палкоўнікам Антонія Пацея. Ротмістрамі былі абраны: з брэсцкага тракта – брэсцкі падчашы Павал Бухавецкі, забужскага тракта – брэсцкі абозны Міхал Бучыньскі, з кобынскага тракта – брэсцкі каморнік і брэсцкі каптуровы суддзя Марцін Савіцкі, з камянецкага тракта – ротмістр ЯКМ Ян Сузін, з пружанскага тракта – рэвіятыцкі староста Людвік Хшанстоўскі, з палескага тракта – брэсцкі гродскі суддзя і брэсцкі каптуровы суддзя Антоні Віславух. Мясцовая шляхта рэкамендавала да ўрадаў Антонія Пацея і Яна Фрэдэрыка Сапегу. На сойміку чытаўся ліст абознага ВКЛ і brasлаўскага гродскага староства Ігната Агінскага з просьбай дапамагчы

ў справе ўладанняў Браслаўскай эканоміі. Лаўдум соймака, акрамя Антонія Пацея, падпісалі: брэсцкі падкаморы Жыгімонт Бенедыкт Хшанстоўскі, брэсцкі лоўчы Францішак Хшанстоўскі, рагачоўскі староста Міхал Пац, брэсцкі гродскі суддзя Антоні Віславух, брэсцкі гродскі пісар і каптуровы пісар Павал Касцюшка, гарадзенскі чашнік Ваўжынец Эйсмант, суміліскі староста Казімір Людвік Міцута, брэсцкі мечны Людвік Касцюшка, брэсцкі падчасы і брэсцкі ротмістр Павал Бухавецкі, брэсцкі чашнік Міхал Пелка, брэсцкі каптуровы суддзя Антоні Куроўскі, брэсцкі каптуровы суддзя Крыштаф Віганоўскі, брэсцкі скарбнік Антоні Бухавецкі, брэсцкі каптуровы суддзя Павал Касцюшка, брэсцкі каптуровы суддзя Баніфаций Нараеўскі, брэсцкі каптуровы суддзя Станіслаў Градэцкі, брэсцкі каптуровы суддзя Антоні Куравецкі і інш. [6, арк. 2465–2485].

Згодна з пастановай прыхільнікаў Юзафа Францішка Сапегі, сітуацыя выглядала па-іншаму. Два дні брэсцкая шляхта не магла пачаць сойм. У выніку 14 ліпеня 1733 г. сойм распадаў брэсцкі падкаморы Жыгімонт Бенедыкт Хшанстоўскі, але на ім не здолелі абраць дырэктара соймака. 15 ліпеня 1733 г. Жыгімонт Хшанстоўскі паўтрона пачаў сойм, але шляхце зноў не атрымалася абраць дырэктара соймака. У выніку 16 ліпеня 1733 г. частка шляхты выйшла з бярнэрдзінскага касцёла. Сойм, замест брэсцкага падкаморыя Жыгімонта Бенедыкта Хшанстоўскага, распачаў брэсцкі падстолі Францішак Шуйскі. Дырэктарам соймака быў абраны ноўгарад-северскі харужы Юзаф Верашчака. Прысутная на гэтым сойміку брэсцкая шляхта прыняла прысягу пастановам канфедэрацыі Рэчы Паспалітай аб выбары будучым каралём жыхара Рэчы Паспалітай³. Пасля слухалі рэляцыі паслоў на сойм Караля Сапегі і Юзафа Данбскага, а потым паслоў да прымаса Ваўжынца Эйсманта і Феліцыяна Верашчака. Пасля адбыліся выбары павятовага палкоўніка, бо памёр брэсцкі ваявода, а кашталянам быў «амаль гвалтам нам навязаны» Валяр’ян Жаба, якога «не ведаем і ведаць ня хочам». Павятовым палкоўнікам быў абраны Юзаф Францішак Сапега. Ротмістрамі былі абраны: з тракта брэсцкага – харугва палкоўніка брэсцкага ваяводства (Юзаф Францішак Сапега), з камянецкага тракта – брэсцкі ваяводзіц Казімір Сапега, з забужскага тракта – мінскі кашталяніц Францішак Русецкі, з кобынскага тракта – брэсцкі абозны Пётр Верашчака, з пружанскага тракта – скарбовы пісар ВКЛ Антоні Нарніцкі. Генеральны попіс Брэсцкага ваяводства быў вызначаны на 24 жніўня 1733 г. пад Варшавай. Яшчэ раней, 20 жніўня 1733 г., там мелі з’явіцца брэсцкі абозны і брэсцкі стражнік для вызначэння месца і «гаспод» для шляхты Брэсцкага ваяводства. Прасіла мясцовая шляхта і аб кампенсацыі фінансавых затрат каралевічу Якубу Сабескаму. Гэты лаўдум быў падпісаны: хведайскім старостай Юзафам Пацам, брэсцкім стольнікам Міхалам Сузінам, польным пісарам ВКЛ Каралем Сапегам, брэсцкім падстоліем Францішкам Шуйскім, старадубскім гродскім старостай Янам Казімірам Беганьскім, шнітаўскім старостай Францішкам Зяновічам, брэсцкім ваяводзіцам Казімірам Сапегам, ваўкавыскім чашнікам Дамінікам Касцюшкам, стакліскім старостай Юрыям Матушэвічам, вайсковым суддзёй Адамам Косцем, палкоўнікам польнай булавы Янам Косцем, брэсцкім абозным Пятром Верашчакам, мінскім кашталяніцам Францішкам Русецкім, скарбовым пісарам ВКЛ і брэсцкім ротмістрам Антоніем Нарніцкім, брэсцкім каптуровым суддзёй Феліцыянам Верашчакам, брэсцкім каптуровым суддзёй Дамінікам Антоніем Верашчакам, брэсцкім каптуровым суддзёй Казімірам Верашчакам, паручыкам пружанскага тракта Юзафам Палонскім і інш.⁴ [6, арк. 2559–2573].

Як падлічыла Дыяна Канечна, у брэсцкім перадэлецыйным сойміку з двух бакоў прыблізна ўдзельнічала каля 1020 шляхціцаў: 527 прыхільнікаў Антонія Пацея і 486 прыхільнікаў Юзафа Францішка Сапегі. Гэта прыблізныя падлікі, бо яны зроблены на падставе подпісаў шляхты пад лаўдамамі двух канкурэнцыйных соймакаў, а подпіс не азначае, што шляхціц быў на сойміку [2, s. 45]. Акрамя таго, захаваўся дакумент прысягі прыхільнікаў Юзафа Францішка Сапегі акту канфедэрацыі Рэчы Паспалітай, якая была створана на канвакацыйным сойме, які ўдакладняе колькасць прысутных на сойміку шляхціцаў [6, арк. 2549–2558].

³ Пералік прысягнуўшай шляхты [6, арк. 2549–2558].

⁴ Ян Антоні Чарнецкі таксама інфармаваў, што ротмістрамі ад групы Юзафа Францішка Сапегі былі абраны брэсцкі ваяводзіц Казімір Сапега, мінскі кашталяніц Францішак Русецкі і Верашчака [3, s. 62].

У той жа час невядомы дакумент прысягі прыхільнікаў Антонія Пацея. Гэта не азначае, што прыхільнікі Пацея не падтрымлівалі выбар будучым каралём Станіслава Ляшчынскага. Больш таго, як вядома з лаўдума іх сойма, яны, як і прыхільнікі Юзафа Францішка Сапегі, прысягнулі пастановам канвакацыйнага сойма аб выключэнні чужаземцаў з ліку кандыдатаў на трон. Пацвярджае прынясенне прысягі прыхільнікамі Пацея і прысутны на іх сойміку Ян Фрэдэрык Сапега [9, к. 71]. Напэўна, адсутнасць асобнага дакумента пра прысягу канфедэрацыі, якая была створана на канвакацыйным сойме, і адначасова наяўнасць такога дакумента прыхільнікаў Юзафа Францішка Сапегі і стала падставай з'явіўшыхся чутак, што прыхільнікі Пацея не склалі такой прысягі. Каронны падканцлер Андрэй Ліпскі якраз галоўным адрозненнем паміж двума брэсцкімі перадэлекцыйнымі соймамі называў тое, што прыхільнікі Юзафа Францішка Сапегі прысягнулі пастановам канвакацыйнага сойма аб выключэнні чужаземца з ліку канкурэнтаў на трон, а прыхільнікі Пацея – не [15, к. 311]. Расійскі пасол Карл Густаў Левенвольдэ таксама меў інфармацыю, што не прынёс прысягу канвакацыйнаму сойму адзін з двух брэсцкіх перадэлекцыйных соймаў. Гэтая інфармацыя без праверкі была выкарыстана ў гістарыяграфіі [16, с. 349]. Як адзначалася вышэй, лаўдум брэсцкага перадэлекцыйнага сойма прыхільнікаў Антонія Пацея пераканаўча сведчыць, што шляхта на ім далучылася да канфедэрацыі і прынесла прысягу на выключэнне чужаземцаў сярод кандыдатаў на трон.

Іншыя падрабязнасці аб падзеях на брэсцкім перадэлекцыйным сойміку можна ўстанавіць з шляхецкай карэспандэнцыі. Згодна з інфармацыяй Яна Антонія Чарнецкага, на брэсцкім сойміку было забіта некалькі шляхціцаў [3, s. 48]. На жаль, не вядома, наколькі гэта была слушная інфармацыя, бо соймавыя дакументы, а таксама ўспаміны прысутнага на сойміку Марціна Матушэвіча нічога не паведамляюць аб гэтым. Казімір Рымша з Варшавы перадаваў Ганне Радзівіл інфармацыю, што брэсцкая шляхта падзялілася на тры часткі пад кіраўніцтвам: надворнага падскарбія ВКЛ Юзафа Францішка Сапегі, брэсцкага гродскага старосты Яна Фрэдэрыка Сапегі і харужага Горнеўскага (напэўна, прыхільнікаў Радзівілаў на чале з Гарноўскім)⁵. Насамрэч асноўная барацьба на сойміку ішла паміж прыхільнікамі Юзафа Францішка Сапегі і Антоніе Пацея. Яшчэ Марцін Матушэвіч дакладна вызначыў, што прычынай барацьбы паміж Антоніем Пацеем і Юзафам Францішкам Сапегам быў не выбар брэсцкім палкоўнікам, а змаганне за ўрад польнага гетмана ВКЛ [17, s. 52].

Дзіўным было тое, што стражнік ВКЛ Антоні Пацей здолеў сабраць моцную групоўку, якая на роўных змагалася з групоўкай Юзафа Францішка Сапегі. Пацею ўдалося стварыць моцную групоўку шляхты і ўдала супрацьстаяць Юзафу Францішку Сапегу шмат у чым, дзякуючы падтрымцы Фаміліі і брэсцкага гродскага старасты Яна Фрэдэрыка Сапегі. Прычынамі Яна Фрэдэрыка Сапегі падтрымаць Пацея, згодна з Марцінам Матушэвічам, было тое, што ён хацеў, каб стражнік ВКЛ атрымаў урад польнага гетмана ВКЛ, а не яго сапернік Юзаф Францішак Сапега. Звязана гэта было з тым, што Ян Фрэдэрык Сапега імкнуўся атрымаць урад падканцлера ВКЛ. Згодна з законам было забаронена, каб урады канцлера, падканцлера, маршалкаў і гетманаў займалі прадстаўнікі аднаго роду [17, s. 52]. Выступленне Яна Фрэдэрыка Сапегі супраць Юзафа Францішка Сапегі на брэсцкім перадэлекцыйным сойміку атрымала поўную падтрымку яго жонкі Канстанцыі з Радзівілаў, што было насуперак усёй пазіцыі магнацкай групоўкі Радзівілаў [3, s. 76]. Магчыма, асабісты інтарэс і вызначыў яе стаўленне да падтрымкі Янам Фрэдэрыкам Сапегам Антонія Пацея. Адначасова саюзнік Сапегаў надворны маршалак ВКЛ Павал Сангушка быў здзіўлены такой варожай дзейнасцю супраць Сапегаў на брэсцкім сойміку Яна Фрэдэрыка Сапегі [18, к. 30]. Сам Ян Фрэдэрык Сапега хітрыў і пераконваў Ганну Радзівіл, што не прыняў нічый бок у канфлікце і стараўся, каб абышлося «без разліцця крыві». Больш таго, як «гарант і медыятар, ад адных да другіх хадзіўшы, на ніякім не быў» сойміку. Пры гэтым падпісаў пастанову сойма прыхільнікаў Антонія Пацея [9, к. 71]. Ян Фрэдэрык Сапега быў няшчыры з Радзівіламі, бо добра ведаў, што тыя былі саюзнікамі Сапегаў.

⁵ Ежы Дыгдала выказвае слушную думку, што, магчыма, Рымша меў інфармацыю з пісаных газетак. Згодна з імі, якраз на брэсцкім сойміку змагаліся тры групоўкі (трэцяя пад кіраўніцтвам Горнеўскага (напэўна, Гарноўскага)) [3, s. 53].

Падтрымка Фаміліяй Пацея была чаканай, але ўсё роўна выклікала непрыязную рэакцыю Сапегаў. Міхал Антоні Сапега выказаў сваю незадаволенасць падканцлеру ВКЛ Міхалу Чартарыйскаму, што прыхільнікі таго ў Брэсцкім ваяводстве падтрымалі Антонія Пацея, а не Юзафа Францішка Сапегу. Міхал Чартарыйскі патлумачыў, што зрабіў так, бо не меў раней ніякай інфармацыі і просьбы аб падтрымцы ад Юзафа Францішка Сапегі [19, к. 7]. Гэта былі толькі дэкларацыі. Адначасова падканцлер ВКЛ Міхал Чартарыйскі ў падтрымку Антонія Пацея паказваў на каралеўскім двары пастанову брэсцкага сойма, дзе «падпісалася некалькі соцень, больш за тысячу» прыхільнікаў стражніка ВКЛ. Касецкі, які пільнаваў інтарэсы Сапегі ў Варшаве, прасіў надворнага падскарбія ВКЛ даслаць пастанову сойма яго прыхільнікаў, паколькі даведаўся, што ў ёй падпісалася больш шляхты [20, к. 27–30]. Праз некаторы час, праўда, Міхал Чартарыйскі перастаў актыўна падтрымліваць Антонія Пацея, бо даведаўся, што прымас Тэадор Патоцкі прыхільна ставіцца да Юзафа Францішка Сапегі. Такім чынам, актыўная дзейнасць супраць Юзафа Францішка Сапегі магла прывесці падканцлера ВКЛ да канфлікту з прымасам, што было вельмі непажаданым у сітуацыі саюза, які ўсталяваўся паміж Фаміліяй і Патоцкімі. Тым часам у Варшаву прыбыў брэсцкі падкаморы Жыгімонт Бенедыкт Хшанстоўскі, які меў загад пераканаць у перамозе Антонія Пацея падчас брэсцкага перадэлекцыйнага сойма [14, 23; 20, к. 32–33].

Ян Фрэдэрык Сапега выехаў з Брэста ўжо 18 ліпеня 1733 г. Антоній Пацей 19 ліпеня 1733 г. сабраў сваіх прыхільнікаў у Тэрэспалі для складання плана далейшых сумесных дзеянняў [11, к. 7]. Напэўна, да ад'езду Ян Фрэдэрык Сапега абяцаў Пацею прадставіць дакументы, што брэсцкія соймакі і раней адбываліся ў касцёле аўгустынцаў. Па невядомых прычынах іх дастаўка затрымлівалася, і Пацей у канцы ліпеня 1733 г. прасіў троекага кашталяна Яна Фрэдэрыка Сапегу як мага хутчэй іх даслаць [14, к. 25]. Ад Чартарыйскіх пасля брэсцкага перадэлекцыйнага сойма да Антонія Пацея і слонімскага гродскага староства Ігната Садоўскага (маршалка перадэлекцыйнага сойма прыхільнікаў Пацея) прыязджаў лідскі гродскі староста Юзаф Сцыпён [11, к. 8]. Бухавецкі 19 ліпеня 1733 г. з просьбай аб падтрымцы Пацея накіраваўся да генеральнага рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага [11, к. 7]. Зразумела, што Антонію Пацею стала патрэбна, каб яго прыхільнік знаходзіўся на ўрадзе брэсцкага абознага. Менавіта таму 3 жніўня 1733 г. у брэсцкіх гродскіх кнігах быў актыкаваны прывілей на ўрад брэсцкага абознага для Міхала Бучыньскага. Згодна з ім, Бучыньскі стаў абозным яшчэ 12 лютага 1715 г. пасля смерці Вінцэнта Гарноўскага [6, арк. 2699–2701]. Антоні Пацей збіраўся даслаць прыхільных сабе брэсцкіх абознага і стражніка ў Варшаву, каб было вызначана месца для ваяводства на элекцыйным сойме. Праўда, іх выезд затрымліваўся з-за спазнення прыбыцця брэсцкага абознага да Антонія Пацея [14, к. 23–24, 27–28]. Прыхільнікі Пацея вырашылі правесці попіс прыхільнай ім шляхты 17 жніўня 1733 г. 31 ліпеня 1733 г. у паточных брэсцкіх гродскіх кнігах, а 3 жніўня 1733 г. у брэсцкіх гродскіх кнігах яны актыкавалі адпаведны ўніверсал Антонія Пацея на скліканне гэтага попіса. Сам універсал быў напісаны Пацеем 30 ліпеня 1733 г. [6, арк. 2755–2757; 21, арк. 1233–1234]. 3 жніўня 1733 г. адпаведны дакумент аб «парадку рушэння» выдаў Юзаф Францішак Сапега. Гэты дакумент быў актыкаваны ў брэсцкіх гродскіх кнігах 8 жніўня 1733 г. [6, арк. 2765–2768].

Інтарэсы Юзафа Францішка Сапегі ў Варшаве пільнавалі Міхал Антоні Сапега і ксёндз Касецкі. Міхал Антоні Сапега інфармаваў Юзафа Францішка Сапегу, што размаўляў з каронным маршалкам Юзафам Мнішкам аб размяшчэнні шляхты Брэсцкага ваяводства на элекцыйным сойме. Юзаф Мнішак хацеў папярэдне правесці нараду ў гэтай справе з прымасам, прасіў даслаць абознага для абгаворвання гэтага пытання [19, к. 4–5]. Юзаф Францішак Сапега і Антоні Пацей прасілі падтрымку ў генеральнага рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага [22, к. 110]. Юзаф Францішак Сапега ў канфлікце з Антоніем Пацеем асабліва разлічваў на падтрымку ўплывовага генеральнага рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага і таму накіраваўся ў Пінск. Антоні Пацей хацеў таксама заручыцца падтрымкай генеральнага рэгіментарыя ВКЛ і напісаў да яго прыхільніка, пінскага маршалка Міхала Станіслава Арэшкі [3, s. 64; 4, к. 25]. Мерацкі староста Антоні Казімір Сапега быў упэўнены ў прыхільным стаўленні Вішнявецкага, які супра-

цоўнічаў з Сапегамі, тым больш, пасля таго, як адбудзецца запланаваная сустрэча генеральнага рэгіментарыя ВКЛ з Юзафам Францішкам Сапегам [23, к. 223]. Міхал Вішнявецкі ў адказ на просьбы Сапегаў у сваім лісце выказаў вялікі жаль з таго, што брэсцкая шляхта не прыйшла да згоды і, падзяліўшыся, правяла два перадэлекцыйныя соймікі. Праблему прымірэння паміж брэсцкай шляхтай ён адкладваў на пазнейшы час, а дакладней, калі ўся шляхта збярэцца ў Варшаве на элекцыйны сойм [24, к. 15]. Такім чынам, Міхал Вішнявецкі таксама не жахаў падтрымліваць адзін з бакоў з брэсцкіх соймаў. Гэта пры тым, што Сапегі былі саюзнікамі Радзівілаў, а Пацей падтрымлівалі варажыя Вішнявецкаму Чартарыйскія. Прычынай такой пазіцыі Вішнявецкага бачыцца нежаданне ўмешвацца ў канфлікт, які і так усе магнацкія групы імкнуліся супакоіць.

Такую ж пазіцыю занялі і крэўныя Вішнявецкага Радзівілы. Юзаф Францішак Сапега імкнуўся хутчэй атрымаць сродкі на шляхецкія харугвы сваіх прыхільнікаў, згодна з соймавай пастановай, з уладанняў Радзівілаў. Аднак іх адміністратар Ян Антоні Чарнецкі не спяшаўся выдаць неабходныя сродкі. Чарнецкі абяцаў гэта зрабіць толькі пасля іншых шляхціцаў Брэсцкага ваяводства [3, с. 63]. Сапегі імкнуліся атрымаць почти з радзівілаўскіх уладанняў. Магчыма таму Юзаф Францішак Сапега 17 ліпеня 1733 г. прызначыў іх збіраць з бяльскага графства, мялей-чыцкага і кіявецкага ключоў ротмістра з камянецкага тракта ўплывовага брэсцкага ваяводзіца Казіміра Сапегу [25, л. 1].

Фактычна, праблема існавання двух брэсцкіх перадэлекцыйных соймаў была адкладзена да элекцыйнага сойма. Там яна ўзнікла ўжо падчас галасавання за кандыдатуру маршалка сойма, бо шляхта з кожнага з брэсцкіх перадэлекцыйных соймаў хацела галасаваць раней за сваіх сапернікаў. Канфлікт удалося супакоіць толькі пры дапамозе пасрэднікаў. У выніку з дапамогай хітрасці першымі галасавалі прыхільнікі Пацей. Антоні Пацей нібыта паехаў у госці, а сам накіраваўся да акупаў. Туды раней прыбылі яго прыхільнікі. У выніку Антоні Пацей і яго прыхільнікі прагаласавалі там без ведама Юзафа Францішка Сапегі [26, с. 264].

Уся шляхта з Брэсцкага ваяводства аднагалосна выказалася на элекцыйным сойме за выбар каралём Станіслава І Ляшчынскага. Увогуле з Брэсцкага ваяводства за выбар каралём Станіслава І Ляшчынскага прагаласавала каля 682 шляхціцаў.

Высновы. Такім чынам, магчыма зрабіць некаторыя высновы. Брэсцкі перадканвакацыйны сойм, нягледзячы на пэўныя спрэчкі, адбыўся ў даволі спакойнай абстаноўцы. На гэтым сойміку брэсцкая шляхта абрала не двух, а чатырох паслоў, паколькі лічыла, што столькі паслоў мае права абіраць згодна з выбарам на мінулы канвакацыйны сойм. Брэсцкая шляхта падчас выбараў новага караля ў 1733 г. падтрымала кандыдатуру Станіслава І Ляшчынскага. Так сталася нават у сітуацыі падзелу сярод брэсцкай шляхты, які ўзнік на перадэлекцыйным сойміку. Насуперак прынятай у гістарыяграфіі думцы шляхта на абодвух сойміках далучылася да канфедэрацыі і прынесла прысягу выключэнню чужаземцаў з ліку кандыдатаў на трон. Прычынай падзелу на перадэлекцыйным сойміку была не адрозная пазіцыя на конт кандыдатуры будучага манарха, а барацьба за ўрад павятовага палкоўніка паміж Юзафам Францішкам Сапегам і Антоніем Пацеем. Яны змагаліся за гэты ўрад, каб у перспектыве паказаць сваю моц у іх канкурэнцыі за ўрад польнага гетмана ВКЛ. Кожны з канкурэнтаў карыстаўся падтрымкай іншых магнацкіх груп: Антоні Пацей – Чартарыйскіх і троцкага кашталяна Яна Фрыдэрыка Сапегі, а Юзаф Францішак Сапега – Сапегаў і Радзівілаў. Прычым, калі Чартарыйскія аказалі моцную падтрымку Пацею, то Радзівілы былі малаактыўнымі і аказалі абмежаваную дапамогу Сапегу. Кожны з канкурэнтаў абгрунтоўваў прававыя падставы легітымнасці свайго сойма. У выніку ўсе магнацкія групы прыйшлі да кансэнсусу, што спрэчка аб сапраўднасці аднаго з двух брэсцкіх перадэлекцыйных соймаў мае быць разгледжана на элекцыйным сойме. Аднак на ім гэтае пытанне фактычна было ігнаравана з-за палітычнай барацьбы вакол выбараў будучага караля. Брэсцкая шляхта падтрымлівала выбар каралём Станіслава І Ляшчынскага і таму не мела значэння, які з двух соймаў прызнаць легітымным. Было вырашана, каб уся брэсцкая шляхта прымала ўдзел у выбарах маршалка элекцыйнага сойма і новага караля. Не перашкодзілі гэтаму спрэчкі аб тым, які з соймаў меў галасаваць першым.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Lisek, A.* Działalność polityczna wojewody podlaskiego Michała Józefa Sapiehy i innych przedstawicieli tego Domu w okresie powtórnej elekcji Stanisława Leszczyńskiego w 1733 roku / A. Lisek // Sapiehowie epoki Kodnia i Krasieczyna. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – S. 413–428.
2. *Konieczna, D.* Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565–1763 / D. Konieczna. – Warszawa: DiG, 2013. – 198 s.
3. *Codzienne kłopoty, wielkie interesy i podwójna elekcja*; wyd. Jerzy Dygdała, Warszawa: DiG, 2012. – 226 s.
4. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Roski. – Sygn. LVII/69.
5. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т. 4. – Вильно: Тип. Губернского Правления, 1870. – 683 с.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 50.
7. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 103. Оп. 1. Спр. 6570.
8. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. – F. 139. B. 4002.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. – Dział V. – Sygn. 13831. – Cz. IV.
10. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. – Dział V. – Sygn. 13899. – Cz. 9.
11. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Roski. – Sygn. LIV/16.
12. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Roski. – Sygn. LI/6.
13. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. – Dział V. – Sygn. 622.
14. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. – Dział V. – Sygn. 11908.
15. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Publiczne Potockich. – Sygn. 169.
16. *Герье, В.* Борьба за польский престол в 1733 году / В. Герье. – М.: В тип. В. Грачева, 1862, 638 с.
17. *Matuszewicz, M.* Dziariusz życia mego / M. Matuszewicz. – Т. 1. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986. – 928 s.
18. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Roski. – Sygn. LV/16.
19. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Roski. – Sygn. LVI/7.
20. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Roski. – Sygn. LIII/19.
21. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф.1705. Воп. 1. Спр. 127.
22. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. – Dział V. – Sygn. 17503. – Cz. V.
23. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Roski. – Sygn. LV/18.
24. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Roski. – Sygn. LVII/52.
25. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 103. Оп. 1. Спр. 6573.
26. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. – Dział V. – Sygn. 2520.

Паступіў ў рэдакцыю 30.06.2015

УДК 94(476):27

П. А. ТРУБЧЫК

**РЭЛІГІЙНАЯ ПАЛІТЫКА Ў ПАЎНОЧНА-ЗАХОДНІХ ГУБЕРНІЯХ РАСІЙСКОЙ
ІМПЕРЫІ Ў ПАЧАТКУ ХХ СТ. (ПА МАТЭРЫЯЛАХ ДЗЯРЖАЎНАЙ ДУМЫ)**

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, Мінск, Беларусь,
e-mail: trubchik.p@mail.ru*

Рассматривается деятельность Государственной думы Российской империи в сфере религиозной политики в северо-западных губерниях в начале ХХ в. Характеризуются особенности конфессиональных отношений на белорусских землях. Анализируются позиции депутатов от западных губерний и их влияние на разработку религиозных законопроектов. Отмечено, что положение в сфере религиозных отношений на белорусских землях во многом зависело от мировосприятия и взглядов конкретных представителей российской администрации и особенно местных чиновников, которые лучше знали религиозную специфику населения белорусских губерний и указывали на негативные последствия существования ограничительных законов в сфере конфессиональных отношений.

Ключевые слова: конфессия, религия, население, поликонфессиональный, северо-западные губернии Российской империи, Государственная дума, равноправие, самодержавие.

P. A. TRUBCHIK

**RELIGIOUS POLICY IN THE NORTHWESTERN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE
IN THE EARLY 20th CENTURY (THE STATE DUMA)**

Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank, Minsk, Belarus, e-mail: trubchik.p@mail.ru

Confessional policy of the State Duma of the Russian Empire concerning to the Northwestern provinces in the early 20th century has been revealed in the article. Peculiarities of the religion policy have been described, too.

The author analyzes positions of the western provinces' deputies, their influence on drafting religions laws and implementation of confessional policy. The conclusion about dependency of this policy on outlook and views of particular Russian officials has been made.

In minds of Russian authorities and local officials, in particular the idea about the negative consequences of the restrictive attitude in the sphere of confessional relations was gradually arising. Nevertheless, Russian autocracy despite the initiatives of the State Duma deputies did not show readiness to radical changes of the religious legislature.

Keywords: confession, religion, population, poly-confessional, Northwestern provinces of Russian Empire, State Duma, equality, autocracy.

Спецыфіка міжканфесійных адносін у паўночна-заходніх губернях Расійскай імперыі ў дарэвалюцыйны перыяд адчувалася практычна ва ўсіх сферах грамадскага жыцця: палітыцы, ідэалогіі, культуры. Акрамя таго, рэлігійная палітыка дзяржавы ў пачатку ХХ ст. зрабіла ўплыў на этнічныя працэсы ў краі, на афармленне беларускай нацыі. Найбольш поўна рэалізацыю гэтай палітыкі можна ўявіць, аналізуючы дзейнасць Дзяржаўнай думы Расійскай імперыі, дзе знаходзілі адлюстраванне шматлікія пытанні рэлігійных адносін на беларускіх землях.

Пытанні рэлігійнай палітыкі ў дзейнасці Дзяржаўнай думы Расійскай імперыі не з'яўляліся аб'ектам спецыяльнага даследавання ў айчынай гістарыяграфіі. Між тым асобныя аспекты заяўленай тэмы знаходзілі адлюстраванне ў працах М. М. Забаўскага [1], В. В. Табунова [2] і некаторых іншых даследчыкаў [3].

Як вядома, на мяжы ХІХ – ХХ стст. насельніцтва беларускіх зямель з'яўлялася поліканфесійным. Дамінуючым веравызнаннем у дадзены перыяд было праваслаўе. Па даных перапісу 1897 г., на тэрыторыі Беларусі пражывала 5120667 праваслаўных, што складала каля 60% ад

агульнай колькасці насельніцтва [4, с. 252–253]. Праваслаўныя беларусы пераважалі ў Магілёўскай і Мінскай губернях, а таксама ў большасці паветах Віцебскай і Гродзенскай губерняў. Католікаў налічвалася 1947795, што складала 23% ад агульнай колькасці насельніцтва. Большасць насельніцтва каталіцкага веравызнання была канцэнтравана ў паўночна-заходніх і заходніх паветах Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў [5, с. 252]. Трэцюю па колькасці канфесійную групу насельніцтва ў паўночна-заходніх губернях складалі іўдзеі (1210428 чалавек, альбо 14,2%). Найбольшая канцэнтрацыя іх прыпадала на гарады і мястэчкі Гродзенскай і Мінскай губерняў [6, с. 1–8]. Акрамя таго, на беларускіх землях пражывалі стараверы, пратэстанты, мусульмане, прадстаўнікі некаторых іншых канфесій.

Прыхільнікі асноўных канфесій заходніх губерняў былі прадстаўлены ў першым расійскім парламенце. Аднак паколькі І Дзяржаўная дума была кароткачасовай і, магчыма, па гэтай прычыне адсутнічаюць апублікаваныя поўныя справаздачы аб яе дзейнасці, то складана вызначыць ступень яе ўкладу ў распрацоўку дадзенай праблемы.

Між тым вядома, што падчас дзейнасці І Дзяржаўнай думы 50 дэпутатаў, пераважна кадэты, 12 мая 1906 г. унеслі праект пад назвай «Асноўныя палажэнні законапраекта аб свабодзе сумлення». Першы пункт абвяшчаў і гарантаваў свабоду сумлення кожнаму грамадзяніну імперыі, не дапускаліся любыя абмежаванні і прыцясненні па рэлігійнаму прызнаку, а ўжо існаваўшыя законы такога кшталту адмяняліся; другі пункт аб'яўляў аб роўнасці ўсіх веравызнанняў; трэці пункт быў накіраваны супраць прымушэння (у тым ліку і з боку дзяржаўнай улады) да якога-небудзь веравызнання; пяты – даваў магчымасць любому грамадзяніну, які дасягнуў 17-гадовага ўзросту, свабоду пераходу ў іншае веравызнанне, рэлігійная прыналежнасць непаўналетніх павінна вызначацца па жаданню бацькоў; шосты пункт тычыўся распрацоўкі закона, які вызначае выдзненне актаў грамадзянскага становішча; сёмы пункт адзначаў, што ўсе законы, якія тычацца выкладання веравучэння, не павінны супярэчыць асновам роўнасці веравызнанняў [7, с. 548].

Нягледзячы на тое, што сфармуляваныя ў праекце палажэнні ў цэлым адпавядалі даволі радыкальным настроям дэпутатаў, якія дамінавалі ў той перыяд часу, законапраект не быў вынесены на абмеркаванне. Магчыма, гэта тлумачыцца роспускам І Дзяржаўнай думы.

З пачаткам дзейнасці ІІ Думы была створана камісія «для разгляду законапраектаў, накіраваных на ажыццяўленне свабоды сумлення» ў колькасці 33 чалавек [8, с. 111]. Яе старшынёй быў абраны адвакат Н. В. Цесленка, які з'яўляўся адначасова намеснікам старшыні фракцыі кадэтаў. У сваю чаргу ў складзе камісіі было створана некалькі падкамісій, у тым ліку адна для сістэматызацыі заканадаўчых матэрыялаў, якія тычыліся абмежаванняў у правах прадстаўнікоў асобных веравызнанняў.

Усяго было праведзена 13 пасяджэнняў камісіі, дзе на разгляд было вынесена больш дзесяці законапраектаў. Сярод іх: «Аб змяненні законапалажэнняў, якія тычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў іншае», «Аб адносінах дзяржавы да асобных веравызнанняў», «Аб дазволе іншародных і іншавярных богаслужэнняў, а таксама будаўніцтва, аднаўлення і рамонту іншародных і іншавярных малітоўных будынкаў», «Аб іншародных і іншавярных рэлігійных таварыствах», «Аб рымска-каталіцкіх касцёлах» і інш.

Працаваць камісія пачала ў даволі складаных умовах. Урад перашкаджаў самастойнай канструктыўнай дзейнасці дэпутатаў (напрыклад, шляхам адмовы доступу да неабходных дакументаў, «байкоту» асобных праектаў і інш.). Між тым найперш быў распрацаваны план працы камісіі, зыходзячы з дзвюх асноўных задач: па-першае, вырашыць пытанне аб адмене абмежаванняў у сферы канфесійных адносін і, па-другое, перагледзець існуючае заканадаўства і правесці калектыўную працу. Першачаргова камісія аднагалосна паставіла прыняць асноўныя палажэнні аб свабодзе сумлення, якія былі ўнесены яшчэ на разгляд Думы 1-га склікання. Аднак прапанова аб унясенні гэтага праекта на зацвярджэнне агульнага сходу Думы была адхілена і было вырашана засяродзіць сваю ўвагу на разглядзе законапраектаў прапанаваных Міністэрствам унутраных спраў. У выніку, на працягу 13 пасяджэнняў камісія ў асноўным разглядала асобныя палажэнні законапраекта «Аб іншародных і іншавярных рэлігійных таварыствах», аднак і гэта праца не была завершана.

Такім чынам, на агульным сходзе Думы 2-га склікання рэлігійныя законапраекты не абмяркоўваліся, таму складана вызначыць пазіцыі па гэтаму пытанню дэпутатаў ад заходніх губерняў. Між тым відавочна, што ў цэлым народнае прадстаўніцтва II Думы імкнулася працягваць агульную лінію ў сферы рэлігійных адносін, якая была вызначана папярэдняй Думай: зыходзячы з палажэнняў красавіцкага Указа «Аб умацаванні пачаткаў верацярпімасці» (Указ ад 17 красавіка 1905 г., згодна з якім пераход з праваслаўя ў іншыя хрысціянскія канфесіі больш не разглядаўся як злачынства) і Маніфеста ад 17 кастрычніка 1905 г.

Дзяржаўная дума 3-га склікання (1907–1912 гг.) некалькі парушыла папярэдняю традыцыю і замест адной утварыла тры асобныя камісіі: «Па справах праваслаўнай царквы», «Па пытаннях старавераў», «Па справах веравызнання».

У кантэксце вызначанай праблемы найбольшую цікавасць уяўляе дзейнасць камісіі па справах веравызнання, якая павінна была распрацаваць законапраекты да «іншародных і іншавярных веравызнанняў».

Як і падчас дзейнасці Думы 2-га склікання Міністэрства ўнутраных спраў накіравала ў III Думу шэраг законапраектаў па пытаннях рэлігіі. У іх ліку былі наступныя: аб змяненні законапалажэнняў, якія датычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў другое; аб адмене ў дзеючым заканадаўстве абмежаванняў, як палітычных, так і грамадзянскіх, што залежалі ад прыналежнасці да «іншародных» і «іншавярных» веравызнанняў; аб рымска-каталіцкіх касцёлах; аб адносінах дзяржавы да асобных веравызнанняў. Па закону, міністэрства, якое распрацавала законапраект, прадстаўляла яго спачатку на разгляд камісіі, а затым са згоды камісіі законапраект выносіўся на абмеркаванне і зацвярджэнне Дзяржаўнай думы.

Першапачаткова старшынёй адзначанай вышэй камісіі падчас 1-й сесіі быў абраны люблінскі епіскап Яўлогій, затым яго змяніў юрыст, член фракцыі акцыябрыстаў П. В. Каменскі, які ўзначальваў камісію да канца работы III Думы. Па свайму складу гэтая камісія практычна цалкам адлюстроўвала расклад дэпутацкага корпуса Думы ў цэлым: па рэлігійнай прыналежнасці дамінавалі праваслаўныя дэпутаты (21 чалавек з 35), а па партыйных поглядах – акцыябрысты (21 чалавек), нацыяналісты (9) і правыя (5). Дастаткова высокай была доля асоб, якія мелі духоўныя званні, – 15 чалавек, у тым ліку праваслаўных святароў – 13, мусульманскіх і каталіцкіх – па аднаму дэпутату.

Магчыма, такі склад камісіі вызначаў ход абмеркавання прапанаваных законапраектаў і характар рашэнняў, што прымаліся. Нават дэпутаты-святары па заяве епіскапа Яўлогія былі «абавязаны ў сваёй парламенцкай дзейнасці лічыцца з сінодскімі пастановамі», у той час як Сінод, зразумела, выказваючыся на конт міністэрскіх законапраектаў, знаходзіў іх «тымі, што не адпавядаюць інтарэсам пануючай царквы» [9, с. 1753–1756]. Ідэолаг правых Л. А. Ціхаміраў са старонак «Московских ведомостей» увогуле прапаноўваў адазваць усе міністэрскія законапраекты з Думы і адкласці іх да Царкоўнага сабора, «а ў чаканні ўсе – праваслаўныя і іншаверцы – змогуць як-небудзь пацярпець пры часовых правілах» [10, с. 172].

Адным з найбольш важных для прадстаўнікоў усіх канфесій быў законапраект «Аб змяненні законапалажэнняў, якія тычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў другое». Менавіта ён найбольш падрабязна і з удзелам П. А. Сталыпіна абмяркоўваўся ў III Думе ў маі – чэрвені і ў канцы кастрычніка 1909 г.

Даклад па законапраекце быў прадстаўлены агульнаму сходу Думы старшынёй камісіі П. В. Каменскім 22 мая 1909 г. Члены камісіі 18 галасамі супраць 10 прадставілі права пераходу «кожнай асобе, якая дасягнула 21-гадовага ўзросту, ва ўсялякае веравызнанне і веравучэнне, прыналежнасць да якога не праследуецца ў крымінальным парадку». Нязгодная з такім палажэннем меншасць камісіі настойвала на тым, што «не патрэбна ўсе рэлігіі прызнаваць роўнымі і неабходна аддаць перавагу хрысціянскай рэлігіі, якая з'яўляецца падмуркам дзяржавы» [9, с. 1949].

З рэзкай крытыкай на конт магчымага раўнапраўя веравызнанняў выступіў таксама прэм'ер-міністр П. А. Сталыпін. Ён нагадаў асноўнае палажэнне Маніфеста ад 3 чэрвеня 1907 г. аб тым, што ў Думе «іншыя народнасці павінны мець прадстаўнікоў сваіх патрэб, але не ў колькасці, што зробіць іх вырашальнікамі спраў выключна рускіх». На яго думку, закон не будзе прыняты

народам і «нанясе вялікую шкоду народнай душы і жыццёвым асновам рускай дзяржавы» [9, с. 1758, 1764].

Пры абмеркаванні законапраекта такія ж думкі выказвалі епіскапы Люблінскі Яўлогій і Гомельскі Мітрафан. Апошні падкрэсліваў, што законапраект павінен стаяць на абароне «правоў аднаго праваслаўя як рэлігіі, якая з'яўляецца пануючай у Расіі» [9, с. 1766, 1786].

Супрацьлеглую пазіцыю па гэтым пытанні займалі прадстаўнікі іншых думскіх фракцый. Кадэт В. А. Маклакоў ахарактарызаваў адносіны ўрада да гэтага праекта як «поўную рашучасць прызнаць прынцып на словах і такую ж поўную рашучасць адмовіцца ад яго на справе» [9, с. 1785, 1786].

Член «Польскага кола» А. І. Парчэўскі звярнуў увагу на праследаванні ўніятаў і каталікоў, падтрымаў развіццё прынцыпаў свабоды сумлення і пажадаў, каб у Расіі «дзяржава зусім не клапацілася справамі веры, і пытанні аб прыналежнасці да таго ці іншага веравызнання надавала б кожнаму асобнаму грамадзяніну» [9, с. 1881].

Неабходна адзначыць, што праблема рэлігійных абмежаванняў знаходзіла разуменне не толькі ў большасці дэпутатаў Дзяржаўнай думы, але і шырока абмяркоўвалася ў асяроддзі мясцовай адміністрацыі Паўночна-Заходняга краю. Так, мінскі губернатар А. Гірс прапаноўваў замест палякаў прымаць у рымска-каталіцкія духоўныя семінарыі і прызначаць на пасады епіскапаў беларусаў і літоўцаў. Падобныя меркаванні выказваў і П. Курлоў, які ў свой час таксама займаў пасаду мінскага губернатара: «Сярод католікаў была маса беларусаў, якія не мелі нічога агульнага з палякамі» [11, с. 309]. Зразумела, што такая пазіцыя прадстаўнікоў мясцовай адміністрацыі тлумачылася жаданнем стварыць супрацьвагу польскаму ўплыву на беларускіх землях, аднак у той час сам факт усведамлення адрознення беларусаў-католікаў ад этнічных палякаў ужо сведчыў аб непрадуктыўнасці ўрадавай рэлігійна-канфесійнай палітыкі ў заходніх губернях, у адпаведнасці з якой беларусы па рэлігійнаму прызнаку падзяляліся на «палякаў» і «рускіх».

Закон аб пераходзе з аднаго веравызнання ў другое быў прыняты Думай па дакладу рэдакцыйнай камісіі 30 кастрычніка 1909 г. Аднак найбольш значнай перашкодай на шляху пераўтварэння праекта ў закон стаў Дзяржаўны савет, які больш за два гады трымаў яго сярод сваіх папер і прыступіў да яго абмеркавання толькі ў лістападзе 1911 г. У выніку Дзяржаўны савет адхіліў усе змяненні, унесеныя Думай, і запатрабаваў захаваць міністэрскі варыянт законапраекта.

Праекты аб адмене абмежаванняў для прадстаўнікоў «іншародных» і «іншаверных» веравызнанняў, аб каталіцкіх касцёлах, аб дазvole богаслужэнняў для «іншаверцаў» і іншыя разгледжаны не былі.

Як і падчас дзейнасці III Думы, у IV Дзяржаўнай думе была створана камісія па справах веравызнання, якую ўзначаліў нацыяналіст, былы чыноўнік З. Благанраваў. З пачаткам работы камісіі адразу ж пяць законапраектаў Міністэрства ўнутраных спраў вярнула назад. Сярод іх праекты законаў аб іншародных і іншаверных аб'яднаннях; аб адмене ў дзеючым заканадаўстве палітычных і грамадзянскіх абмежаванняў, якія залежаць ад прыналежнасці да іншародных і іншаверных веравызнанняў; аб дазvole іншародных і іншаверных богаслужэнняў; аб рымска-каталіцкіх касцёлах; аб увядзенні падатку на карысць евангеліска-лютэранскай царквы. Неразгледжанымі ў камісіі засталіся законапраекты аб змяненні заканапалажэнняў, што датычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў другое; праект правілаў аб стараверах і заканадаўчая прапанава аб свабодзе сумлення, якая была ўнесена 32 дэпутатамі. У выніку камісіяй былі разгледжаны толькі два законапраекты – аб упарадкаванні грамадзянска-прававога становішча старавераў і аб узаконенні шлюбаў, якія заключаны па звычаях іншародных і іншаверных веравызнанняў праваслаўнымі асобамі [12, с. 225, 344–346].

Пры абмеркаванні гэтых законапраектаў сацыял-дэмакрат М. І. Скобелеў назваў іх «заканадаўчай вермішэллю», падкрэсліўшы, што яны змянілі сабою «сапраўднае ажыццяўленне свабоды сумлення». Ён нагадаў пра лёс рэлігійных законаў у III Думе, калі, у прыватнасці, адзін з асноўных законапраектаў – аб пераходзе з аднаго веравызнання ў другое – «ужо быў у Дзяржаўным савеце, быў вернуты ў камісію, а зараз ізноў, у другі раз, уносіцца ў камісію IV Дзяржаўнай думы» [12, с. 567]. Урад, такім чынам, ішоў па шляху ўнясення ў Думу другасных законапраектаў, якія не мелі прынцыповага значэння.

У лютым 1916 г. была зроблена апошняя спроба актывізаваць працу ў галіне рэлігійнага заканадаўства: група дэпутатаў выступіла за адмену нацыянальна-рэлігійных абмежаванняў. Аднак усе без выключэння міністры выказаліся супраць распрацоўкі такога законапраекта, у лепшым выпадку прапаноўваючы адкласці вырашэнне гэтай праблемы да заканчэння Першай сусветнай вайны.

У цэлым, спецыфічныя асаблівасці рэлігійнай палітыкі самадзяржаў былі абумоўлены поліканфесійным складам насельніцтва пяці паўночна-заходніх губерняў. Аналіз дзейнасці Дзяржаўнай думы Расійскай імперыі паказвае, што рэалізацыя гэтай палітыкі ў многім залежала ад светаўспрымання і поглядаў канкрэтных прадстаўнікоў расійскай адміністрацыі. У святло расійскіх улад, асабліва мясцовых чыноўнікаў, якія лепш ведалі рэлігійную спецыфіку насельніцтва беларускіх губерняў, паступова наспявала думка пра негатыўныя наступствы існавання абмежавальных законаў у сферы канфесійных адносін. Аднак самадзяржаўе, нягледзячы на ініцыятывы дэпутатаў Думы 1–4-га скліканняў, не праявіла гатоўнасці да карэнных змен рэлігійнага заканадаўства.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Забаўскі, М. М.* Расійская Дзяржаўная дума ў лёсах Беларусі (1906–1917 гг.) / М. М. Забаўскі. – Мінск : БДПУ, 2008. – 267 с.
2. *Табунов, В. В.* Политика российского правительства в отношении христианских конфессий в Беларуси (1895–1907): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. В. Табунов. – Могилев, 2007. – 146 с.
3. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. : у 2 кн. – Кн. 1 / А. А. Каваленя [і інш.] ; рэдкал. : А. А. Каваленя [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 584 с.
4. Общий свод по империи результатов данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Паровая Тип.-Лит. Н. Л. Ныркина, 1905. – Т. 1. – 268 с.
5. *Гринблат, М.* Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории / М. Гринблат. – Минск : Наука и техника, 1968. – 288 с.
6. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. – СПб., 1864.
7. Государственная дума. Второй созыв. Обзор деятельности. Приложения. – СПб., 1907.
8. Государственная дума. Второй созыв. Обзор деятельности. – СПб., 1907.
9. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Созыв III. – СПб. : Гос. типография, 1907–1912. – Сессия II. – Т. 1–4.
10. *Тихомиров, Л.* К реформе обновленной России (Статьи 1909, 1910, 1911 гг.) / Л. Тихомиров. – М. : Тип. В. М. Саблина, 1912. – 343 с.
11. *Бригадин, П. И.* Минские губернаторы: история власти / П. И. Бригадин, А. М. Лукашевич. – Минск : Гос. ин-т управления и социальных технологий БГУ, 2009. – 351 с.
12. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Созыв IV. – СПб. : Гос. типография, 1912–1917. – Сессия I–II. – Т. 1–5.

Паступіў у рэдакцыю 03.11.2015

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 811.161.3'373.46+81'374.26

Т. Л. ПАМАЗЕНКА

МАКРАСТРУКТУРНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКІХ ПЕРАКЛАДНЫХ ТЭРМІНАЛАГІЧНЫХ СЛОЎНІКАЎ (20–80-я гг. XX ст.)

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, Мінск, Беларусь,
e-mail: tlp11@list.ru*

Изучаются макроструктурные особенности белорусских переводных терминологических словарей (20–80-е гг. XX в.). На основе широкого фактического материала (около 100 сопоставительных терминографических работ) автором четко выделены и подробно охарактеризованы основные способы регистрации терминологической лексики. Обозначены наиболее распространенные формы представления полилексемных заглавных терминологических единиц. Отдельно рассматривается вопрос презентации омонимов и полисемантов в пределах макрокомпозиции терминологического справочника.

Ключевые слова: переводной терминологический словарь, макроструктура словаря, алфавитный, тематический, алфавитно-тематический принципы, прямой, обратный, пермутационный порядок слов, омонимы, полисеманты.

T. L. POMAZENKO

MACROSTRUCTURE FEATURES OF BELARUSIAN TRANSLATED TECHNICAL DICTIONARIES (20–80-ies OF XX CENTURY)

Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank, Minsk, Belarus, e-mail: tlp11@list.ru

Macrostructural features of the Belarusian translation terminological dictionaries of the twentieth century (in the 20–80-ies) studied by the author of the article.

On the basis of broad factual material (about 100 comparative terminographical works) basic ways of terminological vocabulary logging are clearly identified and described in detail. The most common forms of presentation of mono- and polylexeme capital terminological units are singled out.

The presentational issue of homonyms and polisemant words within macrostructure of terminology referencebook is considered.

Keywords: bilingual dictionary of terms, the macrostructure of the dictionary, alphabetic, thematic, alphabetical and thematic principles, direct, inverse, permutational order of the words, homonyms, polysemantic words.

Адным з найбольш перспектыўных вектараў практычнай лексікаграфіі, які характарызуеца дастаткова высокім узроўнем развіцця (колькаснымі паказчыкамі ў дынаміцы, паўнатай рээстра), можна назваць двухмоўную перакладную лексікаграфію, у тым ліку тэрмінаграфію. Як адзначае В. К. Шчэрбін, «славянская перакладная тэрмінаграфія з'яўляецца сёння галоўным каналам папаўнення паняццйнага і тэрміналагічнага фондаў розных славянскіх моў, а таксама асноўнай інфармацыйнай базай для развіцця ўсіх іншых тэрмінаграфічных напрамкаў у славянскім мовазнаўстве» [1, с. 87]. Аднак варта зазначыць, што ў шматлікіх спецыяльных слоўніках перакладнога тыпу і да гэтага часу не вырашаны праблемы апісання тэрмінаў. Так, прыныц адбору лексікі часам аказваецца неабгрунтаваным. Гэта прыводзіць да адвольнага ўключэння ў слоўнікі паняццяў адных падсістэм і поўнай адсутнасці іншых. У корпус выданняў уведзяцца слоўнікавыя артыкулы, несумяшчальныя з іх тыпалогіяй. У многіх даведніках не ўказваюцца крыніцы фарміравання корпуса слоўніка, з якіх выбіраліся навуковыя адзінкі, або храналагічныя межы апрацоўкі

зыходнага моўнага матэрыялу і інш. Недастатковая распрацаванасць прынцыпаў адбору і рэпрэзентацыі спецыяльных лексем у адпаведных выданнях прыводзіць да зніжэння навучальнага і даведачнага патэнцыялу перакладных тэрміналагічных крыніц, што істотна абцяжарвае працэс камунікацыі ў цэлым. Пералічаныя вышэй факты з'яўляюцца аргументамі на карысць надзённай патрэбы ў ажыццяўленні метатэарэтычнага аналізу перакладной слоўнікава-даведачнай літаратуры спецыяльнага характару. Відавочна, вызначэнне і апісанне максімальна эфектыўных спосабаў прадстаўлення навуковай інфармацыі ў супастаўляльных слоўнікавых працах тэрміналагічнага характару набывае ў гэтых умовах асаблівае значэнне, паколькі садзейнічае паспяховаму і прадуктыўнаму авалоданню даведачным матэрыялам, прадстаўленай тэрміналогіяй і ўвогуле культурнай і інфармацыйнай моўнай кампетэнцыяй.

Слоўнік можна назваць даволі зручным выданнем, якое адрозніваецца выразнасцю структуры, дасканаласцю ў падачы разнастайных аспектаў моўных адзінак, што дае магчымасць карыстацца кожным фрагментам слоўніка як элементам сістэмы. Структура слоўніка – прынцып яго пабудовы, які вызначае аб'ём, склад і змест выдання, асаблівасці падачы матэрыялу. Кампазіцыя з'яўляецца важнай характарыстыкай, паколькі яе распрацаванасць уплывае на зручнасць карыстання слоўнікам.

Арганізацыя звестак у лексікаграфічным творы мае разнастайную і даволі складаную структуру. Перакладны тэрміналагічны слоўнік, як і любы іншы тып лексікаграфічнага даведніка, уяўляе сабой мультыструктурную форму, якая складаецца з некалькіх звязаных паміж сабой структур. У сучаснай лінгвістыцы адзінай тыпалогіі і тэрміналогіі ў гэтай сферы пакуль не выпрацавана. Многія даследчыкі структуру слоўніка традыцыйна апісваюць праз паняцці макра- і мікраструктура (С. В. Грынёў, Л. П. Ступін, М. В. Майсееў, З. І. Камарова, К. М. Шыліхіна і інш.). Іншыя навукоўцы ўтвараюць больш складаныя схемы і дадаюць да названых мега- (В. П. Беркаў, В. М. Карпава, Р. Р. Хартман, А. Я. Шайкевіч і інш.) або медыяструктуру (Э. Агрыкола, А. Бальвег-Шрам і інш.). Для перакладной тэрмінаграфіі асабліва важнымі можна лічыць мега-, макра- і мікраструктуры, паколькі падобная структурызацыя дазваляе дакладна і поўна зрабіць аналіз спецыяльнага лексікаграфічнага даведніка.

У сувязі з даволі грунтоўным аб'ёмам фактычнага матэрыялу лічым неабходным больш падрабязна спыніцца на вывучэнні макраструктуры перакладных лексікаграфічных крыніц ХХ ст. (20–80-я гг.), у прыватнасці, вывучэнні форм прадстаўлення загалоўных слоў і спосабаў рэгістрацыі тэрміналагічнай лексікі.

Макраструктурай слоўніка называюць арганізацыю корпуса слоўніка, г. зн. парадак размяшчэння ў апошнім лем. Адпаведна, «слоўнік павінен быць арганізаваны такім чынам, каб кожную адзінку можна было б як мага хутчэй адшукаць» [2, с. 296]. Рэалізацыя гэтай умовы магчыма ў тым выпадку, калі аўтарам эфектыўна вызначаны для кожнай лексікаграфічнай працы тып макраструктуры.

У межах лексікаграфічнай навукі даследчыкі выдзяляюць некалькі тыпаў макраструктур. Найбольш пашыраныя для беларускай перакладной тэрмінаграфіі лічацца наступныя: алфавітны, тэматычны і алфавітна-тэматычны.

Традыцыйным з'яўляецца **алфавітны** тып макраструктуры (або суцэльны алфавітны), згодна з якім загалоўныя словы размяшчаюцца строга ў алфавітным парадку на падставе графічнай выявы літар. Прамы алфавітны парадак пакладзены ў аснову пабудовы большасці перакладных тэрміналагічных слоўнікаў [Азбукін, Байкоў, Болсун, БНТ (вып. 2, 6 (1 частка), 7, 10), Верас, Вашкевіч, ГАМ, Гарошка, Гуркоў, Дуж-Душэўскі, ЖКВГ, Жываткевіч, Заленскі, Кашын, Кох, Краскоўскі, Круталевіч, Круталевіч-27, Ластоўскі-24 (Назовы птахаў, Іменнік расьцін), Мікельсар, Нікуліна, Попэ, ПС (усе выпускі), Ружанцоў (2 частка), Серада-І, Смуклова, Фядзюшын, Шмярко, Юрэвіч, ЮТ і інш.]. Названы прынцып забяспечвае аднатыпную будову слоўнікавых артыкулаў, у сувязі з чым з'яўляецца найбольш зручным для хуткага адшуквання патрэбнага паняцця або рознага характару кароткіх (эпізядычных) даведак пра яго [3, с. 61; 4, с. 34]. Арыентацыя на форму знакаў звычайна забяспечвае дастатковую ступень унікальнасці адзінак слоўніка, што з'яўляецца абавязковай умовай эфектыўнага пошуку [5, с. 235]. Парушэнне алфавітнага парадку слоў у перакладным выданні значна замаруджвае працу карыстальніка, не даючы істотных

пераваг у эканоміі месца, як, напрыклад, у інкарпараваным руска-беларускім слоўнічку В. Ластоўскага: *жидкость, пленка, оболочка, перепонка, язва, заразный, гнойник, гной, кипящая вода* (62) і інш. [Ластоўскі-23].

Асаблівай разнавіднасцю алфавітнага прынцыпу пабудовы рэестра з'яўляецца **алфавітна-гнездавы** (часткова-гнездавы) – слоўнікавы артыкул аб'ядноўвае інфармацыю аб некалькіх звязаных паміж сабой лемах [Адстаўноў, БНТ (вып. 1, 3, 4, 5, 6 (2 частка), 8, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 24), БТ, ВРБС, ГрТ, Гурло, Захарава, Кісялёўскі, Копка, Ластоўскі-23*, ЛТ, Новікаў, РБПС, РБССГТ, Серада-2, СГПТ, СЛТ, Станкевіч, ТАГ, Тал, ТАр, ТГ, ФТ-32, ФТ-43, Цвікевіч, Шышкін, ЭПБ]. У сувязі з гэтым нельга атаясамліваць назвы «слоўнікавы артыкул» і «слоўнікавае гняздо». Слоўнікавым гняздом у тэорыі перакладной тэрмінаграфіі называецца «сукупнасць некалькіх слоўнікавых артыкулаў, якія захоўваюць сваё паліграфічнае афармленне і аб'яднаны адным гнездавым словам» [6, с. 49].

Гнездавы прынып размеркавання слоўнікавых артыкулаў вызначае аб'яднанне тэрмінаў паводле іх формы (дэрывацыйнае гнездаванне) або зместу (семантычнае). У першым выпадку вытворныя словы размяшчаюцца ў алфавітныя гнёзды ў залежнасці ад іх словаўтваральных сувязей, што дае магчымасць прадставіць словы не ў механічнай паслядоўнасці, а з улікам іх марфалагічных і словаўтваральных уласцівасцей: **Абіраць** – избирать. Тм. абраны – избранный. Тм. абраньне – избрание. Тм. абіраньне. Тм. абранец – избранник, любимец (9) [Станкевіч]; **грамматика, -тический** – граматыка, -тычны (23) [БНТ (вып. 23)]; **изыскать, -ние** – знайсці, вышукаць, вышуканьне (107); **кодификация, -тор** – кодфікацыя, кодфікатар (108); **неоспоримый, -имо, -мость** – бесспярэчны, бясспярэчны бесспярэчна, бясспярэчнасць (113) [Серада-2]. Гнездаванне адзінак слоўніка па прынцыпу формы не пазбаўлена недахопаў. Відавочна, пошук тэрмінаў ускладняецца ў выпадках дастаткова разгалінаванай сістэмы гнёздаў вытворных слоў, як напр.: **Рушыць** – парушыць, парушаць, рушыцца, парушыцца, парушацца, парушоны, парушэнне, узрушаць, узрушыць, узрушаны, узрушэнне, узрушаньне, узрушыцель, узрушыцелка, узрушаць, узрушоны, узрушэнне, узрушыцца, узрушацца, непарушны, непарушна (57) [Станкевіч].

Згодна з другім варыянтам гнездавання паняцці групуюцца ў гнёзды на аснове вызначаных паміж імі адносін, якія могуць быць роднаснымі, антанімічнымі ці сінанімічнымі: **Ляндарства** – арендный промысел. Тм. **ранда**, – 1) аренда, арендная плата. – 2) арендное содержание. Тм. **рандаваць** – иметь в арендном содержании, арендовать. Тм. **рандаваньне** – арендавание. Тм. **рандоўля**, – 1) состояние аренды. – 2) отдача в аренду (35) [Станкевіч]. Гнездаванне на аснове сэнсавых і сістэмных сувязей парушае фармальны парадак размяшчэння рэестравых слоў і патрабуе адсылак. Яго мэтазгодна выкарыстоўваць у словаўтваральных слоўніках вучэбнага тыпу, паколькі галоўнымі паказчыкамі перакладных выданняў, пры рабоце з імі, з'яўляюцца хуткасць і зручнасць у адшукванні загалоўных лексем. Найбольш пашыранае ў спецыяльных слоўніках семантычнае гнездаванне з улікам родавідавога параметра, што прадугледжвае структуру гнязда з родавага тэрміна і звязаных з ім відавых паняццяў: **Астыльба** – Арэндса, Давіда, чырвоная, Тунберга, японская (499) [ЭПБ]; **вал** – пяршачны, другачны; цягловы, пацяжны (83) [Адстаўноў]; **гальваническая** – ванна, індукцыя, полярызаваная (30) [ФТ-32]; **званец** – бяскрылы, вясенні, горны, летні, малы, позні, вузкалісты (818) [Шышкін]; **ірга** – авалалістая, каласістая, канадская; **праломнік** – ніткападобны, падоўжаны, паўночны, турчанінава (13) [Кісялёўскі]; **тканка** – злучальная, касцяная, нэрвовая, пакрыўная, тлушчавая, храстковая, цяглічная (229) [Цвікевіч].

Увогуле, выкарыстанне слоўнікавых гнёздаў – лексікаграфічны прыём, які дэманструе ўнутраныя сувязі паміж адзінкамі апісання і дазваляе эканомна прадставіць тэрміналогію ў сістэме.

Прынцып размяшчэння слоў з улікам лексіка-семантычных груп, якія вылучаюцца на аснове сэнсавай агульнасці, называецца **тэматычным (паняццёвым)** тыпам макраструктуры. Існуе мноства разнавіднасцей тэматычнага парадку [А. С. Герд, С. В. Грынёў], але ў слоўніках спецыяльнай лексікі часцей за ўсё выкарыстоўваецца **сістэмны** парадак, згодна з якім артыкулы арганізуюцца ў адпаведнасці з логіка-паняццёвай структурай пэўнай тэрмінасістэмы [Адамаў, Антанюк, АрС, АТ, БНТ (вып. 9, 13, 20), Васількоў, Ганчарык, Ластоўскі-24 (Назовы птахаў, Вайсковыя каманды), Ластоўскі-24*, Ружанцоў (1 частка), ССАТ, ССЛТ, Сяржаніна]. Напрыклад,

25-моўны двухтомны каталог-слоўнік у выглядзе табліц «Glossarium archaeologicum» [АрС] пабудаваны па асноўных раздзелах археалогіі і ўключае 12 частак, кожная з якіх змяшчае пэўную колькасць археалагічных тэрмінаадзінак, згрупаваных тэматычна вакол ключавых паняццяў: *Крамянёвы скрабок (3 часткі); Крамянёвы разец (3 часткі); Крамянёвая сякера; Пастаянная ліцейная форма; Прылады адліўкі і ўзор прадукцыі ліцейшчыка; Пахаванне (3 часткі); Каменныя сцены і мешаныя формы; Драўляныя сцены і мешаныя формы; Шлем (шыпак); Тапор, чакан, кап'ё; Фібула (засцёжка) – канструкцыя (2 часткі); Састаўная фібула (дужка, канец дужкі, галоўка іголки)*. Раздзел «Прылады адліўкі і ўзор прадукцыі ліцейшчыка» (Fasc. 15.4.434-I.) налічвае 6 спецыяльных адзінак: 1. *Варонка (лейка) для заліўкі металу*. 2. *Льячка*. 3. *Адліўка (у даным выпадку адліўка бронзалета з нязлучанымі канцамі)*. 4. *Ліцейны шоў*. 5. *Метал, які застаў у літніку формы*. 6. *Сапло* [АрС]. У невялічкім слоўнічку лінгвістычных тэрмінаў Л. А. Антанюк і Л. Р. Яцкевіч [Антанюк], што адлюстроўвае назвы адзінак і з'яў словаўтваральнай сістэмы мовы, усю сукупнасць рускіх і беларускіх словаўтваральных паняццяў аўтары размеркавалі ўнутры вылучаных падсістэм па наступных раздзелах: 1. *Тэрміны для намінацыі адзінак словаўтварэння*. 2. *Тэрміны для намінацыі фармальных і функцыянальных уласцівасцей адзінак словаўтварэння*. 3. *Тэрміны словаўтваральных адносін*. 4. *Тэрміны словаўтваральных працэсаў*. Напаўненне названых частак упарадкаванымі лексемамі адпаведных падкласаў з вызначанымі індэксамі дазволіла складальнікам таксама прадставіць тэрмінасістэму словаўтварэння ў выглядзе слоўніка сістэмнага тыпу: 1.1. *Мінімальная адзінка словаўтварэння*. 1.2. *Асноўная адзінка словаўтварэння*. 1.3. *Комплексная адзінка сістэмы словаўтварэння*. 1.4. *Словаўтваральныя сродкі* [Антанюк, с. 28–29].

З прыкладаў відаць, што класіфікацыя слоў па тэматычных групах спрыяе не толькі рацыянальнай групаванні блізкіх па значэнні слоў, але і выяўленню ўнутраных сувязей паміж структурай мадэлі, у якую ўваходзіць дадзенае слова, і яе лексічным напаўненнем. Сістэматычнае размяшчэнне матэрыялу дазваляе паказаць агульны стан ведаў у дадзенай галіне, адлюстраванне сістэмнасці паняццяў, аднак пошук неабходнай даведкі (у параўнанні з відавочнай выгадай алфавітнага прынцыпу) у вядомай меры абцяжарваецца і вымагае ад карыстальніка пастаянна звяртацца да алфавітнага паказчыка, што значна замаруджвае працу. Па гэтай прычыне выкарыстанне алфавітнага ў параўнанні з тэматычным парадкам з'яўляецца больш эфектыўным і пашыраным спосабам у корпусе перакладных слоўнікаў спецыяльнай лексікі першай і другой паловы XX ст.

Акрамя тэматычнага, у некаторых выданнях [Парфёнаў] прыняты камбінаваны **тэматыка-алфавітны** тып маक्रаструктуры – навуковыя лексемы суаднесены з пэўнымі словамі-цэнтрамі, месца якіх у слоўніку вызначаецца алфавітам. Тэматычнае размеркаванне слоўнікавых артыкулаў дазваляе больш поўна рэалізаваць прынцып цэласнай падачы інфармацыі (па раздзелах), а алфавітны парадак рэестравых слоў унутры тэматычнага адзінства аблегчыць пошукі неабходнай спецыяльнай адзінкі. Так, у манаграфічным даследаванні «Редкие и исчезающие виды растений Белоруссии и Литвы» (Мн., 1987) [Парфёнаў] змешчаны перакладныя энцыклапедычныя слоўнічкі батанічных паняццяў, у якіх рэдкія расліны, што належаць ахове на тэрыторыі Беларусі, Літвы і ўсяго беларуска-літоўскага рэгіёна, згрупаваны ў асобныя раздзелы і сем'і, а ў межах сем'яў роды і віды размеркаваны па алфавіту.

Варта адзначыць, слоўнікі адрозніваюцца таксама па прынцыпах размяшчэння ў іх полілексемных адзінак. У залежнасці ад метадычнай устаноўкі выдання аптымальным можа быць прадстаўленне адзінак у гняздзе апорнага слова (**блокировка** – блакіроўка, **автоматическая блокировка** – аўтаматычная блакіроўка (31) [Захарава]; **гаспадар** – 1) государь; 2) хозяин, **дамовы гаспадар** – хозяин дома, домохозяин [Станкевіч]; **опека** – апека, **международная опека** – міжнародная апека (227) [СГПТ]) ці асобнымі артыкуламі (**баркун** – донник (8); **баркун жоўты** – донник желтый (8) [Верас]; **лічэньне** – счисление (3); **письменное лічэньне** – письменное счисление (3) [АТ]; **форпост** – фарпост (153); **форпостный аппарат** – фарпоставы апарат (153) [ВРБС]). Што датычыцца парадку прадстаўлення словазлучэнняў, адрозніваюць прамы як найбольш зручны для карыстальніка (*абладаць тэхнікай* (12), *баявая дружына* (13), *выключыць са склада* (16), *дашкольнае выхаванне* (19) [Копка]; *аднакарэнныя словы* (141), *звонкі зычны* (142), *пачатковая форма* (143) [Жываткевіч]) і інверсійны парадак з мэтай акцэнтаваць увагу на апорным слове

ў словазлучэнні або дзеля аб'яднання аднародных паняццяў (*востраў спрадвечны* (390), *мяжа сьнегавая* (391), *шырыня географічная* (393) [Азбукін]; *журавіны балотныя* (389), *морква пасяўная* (389), *чабор паўзучы* (390) [Шмярко]), а таксама наяўнасць абедзвюх формаў (*Божае Слова* (21), *пастырскі ліст* (25), *царкоўная правінцыя* (28); *гаварыць казаньне* (21), *Дух Сьвяты* (22) [Гарошкі]; *вопросительный знак* (378), *долгота звука* (379); *имя прилагательное* (379), *имя существительное* (379) [Нікуліна]. Дастаткова эфектыўнай формай падачы шматкампанентных тэрміна-адзінак лічыцца **пермутацыйная разнавіднасць** алфавітнага парадку, пры якой полілексемная тэрміналагічная адзінка прыводзіцца на кожны кампанент, што ўваходзіць у яе склад, у адпаведнасці з месцам кожнага са слоў словазлучэння. Простыя і састаўныя полілексемныя адзінкі падаюцца ў выданні двойчы: першы раз у алфавітным парадку па пачатковай літары вызначальнага слова, другі – у гняздзе пры азначальным: **Активный баланс** – актыўны баланс (16); **баланс** – баланс: **активный б.** актыўны б., **годовой б.** гадавы б. (25) [СППТ]; **актуализированная фонема** – актуалізаваная фанема (7); **фонема**: ф. актуалізаваная, ф. актуалізаваная, ф. віртуальная, ф. віртуальная (128) [СЛТ].

У сувязі з тым, што пермутацыйны парадак дае магчымасць знайсці тэрміналагічнае словазлучэнне на кожны кампанент і адпаведна выявіць спалучальнасць асобных слоў, то адзіным недахопам выкарыстання названай формы з'яўляецца павелічэнне аб'ёму слоўніка і колькасці аднолькавай (паўторнай) інфармацыі.

Такім чынам, маक्रаструктуры перакладных тэрміналагічных слоўнікаў як першай, так і другой паловы XX ст. характэрна пераважна алфавітная і алфавітна-гнездавая сістэмы размяшчэння загалоўных лексем. У той жа час дастаткова пашыраным з'яўляецца і тэматычны парадак, у меншай ступені выкарыстоўваецца алфавітна-тэматычны і пермутацыйны. Гэта сведчыць аб істотным ускладненні і, відавочна, удасканаленні спосабаў эфектыўнага прадстаўлення тэрміналагічных адзінак у адпаведных выданнях, што абумоўлена ў значнай ступені актывізацыяй працы ў галіне беларускай тэрмінаграфіі і развіццём яе метатэорыі.

Некаторыя даследчыкі (С. В. Грынёў, З. І. Камарова, Ю. М. Марчук) у межах маक्रакампазіцыі тэрміналагічнага даведніка рэкамендуюць разглядаць пытанне прэзентацыі аманімічных і полісемантычных паняццяў [4, с. 47; 7, с. 73; 8, с. 53].

Ад вызначэння дакладнага аб'ёму значэнняў загалоўнага слова і правільнай распрацоўкі яго сэнсавай структуры залежыць дакладнасць прадстаўленага эквівалента (або эквівалентаў). Як вядома, складаныя праблемы семантычнай структуры слова, раздзялення слова на значэнні (філіяцыі), пытанні суадносін і сувязей яго значэнняў, размежавання амонімаў і мнагазначных слоў заўсёды выклікаюць вялікія цяжкасці ў практычнай лексікаграфіі.

Увогуле, тэрмін «амонімы» прымяняецца ў адносінах да слоў, якія з'явіліся ў выніку пашырэння, паглыблення і разрыву шэрагу мнагазначных адзінак і выпадкова супалі ў фанетычным вымаўленні ў працэсе гістарычнага развіцця моў. «Полісеміяй» называецца ўзаемасувязь слоў, якая з'явілася шляхам змены першапачатковага семантычнага значэння аднаго слова і яго формы, а таксама ўзаемасувязь розных семантычных значэнняў. Таму відавочна, ужыванне слова ў некалькіх значэннях (шматзначнасць) не дае падставы гаварыць аб з'яўленні кожны раз новых паняццяў, у той час як пры амоніміі сутыкаюцца зусім розныя лексемы, якія супадаюць па форме, але не маюць агульнасці ў семантычным плане. У сувязі з гэтым праблема размежавання амонімаў і шматзначных слоў даволі складаная, канчаткова не вырашана сучасным мовазнаўствам і застаецца актуальнай на сённяшні дзень. Асноўныя цяжкасці ў гэтым плане звязаны з нераспрацаванасцю пытання і адсутнасцю навукова абгрунтаваных прынцыпаў даследавання ў дадзеным кірунку, з непасрэдным характарам вышэй названых з'яў (узаемапераходнасцю і ўзаемапранікненнем мнагазначных слоў і амонімаў), а таксама адсутнасцю дакладна вызначанага крытэрыю для іх размежавання. Па гэтай прычыне прааналізаваныя слоўнікі не адлюстроўваюць строга вытрыманай сістэмы падачы амонімаў і полісемантычных паняццяў, у выніку чаго па-рознаму фіксуюць гэтыя з'явы ў спецыяльных творах перакладнага тыпу.

Варта адзначыць, што ў пераважнай большасці выданняў прынцып фіксацыі амонімаў і мнагазначных лексем у складзе перакладнага тэрміналагічнага слоўніка мае такі ж алгарытм, як і ў перакладной лексікаграфіі ў цэлым. Так, усе значэнні полісемантычнай адзінкі прыводзяцца

ў адным слоўнікавым артыкуле: **Азбука** – 1) азбука; 2) лемантар (11); **живой** – 1) жывы; 2) жвавы, спрытны (63) [Байкоў]; **вощина** (*вашчына, навуза*) – пустые пчелиные соты; неочищенный воск (29); **курень** (*курэнь*) – полесский тип временного жилища из жердей; сооружение, напоминающее курень для отпугивания медведей (30) [Гуркоў]; **żyto** – 1. żyto, 2. jęczmień, 3. pszenica, 4. zboże, 5. owies, 6. zboże jare, 7. zboże w ogole (191) [Смулкова]; **купец** – 1) купец; 2) покупатель (34); **скарб** – 1) государственная казна; 2) клад; 3) денежная сумка или имущество какого-либо общественно-го заведения; 4) имущество, пожитки частного лица; 5) сокровище (63) [Станкевіч]. Прыклады пацвярджаюць думку пра тое, што тлумачэнні полісемантаў змяшчаюць агульную частку, назіраецца цесная сувязь паміж лексічнымі значэннямі аднаго слова.

Амонімы вылучаюцца ў асобныя вакабулы як розныя словы, у кожным слоўнікавым артыкуле прадстаўлена напісанне і тлумачэнне (пераклад) аманімічнай адзінкі, нягледзячы на магчымае супадзенне графічнай і фанетычнай выявы слоў, як, напрыклад, у фанетыка-графічных амонімаў: **Зрада**, -ы (ад jъzrada) – измена; **зрада**, -ы (ад рада) – общее согласие в совещании (27); **ісьцізна**, -ы – основной капитал; **ісьцізна**, -ы – правое дело, правый иск, истинная принадлежность (31) [Станкевіч]; **язык** – язык (орган); **язык** – мова (речь) (246) [Юрэвіч].

Аднак аманімія і полісемія складальнікамі часта змешваюцца. Напрыклад, у некаторых слоўніках полісемія нярэдка не адрозніваецца ад аманіміі, атаясамліваецца з ёй, што прыводзіць да пэўнай непаслядоўнасці ў вызначэнні гэтых паняццяў. У выніку ў адных выпадках разглядаюцца ў аспекце аманіміі розныя значэнні слоў і падаюцца асобнымі слоўнікавымі артыкуламі: **Втулка** – утулка; **втулка** (колеса) – букса (39); **гвоздь** – гвоздь, цвек; **гвоздь** (подковн.) – вухналь (38) [Байкоў]; **testamentum I** – διαθήκη – завѣтъ – завет; **testamentum II** – διαθήκη – завѣщание – тэстамент, духоўніца (18) [Гарошка]; **ядро** (*nucleus*) – ядро; **ядро** (*клеточное*) – ядро каморкавае (21) [БТ]; **вскрытие** (*пакета*) – раскрыццё; **вскрытие** (*трупа*) – распаласць (10) [ЮТ]; **заклепка** (*предмет*) – заклёпка, ніт; **заклепка** (*процесс*) – нітаваньне, заклёпваньне (305); **смазка** (*материал*) – мазіва, змазка; **смазка** (*процесс*) – змазка (394) [Гурло]; **заключение** (*следствие из чего-нибудь*) – вывад; **заключение** (*обоснованное мнение*) – заключэнне; **заключение** (*лишение свободы*) – зняволенне (101) [СГПТ]; **решение** (*процесс*) – разьвязаньне; **решение** (*результат*) – разьвязак (19) [ТГ]; **множник** – множитель; **множник** (прогрэсіі) – знаменатель (прогрессии) (175) [Круталевіч] і інш. Такім чынам, назіраецца тэндэнцыя да драбнення мнагазначных слоў на амонімы, галоўным чынам на аснове адрознення прадметаў, працэсаў і т. д., г. зн. паняццяў, якія пазначаюцца словам або словамі.

У другіх выпадках амонімы аказваюцца злучанымі ў сістэме аднаго паняцця, г. зн. аб'ядноўваюцца агульнасцю гукавога складу (або гукавога комплексу) і разглядаюцца як адзіная лексічная адзінка: **Даўжыня** – долгота (геогр.); длина (201) [Круталевіч-28]; **дробь** – 1) шрот; 2) дроб (мат.) (59); **банкет** – 1) (*в-инж.*) прыступак; 2) банкет (16) [Байкоў]; **учын** – 1) раствор муки на хлеб; 2) подвиг, прыт (73); **ліст** – 1) растительный лист; 2) письмо, официальная бумага, документ (35) [Станкевіч]; **старонка** – 1) страна, 2) страница (392); **ступень** – 1) степень, 2) градус (392) [Азбукін].

У шматмоўным выданні «Slovník slovenské lingvistické terminologie» [ССЛТ] аманімічныя адзінкі і полісеманты не вылучаюцца асобна, прыводзяцца ў адпаведных пазіцыях паняццйнай сістэмы і пазначаюцца лічбавым індэксам пасля асноўнага тэрміна ў адным або розных тэматычных раздзелах: 1–1–1 (Č) *jazyk* 1, 2–7–1 *jazyk* 2 (Č); 6–20–12 *азначальны член (артыкль)* 1, 7–4–2–2 *азначальны член* 2 (BR); 8–4–6 *аўтарская мова* 1, 8–9–1 *аўтарская мова* 2 (BR); 4–2–1 *найменне* 1, *называнне*; 4–2–2 *найменне* 2, *назва* (BR) [ССЛТ].

Такім чынам, з прыведзеных вышэй прыкладаў становіцца зразумелым, што ў лексікаграфічнай навуцы яшчэ не вырацавана традыцыя граматычнага афармлення амонімаў і мнагазначных слоў, што робіць актуальным пытанне аб распрацоўцы новай, навукова абгрунтаванай метадыкі, якая дапамагла б уніфікаваць падачу гэтых катэгорый у слоўніках. На наш погляд, слушнай з'яўляецца ў гэтых адносінах думка С. В. Грынёва, што «розныя па значэнні тэрміны павінны быць у слоўніках выразна размежаваны і пададзены асобнымі артыкуламі, паколькі гэта будзе спрыяць павышэнню эфектыўнасці выкарыстання слоўнікаў і пазбяганню памылак карыстальнікаў імі» [4, с. 48].

Аналіз перакладных слоўнікавых крыніц з рэгістрацыяй тэрміналагічнай лексікі першай і другой паловы ХХ ст. дазволіў прадэманстраваць асноўныя прынцыпы іх пабудовы на ўзроўні макраструктуры і адпаведна выявіць істотныя асаблівасці ў апісанні спецыяльных адзінак у працэсе развіцця лінгвістычных ведаў і слоўнікавай справы. Вынікі даследавання паслужаць тэарэтычным фундаментам для праектавання якасна новых перакладных слоўнікаў спецыяльнай лексікі, якія ў апошнія часы набываюць асаблівае значэнне ў ліку даведачных рэсурсаў у інфармацыйна-камунікацыйнай і адукацыйнай прасторы.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Шчэрбін, В. К. Мова навукі і славянская перакладная тэрмінаграфія / В. К. Шчэрбін // Весн. Віцеб. дзярж. ун-та. – 2003. – № 3. – С. 84–88.
2. Zgusta, L. The Influence of Scripts and Monolingual Language Types on the Structure of Dictionaries / L. Zgusta // Wörterbücher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie / F. J. Hausmann [and others eds.] – Teilbd 1. – Berlin: de Gruyter, 1989. – S. 296–305.
3. Борисова, Л. И. Об основах и принципах общенаучной переводческой лексикографии / Л. И. Борисова // Совершенствование перевода научно-технической литературы и документов: сб. тез. докл. и сообщ. / Всесоюз. центр переводов; ред. ком.: Л. М. Кудряшова (председатель) [и др.]. – М., 1988. – С. 58–61.
4. Гринев-Гриневич, С. В. Введение в терминологию: как просто и легко составить словарь: учеб. пособие / С. В. Гринев-Гриневич. – изд. 3-е, доп. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – 224 с.
5. Денисов, П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П. Н. Денисов. – М.: Рус. яз., 1993. – 248 с.
6. Герд, А. С. Основы научно-технической лексикографии: как работать над терминологическим словарем / А. С. Герд. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 73 с.
7. Комарова, З. И. Моделирование двуязычного словаря-тезауруса по экономике / З. И. Комарова, А. А. Прошина. – Екатеринбург: Форум-книга, 2009. – 276 с.
8. Марчук, Ю. Н. Основы терминологии: метод. пособие / Ю. Н. Марчук. – М.: ЦИИ МГУ, 1992. – 76 с.

Крыніцы даследавання

Асноўныя

- Краскоўскі** – Kraskouski, A. Bielaruskija lakarskija ziołki / A. Kraskouski. – Wilnia: Wyd. “Krynicy”, 1921. – 24 s.
- Ружанцоў** – Ружанцоў, А. Каманды і назовы ў беларускіх аддзелах Літоўскага войска (рукапіс) / А. Ружанцоў // Бібліятэка Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх. – Ф. 21. Воп. 531. Л. 4–31.
- АТ** – Арытметычная тэрміналогія / Беларуская школьная рада; укл. камісіяй Мінскага беларус. пед. ін-ту. – Вільня: Віленскае выдавецтва, 1921. – 8 с.
- ГрТ** – Граматычная тэрміналогія // Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ. – 1921. – № 2. – С. 11–18.
- ЛТ** – Лагічная тэрміналогія // Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ. – 1922. – № 1(3). – С. 11–20.
- ТаР** – Тэрміналогія арытметыкі // Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ. – 1922. – № 2(4). – С. 10–14.
- Тал** – Тэрміналогія алгебры // Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ. – 1922. – № 3–4. – Вып. 5–6. – С. 9.
- БТ** – Батанічная тэрміналогія // Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ. – 1922. – № 5–6. – Вып. 7–8. – С. 13–21.
- ТГ** – Тэрміналогія геаметрыі // Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ. – 1922. – Вып. 9–10. – С. 14–21.
- ТАГ** – Тэрміналогія аналітычнай геаметрыі // Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ. – 1922. – Вып. 11–12. – С. 13.
- ТТр** – Тэрміналогія трыганаметрыі // Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ. – 1922. – Вып. 11–12. – С. 14–15.
- БНТ** – Беларуская навуковая тэрміналогія: у 24 вып. / Інбелкульт; БАН (з вып. 20). – Мн., 1922–1930.
- Дуж-Душэўскі** – Дуж-Душэўскі, К. Слоўнік геаметрычных і трыганаметрычных тэрмінаў і сказаў / К. Дуж-Душэўскі, В. Ластоўскі. – Коўна: друк. бр. Гурвіч, 1923. – 128 с.
- Верас** – Верас, З. Беларуская-польска-руска-лацінскі батанічны слоўнік / З. Верас. – Вільня: выд. газеты “Голас беларуса”, 1924. – 76 с.
- Вашкевіч** – Вашкевіч, Л. Расійска-беларускі слоўнік дзеля чыгуначных мясцамаў / Л. Вашкевіч. – Магілёў: маг. друк. “С. і М.”, 1926. – 22 с.
- Серада-1** – Серада, С. Выразы, якія ўжываюцца ў афіцыйнай перапісцы / С. Серада // Дзелавод; пад рэд. М. Красінскага. – Мн.: Дзяржвыд Беларусі, 1926. – 135 с.
- Серада-2** – Серада, С. Кароценькі расійска-беларускі слоўнік канцэлярыскіх тэрмінаў / С. Серада // Дзелавод; пад рэд. М. Красінскага. – Мн.: Дзяржвыд Беларусі, 1926. – 135 с.

- ЮТ** – Юрыдычная тэрміналогія / Інбелкульт; Яўрэйскі аддзел. – Мн.: Інбелкульт, 1926. – 53 с. (Яўрэйская навуковая тэрміналогія)
- Байкоў** – Практычны беларускі вайсковы слоўнік: у 2 ч. / Вайсковая камісія пры Інбелкульце; укл. М. Байкоў, А. Бараноўскі. – Мн.: Інбелкульт, 1927. – Ч. 1.: руска-беларуская. – 251 с.
- Гурло** – Тэхнічная тэрміналогія: у 2 вып. / Ін-т мовазнаўства БАН; уклад. А. Гурло. – Мн.: БАН, 1932. – Вып. 1. – 262 с.
- ФТ-32** – Фізічная тэрміналогія / Яўрэйскі сектар; Лінгвістычная камісія БАН. – Мн.: БАН, 1932. – 293 с.
- ВРБС** – Ваенны руска-беларускі слоўнік / Кобленц [і інш.]. – Мн.: БАН, 1933. – 167 с.
- Копка** – Копка, В. Беларуская-літоўскі і руска-літоўскі тэрміналагічны слоўнік / В. Копка, С. Матулайціс. – Мн.: БАН, 1934. – 88 с.
- ПС** – Праект слоўніка: для БелСЭ: у 19 вып. (вып. 6, 11, 16, 17 не выйшлі) / рэд. БелСЭ пры БАН; гал. рэд. П. О. Горын. – Мн.: БАН, 1935.
- Кох** – Koch, H. Kleines deutsch-weissruthenischen Technisches Wörterbuch (рукапіс) / Н. Koch // Нацыянальны архіў РБ. – Ф. 371. Воп. 1. 72 л.
- ФТ-43** – Фізічная тэрміналогія: у 2 ч. (рукапіс) / Нацыянальны архіў РБ. – Ф. 371. Воп. 1. С. 137. – Ч. I. – 72 л. – Ч. II. – 76 л.
- Станкевіч** – Станкевіч, Я. Некаторыя праўніцкія тэрміны беларускія / Я. Станкевіч. – Нью-Ёрк: Крывіц. навук. т-ва П. Скарыны, 1953. – 84 с.
- Гарошка** – Гарошка, Л. Лацінска-грэцка-царкоўна-славянска-беларускі і беларуска-лацінскі рэлігійны слоўнік (рукапіс) / Л. Гарошка // Беларуская бібліятэка і музей імя Францішка Скарыны. – Архіў Л. Гарошкі. Скрыня 1.
- Юрэвіч** – Юрэвіч, А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / А. Л. Юрэвіч. – Мн.: Выдавецтва М-ва выш., сяр. спец. і праф. адукацыі БССР, 1962. – 246 с.
- АрС** – Glossarium archaeologicum / pod red. K. Jażdżewski. – Bonn; Warszawa: PWN, 1962–1965. – 26 p.
- Попэ** – Poppe, A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w. / A. Poppe; pod red. Al. Geysztor. – Wrocław; Warszawa; Kraków: PAN, 1962. – 96 s.
- Кісялёўскі** – Киселевский, А. И. Латино-русско-белорусский ботанический словарь / А. И. Киселевский. – Мн.: Наука и техника, 1967. – 159 с.
- СГПТ** – Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии / Н. В. Бирилло [и др.]; под ред. Н. В. Бирилло, М. Р. Судника. – Мн.: Наука и техника, 1970. – 451 с.
- ССЛТ** – Slovník slovanské lingvistické terminologie / pod red. Al. Jedlička. – Praha: Academia, 1977 – 1979. – Т. 1. – 1977. – XXXVIII + 554 s.; Т. 2. – 1979. – XIV + 486 s.
- Болсун** – Болсун, А. И. Слоўнік фізічных і астранамічных тэрмінаў: для сярэд. шк. / А. И. Болсун, Я. Н. Рапановіч. – Мн.: Нар. асвета, 1979. – 183 с.
- ССАТ** – Основен систем и терминология на словенската ономастика / Меѓународен комитет на славистите; Комисија за словенска ономастика; pod red. F. Bezljaj. – Скопје: Македонска Академија на науките и уметностите, 1983. – 412 с.
- СЛТ** – Русско-белорусский словарь лингвистических терминов / Л. А. Антонюк [и др.]; под ред. Н. В. Бирилло, П. В. Стецко. – Мн.: Наука и техника, 1988. – 140 с.
- РБССГТ** – Русско-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / Г. У. Арашонкава [і інш.]; пад рэд. М. В. Бірылы, Г. У. Арашонкавай. – Мн.: Ураджай, 1994. – 560 с.
- РБПС** – Русско-белорусский политехнический словарь: в 2 т. / И. Л. Бурак [и др.]; НАН Беларуси; Ин-т языкознания им. Я. Коласа. – Мн.: Беларуская навука, 1997–1998. – Т. 1: А – Н. – 1997. – 839 с. – Т. 2: О – Я. – 1998. – 807 с.

Дадатковыя

- Круталевіч** – Круталевіч, А. Слоўнік тэрмінаў / А. Круталевіч // Элементарная алгебра: падруч.: у 2 ч. / А. Круталевіч. – Берлін; Масква; Ленінград, 1922 – 1924. – Ч. 1. – С. 98–102; Ч. 2. – С. 173–176.
- Ластоўскі-23** – Ластоўскі, В. Тэрміналогія да анатоміі і фізіялогіі / В. Ластоўскі // Крывіч. – 1923. – № 1 – С. 62–65.
- Ластоўскі-23*** – Ластоўскі, В. Матэрыялы да беларускага зельніка / В. Ластоўскі // Крывіч. – 1923. – № 4. – С. 40–44.
- Азбукін** – Азбукін, М. В. Слоўнік тэрмінаў / М. В. Азбукін // Геаграфія Еўропы: падруч. / М. В. Азбукін. – Масква; Ленінград: Дзярж. выд-ва, 1924. – С. 390–393.
- Заленскі** – Заленскі, В. Слоўнік назваў / В. Заленскі // Батаніка: падруч. для сярэд. шк. з рус. м. навуч. / В. Заленскі; пер., апрац. і дап. К. Душэўскі. – Коўна: Друк. бр. Гурвіч, 1924. – С. IX–XV.
- Кашын** – Кашын, Н. В. Слоўнік тэрмінаў / Н. В. Кашын // Фізіка: першая ступень: падруч. у 2 ч. / Н. В. Кашын; пер. з 2-га рус. выд. А. Круталевіча. – Масква; Ленінград: Дзярж. выд-ва, 1924. – Ч. 1. – С. 176–179. – Ч. 2. – С. 223–224.
- Ластоўскі-24** – Ластоўскі, В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік / В. Ластоўскі. – Коўна: Друк. А. Бака, 1924. – XII+832 с.
- Ластоўскі-24*** – Ластоўскі, В. Наменклатура беларускіх птушак / В. Ластоўскі // Крывіч. – 1924. – № 1. – С. 48–59.
- Мікельсар** – Мікельсар, Ф. Г. Слоўнік тэрмінаў / Ф. Г. Мікельсар // Пачатковая геаметрыя: падруч. / Ф. Г. Мікельсар; пер. з рус. выд. 1921 г. А. Круталевіча. – Масква; Ленінград: Дзяржвыд, 1924. – С. 105–106.

Фядзюшын – Фядзюшын, А. У. Спіс назваў птушак і некаторых рыб: матэрыялы да бел. нар. заалаг. тэрміналогіі / А. У. Фядзюшын. – Мн.: Інбелкульт, 1925. – С. 188–196. – (Адб. з “Навук. зб. Ін-та бел. культуры” за 1925 г.).

Васількоў – Васількоў, І. Г. Матэрыялы да флоры Горацкага раёну: апісаньне Горацкага раёну (прырода, гаспадарка, гісторыя і быт) / І. Г. Васількоў // Праца нав. т-ва па вывучэнню Б-сі пры БДАСГ з удзелам Горацкага раённага т-ва краязнаўства: зб. навук. прац / Горы-Гарэцкае нав. т-ва; Інбелкульт. – Горкі, 1927. – Т. III. – С. 35–73.

Ганчарык – Ганчарык, М. М. Беларускія назвы раслін / М. М. Ганчарык // Праца нав. т-ва па вывучэнню Б-сі пры БДАСГ у Горках: зб. навук. прац / Горы-Гарэцкае нав. т-ва; Інбелкульт. – Горкі, 1927. – Т. II. – С. 194–216. – Т. IV. – С. 1–28.

Круталевіч-27 – Круталевіч, А. Слоўнік тэрмінаў / А. Круталевіч, А. Міцкевіч // Трыганаметрыя: падруч. / А. Круталевіч, А. Міцкевіч. – Мн.: Дзяржвыд Беларусі, 1927. – С. 201–202.

Новікаў – Папярэдні спіс дрэўных, куставых і паўкуставых раслін для Беларусі / А. Л. Новікаў // Працы Горы-Гарэцкага навук т-ва: зб. навук. прац / Горы-Гарэцкае навук т-ва; Інбелкульт. – Горкі, 1929. – Т. VI. – С. 63–96.

Адамаў – Адамаў, У. У. Кароткі паказальнік жывых насаджэнняў Усебеларускай выстаўкі с.-г. і прамысловасці з больш падрабязным апісаннем калекцый раслін Мінскай цэнтральнай балотнай станцыі / У. У. Адамаў, М. М. Ганчарык. – Мн.: Белдзяржвыд, 1930. – 56 с.

Адстаўноў – Адстаўноў, А. Слоўнік тэрмінаў / А. Адстаўноў // Што трэба ведаць трактарысту, які пачынае працаваць на трактары “Фордзон” / А. Адстаўноў; пер. з рус. м. І. Савіча. – Мінск: Белдзяржвыд, 1930. – С. 82–91.

Цвікевіч – Цвікевіч, І. Тэрміналагічны слоўнік / І. Цвікевіч // Анатомія, фізіялогія і гігіена: падруч. / І. Цвікевіч. – 3-е выд. – Мн.: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1930. – С. 221–230.

Нікуліна – Никулина, Н. П. Словарь грамматических терминов / Н. П. Никулина, Л. Н. Степанок // Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков; редкол.: Н. М. Букатевиц [и др.]. – Одесса: ОГУ им. И. И. Мечникова, 1958. – С. 377–386.

Шышкін – Алфавитный указатель русских названий растений // Определитель растений Беларуси / под общ. ред. Б. К. Шишкина [и др.]. – Мн.: Выш. шк., 1967. – С. 801–828.

Смулкова – Smułkowa, El. Słowniczek / El. Smułkowa // Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostocczyzny na tle wschodniosłowiańskim. – Wrocław [etc.]: Zakład narodowy im. Ossolińskich: Wyd-wo PAN, 1968. – S. 189–191.

Гуркоў – Гурков, В.С. Краткий терминологический словарь / В. С. Гурков, С. Ф. Терехин // Бортничество в Белоруссии / В. С. Гурков, С. Ф. Терехин. – Мн.: Полымя, 1980. – С. 29–33.

Жываткевіч – Жываткевіч, Р. С. Граматычныя тэрміны / Р. С. Жываткевіч, П. П. Шуба // Беларуская мова: падруч. для 3 кл. шк. з рус. м. навуч. / Р. С. Жываткевіч, П. П. Шуба. – Мн.: Нар. асв., 1983. – С. 141–143.

ГАМ – Глебазнаўства, аграхімія, меліярацыя // Тэрміналагічны зборнік “83 / Тэрмінал. камісія АН БССР; ІМ; рэд. Л. А. Антанюк. – Мн.: Нав. і тэх., 1985. – С. 72–87.

ЖКВГ – Жывёлагадоўля, кормавытворчасць, ветэрынарыя, гігіена прадуктаў жывёлагадоўлі // Тэрміналагічны зборнік “83 / Тэрмінал. камісія АН БССР; ІМ; рэд. Л. А. Антанюк. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – С. 40–71.

ЭПБ – Руска-беларускі слоўнік-паказальнік назваў раслін (жывёл), пашыраных на Беларусі // Энцыклапедыя прыроды Беларусі: у 5 т.; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Т. 5. – Мн.: БелСЭ, 1985. – С. 498–572.

Антанюк – Антанюк, Л. А. Фарміраванне і сістэматызацыя рускай і беларускай тэрміналогіі словаўтварэння і марфемікі // Тэрміналагічны зборнік “84 / Тэрмінал. камісія АН БССР; ІМ; пад агул. рэд. Л. А. Антанюк. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – С. 23–29.

Захарава – Захарава, В. Г. Тэрміналогія машынабудавання (катэгорыя працэсаў, дзеянняў) // Тэрміналагічны зборнік “84 / Тэрмінал. камісія АН БССР; ІМ; рэд. Л. А. Антанюк. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – С. 30–55.

Сяржанина – Сержанина, Г. И. Аннотированный перечень грибов / Г. И. Сержанина, И. Я. Яшкин // Грибы / Г. И. Сержанина, И. Я. Яшкин; науч. ред. Н. А. Дорожкин. – Минск: Наука и техника, 1986. – С. 100–181.

Парфёнаў – Редкие и исчезающие виды растений Белоруссии и Литвы / В. Н. Парфенов [и др.]. – Мн.: Наука и техника, 1987. – 352 с.

Шмярко – Шмярко, Я. П. Слоўнік-паказальнік беларуска-руско-лацінскіх (руско-беларускіх) назваў раслін / Я. П. Шмярко, І. П. Мазан // Лекавыя расліны ў комплексным лячэнні / Я. П. Шмярко, І. П. Мазан; навук рэд. Я. Ф. Капля. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С. 388–394.

Паступіў у рэдакцыю 02.02.2016

УДК 811.161.1'373.2 + 811.161.3'373.2

О. Г. ВАНКЕВИЧ

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РУССКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ
ПОЛЕЙ «ПОГОДА» И «НАДВОР'Е» С ДРУГИМИ ПОЛЯМИ**

*Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси, Минск, Беларусь,
e-mail: vankevich_kseniya@mail.ru*

Исследуется характер связей членов русского и белорусского лексико-семантических полей (ЛСП) «Погода» / «Надвор'е» с элементами смежных ЛСП, очерчивается круг лексических микросистем, с которыми метеорологические поля обнаруживают наибольшие зоны пересечения.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле (ЛСП), метоним, прямое и переносное значения, метафора, метонимия.

O. G. VANKEVICH

**INTERACTION BETWEEN RUSSIAN AND BELARUSIAN LEXICAL-SEMANTIC FIELDS «WEATHER»
AND «NADVOR'E» WITH OTHER FIELDS**

*Centre for researches on Belarusian culture, language and literature of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus, e-mail: vankevich_kseniya@mail.ru*

In this article, the author explores nature of relations between such members of the Russian and Belarusian lexical-semantic fields (LSF) as «Pogoda» / «Nadvor'e» («Weather») with elements of adjacent LSF. Researcher outlines that lexical microsystems with meteorological fields show the greatest area of intersection.

Keywords: lexical-semantic field (LSF), metonym, direct and figurative meaning, metaphor, metonymy.

Одним из свойств лексико-семантического поля (ЛСП) как крупного парадигматического объединения является его связь с другими полями. Из любого семантического поля через более или менее длинную цепочку посредствующих звеньев можно попасть в другое поле [1, с. 252]. Исследование этой связи важно для понимания организации словаря определенного языка в целом и для выявления особенностей структуры конкретного ЛСП в частности.

О взаимодействии лексико-семантических полей свидетельствует тот факт, что ядерные конститuenty одного поля одновременно принадлежат к периферии соседнего. Способность поля «притягивать» к себе элементы других ЛСП основана на свойстве лексем развивать новые значения, усложнять свою смысловую структуру. Другими словами, взаимоотношения между смежными полями, обеспечивающие непрерывность семантического пространства в языке, детерминированы полисемией входящих в них лексических единиц. Связь одних ЛСП с другими осуществляется двумя путями: 1) через прямые номинативные значения и 2) посредством не прямых, переносных, значений, в основе возникновения которых лежат смена денотатов, перенос наименования из одного класса предметов в другой. Метафорический и метонимический переносы, способствуя обогащению лексического значения слова, расширению его семантического объема и синтаксической валентности, укрепляют тем самым связи одних ЛСП с другими в системе языка.

Предметом исследования в настоящей статье являются отношения коррелятивных русского и белорусского ЛСП «Погода» и «Надвор'е» со смежными лексическими микросистемами.

Метеорологическая лексика представляет собой один из важнейших участков понятийной сферы любого естественного языка. Состояние атмосферы как неотъемлемая часть природы и необходимое условие ее существования имеет огромное значение для жизнедеятельности человека. Природные явления, связанные с циклической сменой пор года и климатическими особенностями той или иной физико-географической зоны, определяют образ жизни людей, характер их деятельности, быт, культуру, самочувствие и т. п. Непосредственное постоянное взаимодействие человека и природы и, как следствие, их взаимосвязь на понятийном уровне нашли свое логическое отражение в языке в виде частичного наложения соответствующих лексико-семантических полей.

Характерной особенностью как русского ЛСП «Погода», так и соотносительного белорусского ЛСП «Надвор’е» является достаточно высокая «плотность соприкосновения» их с различными полями, даже – что особенно интересно – семантически весьма отдаленными. Рассматриваемые поля обнаруживают довольно большие зоны пересечения (несколько десятков общих лексем) с ЛСП «Движение» / «Рух» (*подня́ться, кру́жить, струи́ться, дуновение, засты́ть / вали́ць, узві́цца, цыркулява́ць, завіхуры́ць, цячы*), «Звучание» / «Гучанне» (*грохот, греметь, раскат, рёв, скрип¹, тихий / гром, грамавы, барабани́ць, пагрымець, моцны*), «Речь, говорение» / «Маўленне, гаварэнне» (*скрипеть, сорваться, сердито / траскучы, зарадзіць⁴, ціха*), «Чувства, эмоции» / «Пачуцці, эмоцыі» (*ласковый, сумасшедший, бушевать / лагодны, стыхійны, вар’яцець*); менее тесной связью они соединены с ЛСП «Цвет» / «Колер» (*синева, лазурь, пылать, серый / блакіт, светлы, шэры, чорна*), «Дорога» / «Дарога» (*скользко, чернотроп, нанос / ісці, стаяць, сумёт*), «Ландшафт» / «Ландшафт» (*природа, сыпучий / прырода, сыпкі*) и др.

Обогащение метеорологических полей номинациями из других лексико-семантических объединений возможно благодаря метафоре как источнику нового значения в смысловой структуре лексической единицы. В составах рассматриваемых ЛСП «Погода» и «Надвор’е» значительное место занимают переносные ЛСВ слов, которые по прямым значениям входят в смежные ЛСП, в результате чего поля накладываются друг на друга, образуя переходные зоны.

Периферийные члены полей погоды являются центральными конституентами различных ЛСП. Так, русское существительное *курево*, относящееся к метеорологическому полю по переносному ЛСВ ‘3. *перен.* Поднимающиеся над водой, землей испарения, туман, мгла’*, в основном значении ‘1. *Прост.* То, что курят, курительный табак’ входит в ЛСП «Вещества»; переносный оттенок второго ЛСВ прилагательного *косматый* ‘...// *перен.* Расползающийся клочьями, клубами в разные стороны (о парах, тумане, облаках и т. п.)’ характеризует погодные явления, в то время как само значение ‘2. С длинными и густыми всклокоченными волосами’ принадлежит к ЛСП «Внешность человека»; переносный ЛСВ глагола *оковать* ‘4. *перен.* Заморозив, сделать твердым (землю, грязь и т. д.) или покрыть льдом (реку, озеро и т. п.)’ является членом ЛСП «Погода», а его прямой ЛСВ ‘1. Обить каким-л. металлом’ – членом ЛСП «Физический труд» и т. д. Аналогичная ситуация в белорусском языке: прилагательное *каламутны*, переносным ЛСВ ‘2. *перан.* Ахутаны заслонай туману, снегу, дажджу і пад.’ входящее в состав поля «Надвор’е», по прямому ЛСВ ‘1. Непразрысты, мутны (пра вадкасць і інш.)’ относится к полю с условным названием «Водная прастора»; оттенок значения существительного *касмыль* ‘...// *перан.* Клубок, шматок, абрывак (хмары, туману і пад.)’ указывает на метеорологические объекты, само же номинативное значение ‘скудлачаная пасма валасоў’ является элементом ЛСП «Знешнасць чалавека»; переносное значение глагола *вар’яцець* ‘2. *перан.* Бурна і хаатычна праяўляцца’ содержит имплицитную сему, характеризующую состояние атмосферы (*Громы з перунамі вар’яцелі, зліваючыся ў адну суцэльную кананаду*), в то время как его прямое значение ‘1. Траціць розум, даходзіць да псіхічнага расстройтва’ указывает на душевное состояние человека.

Некоторые многозначные лексемы, по определенным ЛСВ входящие в составы метеорологических полей близкородственных языков, другими аспектами своей семантики «внедряются» одновременно в несколько ЛСП. Как показывают наблюдения над фактическим материалом, таким свойством обладают прежде всего адъективы благодаря основному содержательному

* Здесь и далее значения русских лексем приводятся в соответствии с данными «Словаря русского языка» [3], белорусских слов – в соответствии с данными «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» [4].

элементу – атрибутивности, предназначенности характеризовать предмет. Рассмотрим, к примеру, семантическую парадигму русского прилагательного *мягкий*, насчитывающую 7 значений. ЛСВ '7. Теплый, несуровый (о погоде, климате и т. п.)' является непосредственно членом метеорологического поля. Довольно объемная смысловая структура прилагательного *мягкий* обеспечивает его одновременную принадлежность к другим ЛСП: по первому оттенку номинативного значения '1. ...// Нежный, пухлый (о теле, частях тела)' оно входит в состав ЛСП «Тело человека», по второму '1. ...// Приятный на ощупь, тонкий, шелковистый (о шерсти, волосах, ткани и т. п.)' – сразу в три ЛСП: «Животные», «Тело человека» и «Текстиль»; первый оттенок второго значения '2. ...// Легко поддающийся обработке' является элементом поля «Материалы», второй оттенок '2. ...// Свежий, нечерствый' – членом ЛСП «Еда»; третий ЛСВ '3. Приятный для глаз, слуха, не раздражающий, не резкий. // Тихий, чуть слышный. // Плавный' связан с полями «Зрительное восприятие» и «Звучание»; четвертый ЛСВ '4. С несколько неопределенными, расплывчатыми чертами, границами' относится к полям «Тело человека» и «Ландшафт»; по переносному значению '5. *перен.* Кроткий, уступчивый, поддающийся какому-л. воздействию, напору' лексема *мягкий* включается в состав ЛСП «Характер человека»; ЛСВ '6. Нестрогий, снисходительный. // Лишенный, резкости, грубости' (*Мягкие выражения*) относится к ЛСП «Речь, говорение». Белорусское прилагательное-полисемант *ціхі* в значении '3. ...// Бязветраны; зацішны / Пра дождж і пад. // Нямоцны, слабы; кволы' (*Ціхі вецер развязаў непакрытыя валасы Аксінні*) является элементом погодного поля. Остальные его ЛСВ принадлежат к другим полям: '1. Ледзь чутны; нягучны. // Які характарызуецца наяўнасцю невялікага шуму ці адсутнасцю яго; бяшумны' – к ЛСП «Гучанне», '2. Агорнуты цішынёй; маўклівы' (*У парку ля ціхіх лагчын запыленай шыбай віднеюцца лужы*) – к ЛСП «Ландшафт», '4. Лагодны, рахманы; паслухмяны, пакорлівы' – к ЛСП «Характар чалавека», '5. Які праходзіць спакойна, без бурных праяў' – к ЛСП «Пачуцці, эмоцыі», '6. Які не адрозніваецца хуткасцю, павольны, марудны' – к ЛСП «Рух». Соотнесенность представленных адъективов (как и некоторых других полисемантов), отражающих, в частности, метеорологические явления, с различными предметными сферами детерминирует наличие множественных пунктов пересечения полей «Погода» / «Надвор'е» с другими ЛСП, что свидетельствует об общности механизмов внутреннего устройства русской и белорусской лексических микросистем, отражающих состояние атмосферы.

Взаимодействие коррелятивных полей погоды с другими лексическими микросистемами осуществляется не только по линии определенных ЛСВ. Связи между разными ЛСП устанавливаются также благодаря единицам дальней периферии – фразеологизмам. В близкородственных русском и белорусском языках неоднословных семантически целостных номинаций, выражающих значение 'состояние атмосферы' в образной, метафорической форме, немного; причем, как правило, идиомы покрывают тот участок метеосферы, который характеризует атмосферные осадки, напр.: рус. *белые мухи* 'Снег, снежинки. О падающем снеге'; бел. *сляпы (цыганскі) дождж* 'Дождж, які ідзе пры сонцы'^{**} и др. Структуру фразеологизмов, относящихся к ЛСП «Погода» / «Надвор'е», зачастую образуют единицы, выступающие членами других ЛСП. Так, в составе устойчивых оборотов, характеризующих такое метеорологическое явление, как проливной дождь, употребляются названия предметов быта, ср.: рус. *лить как из ведра* 'Очень сильным потоком, струей. О проливном дожде'; бел. *ліць (паліць), лінуць як (нібы) з вядра* 'Разм. Вельмі моцным струменем, суцэльным патокам. Аб праліўным дажджы'; *як (нібы) з рэшата* '1. Вельмі моцным струменем, суцэльным патокам (ліць, ліцца, цячы). Аб праліўным дажджы'; *ліць, ліцца, лінуць як з дубу* 'Разм. Вельмі моцным струменем, суцэльным патокам. Аб праліўным дажджы'.

В то же время слова-метеонимы часто выступают структурными компонентами идиом, принадлежащих к смежным ЛСП. Отмечено, что существительные *гром, мороз, лёд* входят в состав фразеологизмов, относящихся к ЛСП «Чувства, эмоции» (рус. *разрази (порази) тебя (его, ее, вас, их) гром (громом)* 'Прост. Выражение возмущения, негодования, удивления и т. п.', *мороз по коже (спине) дерет (подирает, продирает, пробегает, идет)* 'Ощущается озноб, вызываемый чувством сильного страха, волнения, возбуждения и т. п.', *лед тает* 'Исчезает чувство

^{**} Значения русских идиом взяты из «Фразеологического словаря русского языка» [5], белорусских – из «Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы» [2].

недоверия, отчужденности»); слова *ветер, буря* являются компонентами некоторых фразеологических единиц, которые располагаются на периферии ЛСП «Речь, говорение» (рус. *бросать (кидать, швырять, пускать) на ветер слова* 'Произносить, говорить и т. п. впустую', *буря в стакане воды* 'Спор, шум, волнения и т. п. из-за пустяков, по ничтожному поводу'); номинации *дождь, ветер* включаются в состав отдельных идиом, являющихся частью ЛСП «Имущество, состояние» (рус. *золотой дождь* 'Большие денежные суммы', *ветер свистит в карманах (кармане)* 'Совсем нет денег, полное безденежье', *бросать (кидать, швырять, пускать) на ветер* 'Тратить, расходовать зря, безрассудно. О деньгах, состоянии, имуществе') и др.

Специфику близкородственных языков составляют степень близости и характер связей полей погоды с теми или иными ЛСП. Наиболее существенные межъязыковые различия наблюдаются на уровне сопоставления смысловой структуры слов-коррелятов. Так, русский субстантив *осадок*, кроме погодного поля, является одновременно членом ЛСП «Вещества» ('1. Мельчайшие частицы какого-л. вещества, выделившиеся из раствора, жидкости и осевшие на дно'), ЛСП «Чувства, эмоции» ('2. *перен.* Тяжелое, неприятное чувство, остающееся после какого-л. разговора, события и т. п.'), а также ЛСП «Горные породы» ('3. *Геол.* Горные породы, образовавшиеся на дне ранее существовавших водоемов путем осаждения минеральных и органических веществ; осадочные горные породы'), а его белорусский эквивалент *ападкі* через прямой ЛСВ '2. Тое, што і *апад*' ('Плады, што апалі з дрэў ад ветру, непагоды') обеспечивает пересечение метеорологического поля только с ЛСП «Растения». Как видно из примеров, связи ЛСП «Погода» с другими полями через лексику *осадок* шире по сравнению с соответствующими связями белорусского ЛСП «Надвор'е», причем исследуемые параллельные поля «контактируют» с разными ЛСП. Глаголы *хмуриться / хмурыцца* относятся к одинаковым смежным полям «Чувства, эмоции» / «Пачуцці, эмоцыі», однако русский глагол находится в центральной зоне на основании прямого значения '1. Становиться хмурым, угрюмым под влиянием плохого настроения, раздражения и т. п.', а белорусский – в периферийной ('2. *перан.* Станавіцца хмурным, насупленным'). Указанные случаи отражают лишь некоторые частные особенности коррелятивных ЛСП «Погода» / «Надвор'е», которые в итоге формируют их типичные отличительные черты.

Таким образом, связь между различными лексико-семантическими полями обеспечивается универсальным свойством асимметрии языкового знака, т. е. способностью одного вербального средства выражать целый комплекс значений, выступать в разных лексических функциях. Активное взаимодействие метеорологических полей со смежными ЛСП, относящимися к таким понятийным сферам, как «Природа», «Человек», «Вещный мир», способствует непрерывности смыслового пространства и подтверждает системность лексики. Характерная для обоих коррелятивных полей погоды способность пересекаться с широким кругом ЛСП реализуется в близкородственных системах по-разному, в соответствии с национальными языковыми особенностями.

Список использованной литературы

1. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М., 1974.
2. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 1993. – 2 т.
3. Словарь русского языка : в 4 т. / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Рус. яз., 1981–1984. – 4 т.
4. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : Беларус. сав. энцыкл., 1977–1984. – 5 т.
5. Фразеологический словарь русского языка : свыше 4 000 словарных статей / Л. А. Войнова [и др.] ; под общ. ред. А. И. Молоткова. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1986. – 543 с.

Поступила в редакцию 09.02.2016

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

УДК 069.4:39(043)

И. В. ГОРБУНОВ

**ПРИЕМЫ СЦЕНОГРАФИИ И ТЕАТРАЛИЗАЦИИ МУЗЕЙНОЙ СРЕДЫ:
ОТ ЭЙДОФУЗИКОНА И ДИОРАМ ЛУИ ДАГЕРА К МУЗЕЮ БУДУЩЕГО**

*Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси, Минск, Беларусь,
e-mail: igorgiv2012@yandex.by*

Рассматривается вопрос о переоценке технических приемов сценографии в XVIII–XXI вв. Сложная и изменчивая структура современной экспозиции имела свою историю и динамически развивалась в эпоху становления промышленной революции. Энтропия эйдофузикона и диорам в театре вызвала резонанс в сфере музейного оформления. За два столетия музей стал сложным техническим объектом и вышел на новый этап своего развития. Приемы декоративного искусства создали предпосылки для формирования новой архитектурной пластики в творчестве выдающихся архитекторов мира, которые не устают удивлять мировое сообщество своими уникальными проектами. Музей будущего своими корнями уходит в прошлое, а эйдофузикон и диорама как симбиоз технологий и оригинальное изобретение изменили параметрическую структуру музейно-выставочной экспозиции.

Ключевые слова: театр вещей, современные экспозиции, музей-диорамы, натуралистичность изображения, экспозиционные приемы, новый тип музейного оборудования, виртуальная архитектура.

I. V. GORBUNOV

**TRICKS OF SCENOGRAPHY AND RE-ENACTMENT OF THE MUSEUM ENVIRONMENT:
FROM LOUIS DAGER'S EIDOFUZIKON AND DIORAMAS TO THE MUSEUM OF THE FUTURE**

*Centre for researches on Belarusian culture, language and literature of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus, e-mail: igorgiv2012@yandex.by*

In the article, the problem of reassessing techniques of stage design on a narrow permanent period from 18th to 21st centuries has been shown. Complex and variable structure of the modern exposition has its own history.

It developed dynamically in the era of industrial revolution and the emergence of design as a new type of economic activity of humanity. Eidofuzikon and dioramas entropy in the theater has resonance in the field of Museum design. The Museum has become complex technical objects for two centuries and entered a new stage of its development. Techniques of decorative art described in article created the preconditions for the formation of a new architectural sculpture in works of outstanding architects of the world, who do not get tired to surprise the world with their unique projects. The Museum of the future is rooted in the past and both eidofuzikon and diorama as a symbiosis of technology and original inventions changed parametric structure of exposition.

Keywords: theatre things modern exposition, Museum-dioramas, an image exhibition techniques, a new type of Museum equipment, virtual architecture.

Приемы декоративного оформления выставок и музеев нуждаются в последовательном и четком научном анализе и изучении. К вопросу теории музееведения обращались С. Кихелберг, И. Д. Майор, К. Линней, Й. Г. Грессе, В. Боде и другие (это западноевропейский подход к изучению этих процессов). С другой стороны, существует восточноевропейский подход, к которому тяготеет и отечественный взгляд на музееведение как самостоятельную науку (работы В. Глущинского, Й. Бенеша, З. Странского, К. Шрайнера, А. Разгона, М. Гнедовского, Д. Равикович, Н. Никишина и др.). Например, американский подход не имеет пока своей собственной теории (Л. Титер, В. Вошберн, Г. Бурков, В. Бернс, Д. Камерон (Канада)).

В 1980-е годы отечественными исследователями М. Ямпольским, Т. П. Поляковым, М. Т. Майстровской и другими опубликовано много статей на страницах советских журналов по искусствоведению и искусствознанию.

В журнале «Декоративное искусство СССР» в статье, посвященной театральной реформе английского актера Дэвида Гарика, М. Ямпольский, в частности, указывает, что данные технологии и приемы существовали в XVIII веке и в более ранние периоды человеческой цивилизации. Музей (если проводить аналогии) тот же театр по своей природе, но только *театр вещей*, обездвиженных, но живущих своей вечной природной красотой, окрашенной развитием дизайна. Периметр сцены и центральное место, отделяющее зрителя от актеров, принято называть «зеркалом сцены». То же касается и музейных комплексов, которые сформировались под влиянием эксцентрических художников и предпринимателей в Англии (Роберт Баркер), во Франции (Жан Луи Дагер) в конце XVIII века. Это особый вид музеев-диорам и музеев-панорам, которые своим появлением целиком обязаны экспериментам в области сценического искусства. Самого музея в том виде, каким привыкли его видеть современные зрители, еще не существовало, хотя частные собрания в развитых европейских странах уже имели место. Театр Эйдофузикон (греч. – образы природы) Жака Филиппа де Лутербурга был открыт 25 февраля 1781 года (со сценой 8×6 футов) на 200 зрителей – это небольшой салон, который художник открыл в своем собственном доме на Лиль-Стрит в Лондоне. Как пишет автор статьи, «зрелище, быстро превратившееся в центр притяжения всего аристократического Лондона, состояло из пяти сцен: “Восход, или впечатление зари с видом Лондона со стороны Гринвич-Парка, – полдень. Порт Танжер в Африке с дальним видом скалы Гибралтара и очертания Европы – заход. Вид со стороны Неаполя – лунный свет. Вид восходящей луны на Средиземном море, контрастирующий с впечатлением огня, – заключительная сцена. Буря на море и кораблекрушение”» [1, с. 44].

Здесь «натурализм» Лутербурга был доведен до изощренности. Художник использовал промасленную бумагу, освещавшуюся на просвет так, что когда облака набегали на луну, свет мерк и дымка просвечивала призрачным сиянием. Освещение менялось непрерывно. Волны двигались, каждая на отдельной оси, вращаясь в нескольких плоскостях, ударяясь о скалы. По волнам неслись макеты кораблей. Впервые морской бой с движущимися макетами Лутербург воспроизвел в спектакле «Альфред» (1779), где он воссоздал разгром испанской армады. Опыты с макетами и автоматами восходят в сценографии Лутербурга, по-видимому, к 1778 году, когда он поставил музыкальную интермедию «Лагерь» с марширующими батальонами манекенов и автоматов. Увлечение автоматами было характерной чертой той эпохи.

Все это почти без всяких изменений перешло во Францию, где предприимчивый изобретатель диорам Жан Луи Дагер впервые показал опыт Лутербурга широкому кругу зрительской аудитории. Над созданием диорам трудились англичанин Роберт Фултон, французы Морейли и Ланжерон, Жан Мушен, Дени Фонтен, Ф. Филиппото, Альфонс Невиль и Эдуард Детайль, Жан Шарль Ланглуа; немцы Антон Вернер и Е. Брахт; поляки Войцех Коссак и Юлиан Фалат, Ян Стык; чех Л. Марольд; венгр Ш. Вагнер; голландец Ван де Батт и многие другие.

Одновременно с этим возникает и диорама (греч. *dia* – *сквозь*, *horama* – *вид*, в буквальном переводе обозначает картину, которую можно видеть насквозь). Создателем диорам считают Луи Жак Манде Дагера (1767–1851 гг.). В кратком очерке по истории фотографии мы находим следующие факты: «Французский художник и изобретатель в области фотографии. В 1822 году создал первую диораму. Дагеру удалось разработать способ получения исчезающих изображений, названных дагерротипией, – первый из получивших распространение способов фотографии». В то время Европа была просто «наводнена» самыми различными зрелищными видами искусства. Балаганные виды искусства западных художников-декораторов в союзе с механиками и электромеханиками воспроизводили моменты, не соединенные ни единством времени, ни единством действий. Парижская выставка была переполнена всякого рода диорамами, ноусорамами, мариорамами, как правило, с целью наживы, и всякие эффекты применялись для рекламы и зазыва публики. В этих условиях никто бы не обратил внимание на диорамы Луи Дагера и Децимиуса Бутона, если бы не ряд технических приемов экспонирования, которые являются классическим примером хорошего вкуса и изобретательства.

«11 июля 1823 года Луи Дагер и Децимиус Бутон экспонируют свои первые диорамы. В ранних диорамах живопись исполнялась на просвечивающем, специально освещенном материале. Изменением направления светового потока (в диораме «Ночная месса») Дагер добивался поразившего зрителей внезапного видоизменения освещенности и даже композиции диорамы, поскольку изображение делалось из полупрозрачной ткани. В диораме «Горный обвал в долине Голдау» им были применены и звуковые эффекты», – отмечает в своем очерке С. Евгенов [2]. Ведя разговор о преемственности опыта Дагера в оснащении современных диорам, нельзя не отметить, что первые диорамы имели все те компоненты, которые успешно используют современные художники при создании так называемых «зеркальных диорам».

Первые диорамы представляли собой большой согнутый холст по дуге, который достигал иногда свыше 20 м в ширину и 14 м в высоту. Первоначально предметного плана они не имели, хотя тогда уже предпринимались попытки выполнить передний план рельефно, как в театральных декорациях. Большое значение в диорамах имели световые эффекты с помощью специального освещения, которые воспроизводили любые оттенки, встречающиеся в природе: от утреннего рассвета до вечерних сумерек. Сюжетная завязка была самой незамысловатой: типичный пейзаж в Альпах, где на фоне гор разворачивалось зрелище.

Технически первые диорамы были еще далеки от того вида, который им присущ в настоящее время. «Горный обвал в долине Голдау» – первая диорама, где метод экспонирования совмещал искусство живописи, макета, скульптуры и светотехники. Все эти элементы в настоящее время в музейных экспозициях дополнены звуковыми эффектами, сложными литературными и музыкальными монтажами. В диорамах Дагера полупрозрачная ткань белого цвета покрывалась живописью с двух сторон с расчетом на непрозрачность только белой и черной. Перемещением света, падающего то на переднюю, то на обратную сторону полотна, добивались желаемого эффекта. Например, в диораме «Ночная месса» при освещении спереди показывался внутренний вид помещения, а при перемещении света на обратную сторону получался эффект наступления сумерек: зажигались лампы, костел наполнялся людьми. С полным основанием можно сказать, что первая диорама являлась художественно-изобразительным синтезом искусства, в сочетании тех живописных, композиционных приемов, которые выработало человечество на рубеже первой половины XIX века [3, с. 20]. Затем силой воображения Жака Ланглуа они предстали в виде отдельных музейных объектов и в Советском Союзе стали музеями-диорамами. Но вспоминаем ли мы об этом на страницах научных изданий, изучая вопросы формообразования новых синтетических видов искусства?

Возникает вопрос: какое отношение имеет опыт Лутербурга и Дагера к современным музейным технологиям, да и стоит ли их вспоминать сегодня. Приведем цитату из последнего интервью известного физика С. Капицы: «Сегодняшние подростки не понимают, о чем пела тридцать лет назад Алла Пугачева: «...и переждать не сможешь ты трех человек у автомата» – какого автомата? Зачем ждать? Сталин, Ленин, Бонапарт, Навуходоносор – для них это то, что в грамматике называется «плюсквамперфект», – давно прошедшее время. Сейчас модно сетовать на разрыв связи поколений, *на умирание традиций*, но, возможно, это естественное следствие ускоренной истории. Если каждое поколение живет в собственной эпохе, наследие предыдущих эпох ему может не пригодиться. Начало нового сжатия исторического времени сейчас дошло до своего предела, оно ограничено эффективной продолжительностью поколений – около сорока пяти лет», – пишет далее известный ученый С. Капица в своей полемической статье о демографическом взрыве, утверждая, что современное поколение, выросшее на компьютерных технологиях, вообще не посещает музеев и не видит в этом острой необходимости [4]. Авторитетное мнение этого знаменитого ученого, покинувшего Россию и на склоне лет поселившегося в Trinity College, членом которого когда-то был его отец, и его обеспокоенность неустойчивым состоянием современной молодежи – явный пример обновления информации о структуре демографического прогноза. Пример очень доказательный и исчерпывающий в плане среза социального слоя общества, живущего в сфере потребления.

Новое – это хорошо забытое старое, но в искусстве старых и забытых вещей не бывает, а музейный предмет не устаревает, скорее, наоборот, его ценность усиливается, и в эту сферу

внесены уже и первые персональные компьютеры, разработанные в конце 1980-х гг. Появились музеи, экспонирующие все эти изобретения, главным образом в Италии и Германии. Сама информация не устаревает, а приобретает со временем новое звучание, а вместе с тем и сами технологии и художественные приемы, где бы они не применялись, всегда найдут подтверждение своего логического смысла и остроты найденного технического решения, как и приемы Жака Филиппа де Лутербура. Рассмотрим еще один его прием, описанный в статье М. Ямпольского. Речь пойдет об *эффектах освещения*.

Музей и театр сходны по своей архитектурной организации и работают там представители одного и того же цеха – художники-сценографы. В силу сложившихся экономических условий и рыночной экономики эти специалисты не могут заниматься только музеями. Это очень сложно по их производственному циклу. В Беларуси не существует комбинатов художественно-оформительского искусства (КЖОИ), как в Санкт-Петербурге, о чем можно только сожалеть. Мы не поставили на «поток» оформительские приемы из истории дизайна, хотя еще в конце 1980-х гг. академик архитектуры Д. Павлов в мемориале «Музей В. И. Ленина» в Ленинских Горках под Москвой успешно применяет метод Лутербура, не подозревая об истории появления подобного приема. Еще один пример: «Гаррик пригласил Лутербура прежде всего для того, чтобы осуществить некоторые нововведения, уже узаконенные в Европе. Речь шла об эффектах освещения, придуманных для парижской оперы знаменитым итальянским архитектором Ж. Н. Сернандони. Но уже первая работа Лутербура в «Друри-Лейн-декорация» для пантомимы «Рождественская сказка» (1774) показала, что Лутербур пошел дальше Сернандони. «Рождественская сказка» состояла из следующих сцен: «Прекрасный пейзаж. Великолепный сад Камиллы. Предметы в саду меняют свой цвет. . . Гром, скалы рассыпаются, открывается замок Нигроманта и пылающее озеро. Сераль разваливается на куски, и открывается дворец в огне. Пламя и руины замка исчезают и открывают великолепную, залитую лунным светом сцену. Перед зрителем предстает чудесный вид моря и замка вдаль при свете восходящего солнца»*.

Здесь мы обнаруживаем большую часть сценических эффектов, которые использовал Лутербур в своих позднейших постановках: и знаменитые сцены в тумане (создававшиеся с помощью газовых тканей), и потрясающие своей натуралистичностью и достоверностью сцены пожара (для этого эффекта, позаимствованного из Франции, использовался лycopодий). Но наибольшее впечатление на публику произвела сцена в саду Камиллы, когда листва деревьев неожиданно меняла свой цвет с зеленого на кроваво-красный. Достигалось это с помощью специальных поворотных экранов-светофильтров, затянутых цветным шелком, и крашеных зеркал, на которые направлялся свет.

Нечто подобное мы видим и в музее В. И. Ленина в Подмосковье. Посередине огромного зала стоял стеклянный куб, в котором была смонтирована декорация, изображающая часть дома в Горках. Мини-спектакль должен был, по мысли автора, изображать «смерть вождя мирового пролетариата» и символизировать скорбь. Шум дождя, свист ветра, резко раскрывающееся окно, птица, якобы пролетающая мимо, должны были ошеломить зрителя. Такой театральный прием впоследствии пытались воспроизвести во многих музеях. Сценические эффекты мы относим к *экспозиционным приемам*, т. е. способам группировки экспозиционных материалов. Среди общеизвестных апробированных приемов необходимо назвать:

- выделение экспозиционных центров и ведущих экспонатов, несущих максимальную смысловую и образную нагрузку;
- выявление связей между предметами, прием взаимной документации, позволяющей выявлять связи, в том числе не поддающиеся внешним наблюдениям (на взаимной документации основан, в частности, прием овещствления письменных источников, как правило, обладающих слабой аттрактивностью);
- сопоставление, в том числе противопоставление – выделение первого и второго планов, а также создание скрытого плана экспозиции в турникетах, кассетных стендах [5, с. 274].

В интерьере музея как бы появляется новый тип музейного оборудования – своего рода *мини-театр* со своими законами формообразования, своей пластикой и художественным реше-

* Price C. Theatre in the Age of Garrik Oxford, Basill Blackwell, 1972. P. 79–80.

нием, совершенно «выпадая» из оформительского ряда с привычным перечнем витрин, подиумов и других элементов стереотипного музейного оборудования. Но современные технологии сжали время, произошло его ускорение: «От верхнего палеолита до средневековья история, похоже, ускорила в тысячу раз. Это явление хорошо известно историкам и философам. Историческая периодизация следует не астрономическому времени, текущему равномерно и независимо от человеческой истории, а собственному времени системы. Собственное же время следует той же зависимости, что и потребление энергии или прирост населения: оно течет тем быстрее, чем выше сложность нашей системы, т. е. чем больше людей живет на Земле» [4]. Во всяком случае, так интерпретирует эту мысль С. Капица. Следовательно, само изобретение сценических спецэффектов неизбежно должно было попасть куда угодно, но этим местом оказались тихие залы музеев, в которых появились дигитальные и голографические визуально-расширяющиеся во времени и пространстве технологии, полностью сфокусированные на персонификации или образа человека, или реликвийного документа. Сейчас идет вербальный процесс переоснащения компьютерных технологий и появляется уже не документ-подлинник, а его точная копия высочайшего уровня исполнения, оцифрованная по самым последним технологиям с высоким разрешением.

Поэтому сегодня опыт Дагера и Лутербурга кажется нам своеобразной *реликвией оформительского искусства* в связи с появлением такого нового декорационного приема, как средства 3D МАХ-технологии в музее Янки Купалы, когда на ваших глазах оживают трагические минуты смерти поэта. Это и есть применение сложных оптических эффектов, возникающих в ограниченном пространстве и мемориальной обстановке музея поэта.

К образу Я. Купалы и его творчеству обращались такие скульпторы, как З. Азгур, А. Аникейчик, А. Бембель, А. Глебов, П. Лук, Ф. Янушкевич. Киноархив музея включает записи голоса Я. Купалы на шарофоне (оригинал), сделанные в Колонном зале Дома Союзов в Москве (1940), магнитофонные ролики с записью выступлений поэта на I-м Всесоюзном съезде писателей (1934), на вечере, посвященном 85-летию со дня смерти А. Мицкевича (1940), на радиомитинге в Казани (1942), копии кинолент с кадрами перезахоронения урны с прахом поэта на Военном кладбище в Минске (1962), документальные кадры киножурналов, посвященные юбилеям поэта, записи воспоминаний родных Я. Купалы, уникальность которых заключается в том, что они сделаны в музее и не имеют аналогов в других фоноархивах. В музее хранятся грампластинки довоенного времени: песни и романсы в исполнении В. Качалова, В. Козина, С. Лемешева, Н. Обуховой, Л. Руслановой и др. Коллекция «Чествование памяти Янки Купалы» содержит мемуары известных белорусских и украинских писателей и поэтов, стихотворения, статьи, воспоминания, посвященные Я. Купале, рукописи, машинописные тексты с подписью авторов [6, с. 325]. Как сформировать образ сценического пространства минимальными скупыми средствами и одновременно создать незабываемую музейную экспозицию? В этом помогут голографические инсталляции, которые имеют ошеломительный эффект присутствия и природа которых целиком и полностью вышла из мирового опыта сценографии. Фигура поэта как бы сфокусирована в формате сложнейшего медиа-показа технологий XXI века.

Устроители современной экспозиции сделали все, чтобы весь этот богатый музейный материал не был в статическом состоянии, а *«работал»* на зрителя, брал за душу любого посетителя из различных уголков земли. Именно поэтому оправданы большие расходы на создание этой уникальной аудиовизуальной аппаратуры, методы и изобретение которой прошли очень сложный и изменчивый путь становления в музейно-выставочной экспозиции. Нам сегодня кажется, что в музее можно показать все и любыми техническими средствами. При этом мы забываем о главном, что является определяющим мерилем художественного творчества, – техническом эксперименте.

Вообще перенесение в музей сценографических и декорационных приемов театрального искусства практически подводит нас к мысли, что дизайнеры стоят как бы на распутье. Но музей не цирк-шапито и его техническая «начинка» должна иметь остаточный принцип. Не все удастся оцифровать и отмоделировать. Предмет останется, но методика экспонирования будет развиваться дальше. Если музей повернет на дорогу с усилением аудиовизуального ряда, он неминуемо переоснастит себя в кинотеатр (где театр – тоже стоит в словосочетании) и перестанет быть

театром вещей, на который мы ориентируем зрителя. Исчезнет магия предмета, о которой мы говорили выше. Банерные ткани, отпечатанные в мастерских художников, не дают рассмотреть сам предмет и перенасыщают пространство. В музее становится трудно дышать от технических новинок. Перебивая пространство интерьера, перенасыщая его визуальной информацией, художник неминуемо зайдет в тупик, как и изобретение Лутербура «закрыло» актера в театре. Необходимо чувство меры. Здесь с помощью новой пластики и приемов нелинейной архитектуры дизайнеры пробуют расчленивать пространство и предоставить зрителю самому додумать сюжет.

Этого может достигнуть только сама архитектура со своими методами пластического решения. Поэтому здания музеев проектируют уже не с помощью методов линейного проектирования, а применяют технологии проектирования самолетов: «Линии и формы нелинейной архитектуры многократно сложнее гиперболического параболоида. Они проектируются с помощью программ, предназначенных для строительства. Так, Фрэнк Гери, проектируя музей Соломона Гуггенхайма в Бильбао, использовал программу, рассчитывающую обшивку самолетов. Чаще применяются программы для анимации и компьютерной графики. В сравнении с оперным театром Уотсона или аэровокзалом Сааринена нелинейные формы архитектурны, существуют вне гравитации, лишены метафорического или образного содержания» [7, с. 112]. Во всяком случае, рассматривая тенденции современной архитектуры, доктор искусствоведения А. И. Локотко подводит базу под несомненный тезис о том, что в скором времени появится противопоставление реальности и виртуальности. Теперь опыт перенасыщения среды музея перенесен на сам архитектурный облик. Музей «играет» замысловатыми формами своей архитектурной оболочки. Недаром нелинейную архитектуру называют «жидкой» по предложению профессора университета UCLA трансархитектора Маркос Новака. Этот термин он предложил в 1985 году.

В книге «Архитектура: авангард, абсурд, фантастика» А. И. Локотко, в частности, пишет: «Проект музея Гуггенхайма состоит из объемного вида и пятнадцати виртуальных инсталляций. Концепт-форма музея напоминает зерно бобовых, в котором словно просвечивают зал-амфитеатр и кессонированный купол. Очевидно, что концепция строится на вполне традиционных, а конкретнее, антиренессансных образах. Свет сконцентрирован на амфитеатре. Его внутренние ярусы переходят в экстерьер, обозначая конструктивную структуру объема. Купол затенен, он из прошлого, на нем решетка. Белое и черное в концепте понятны и отражают сущность тематики (следует вспомнить вполне реальный музей Гуггенхайма в Нью-Йорке Ф. Л. Райта)» [7]. Театрализованной является в этом случае сама предметно-пространственная среда.

Все это свидетельствует о том, что поиск идеальной формы современного музея во всем мире продолжается и процессу этому не видно конца. Увлечение и перенасыщение городов супермаркетами, вещиизм, поклонение власти денег, мамонне, как следствие – определенные интеграционные процессы в самом обществе скорее всего быстро исчезнут уже в этом десятилетии, и на арену должен выйти новый эйдофузикон – театр одних декораций. Возможно и такое новое пластическое решение музейной экспозиции. Во всяком случае к этому образу подошли все мыслящие архитекторы во всех странах мира. Симбиозы музеев-кафе, музеев-театров, музеев-перформансов – первая стадия модернизации современных музейных объектов, где не забудут ни опыт Лутербура, ни эксперименты Дагера. Сегодня слишком тонкая нить разъединяет музей и театр. В любом случае и там, и здесь существуют свои законы сценографии. И в том, и в другом случае есть переодетые в исторические костюмы люди. В музее эволюционирует процесс создания «одвиженных» манекенов под названием «аниматроника». В США они уже реально существуют не один десяток лет. Там присутствуют совершенно другой подход и своя эстетика во всем, что касается сферы рекламы, музейного оформления и других аспектов дизайнерского формотворчества.

Таким образом, хотелось бы отметить, что расстановка акцентов между ролью актера в театре эйдофузикон во времена Лутербура выявила странную закономерность. Первое, на что хотелось бы обратить внимание, – это пристрастие художника к пантомиме. Но в свое время поднимался вопрос о том, что «Латерна Магика» чешских сценографов, усиливающая видовую составляющую любой выставки как декорационный прием, оправдал себя. К тому же можно добавить, что в свое время был осуществлен опыт с привлечением манекенов в музей Викингов

в Йорке (Англия). Зритель медленно проплывал на специально обустроенной лодке мимо этнографической деревни, на берегу которой расположены жилища викингов, где специальные распылители имитировали запах сыромятной кожи, жареной рыбы и другие осязательные эффекты для полной иллюзии самой этнографической экспозиции. Следовательно, эйдофузикон как декорационный прием все-таки проник внутрь современной *экспозиции* и самого естества музея и занял в нем доминирующее место. Определяя временной отрезок распространения идей эйдофузикона и диорам, в отрезке времени последнего десятилетия мы видим сжатие времени в связи с усложнением самой системы в условиях экстраполяции.

Искусство постоянно балансирует на грани эксперимента, а искусность и искусство в этом смысле почти сливаются друг с другом, подразумевая изобретательность технологических приемов, которые неожиданно стали ходким товаром. Войцех Коссак, польский художник, автор панорамы «Березина», «Штурм Само-Сьеры. Испания» и других работ совместно с Юлианом Фалатом на территории Северо-Западного края превратили все эти эффекты эйдофузикона в новый вид зрелища и одновременно (параллельно) с развитием кинематографа в 1912 году экспонировали свои достижения, собирая тысячи зрителей. Спустя 70 лет в России появляется здание музея, которое своему убранству и архитектурной пластике целиком и полностью обязано изобретению Л. Дагера. Появляется симбиоз искусств: живописи, светоэффектов, макета и архитектурного убранства интерьера. Примером является *музей-диорама* «Огненная дуга в Белгороде», площадь живописного полотна составляет 1005 м². Одновременно с этим профессор Вернер Тюбке в Восточной Германии создает *гипер-панораму* «Гражданская война в Германии» площадью 1785 м². Наступает эра параметризма в проектной практике, и дизайнерское изречение «форма следует за функцией» Т. Мальдонадо в отношении данной проблематики как нельзя лучше определяет стилистику архитектурной пластики первого десятилетия XXI века. Современные музейные технологии – это хорошо «забытые старые добрые рецепты» декоративизма, где каждый рецепт эффективно «работает», не изменяя природу объекта, а улучшая его свойства, причем история дизайна может дать пример сотен изобретений в области декоративного оформления музеев и выставок. Но приемы сценического оформления требуют скрупулезного анализа и тщательного изучения. Ибо только там мы находим «зерна истины», которые в приложении к науке об оформлении музеев помогут сформировать настоящую методологию музейно-выставочного оформления, чтобы зритель, попадая в музей, испытывал такое же благоговение, как верующий при вхождении в храм. Возможно, этот взгляд на данную проблематику – личная позиция автора статьи. Белорусские ученые еще только начинают изучать эти процессы, и последняя публикация А. И. Локотко лишний раз доказывает, что нужна строгая системность в этом сложнейшем вопросе.

Архитектура и герменевтика сформировали новое отношение к пространству в целом. Проблема заключается в том, как трактовать текст (Дубай, Доха, Сингапур, Шанхай, Гонконг и др.): «Музей современного искусства в Катаре (Доха) напоминает складки пустынных барханов. Сегодня в прочтении текстов архитектурных образов используются методы теории познания (гносеологии), теории ценностей (аксиологии) и теории интерпретации (герменевтики). Теория интерпретации – учение о постижении смысла – в последние годы становится наиболее популярной в художественной практике, теории искусства, эстетике» [7, с. 125].

Обнаружится ли опыт герменевтики в контексте изучаемой проблемы, и музей превратится в видовую структуру авангардных направлений нашего времени или потеряет национальную окраску навсегда – это влияние глобальности, архитектуры нозлти и хай-тека, а также виртуальной «жидкой» архитектуры, концепт-проекты которой стали знаковыми. Трактовка сущности постмодернизма и деконструктивизма сформировалась под влиянием Эдмунда Гуссерля, Серена Кьергора и других экзистенциалистов. Находясь в центре Европы, Беларусь не утратила своего национального своеобразия, чего не скажешь о развитых европейских странах, таких как Германия, где, по признанию самих немцев, очень быстро американизировалась культура, не освобождая от своего влияния музеи, которые стали музеями истории дизайна или музеями техники. Для нас характерно бережное отношение к природной и историко-культурной среде и другие системно-деятельные подходы.

Связь музея с окружающей средой – эквивалент его уникальности среди других объектов и элементов городской застройки. Он убирает полифункциональную метафору урбанистики, выводит само пространство в новый ареал со своим сложным метафорическим языком. Этот сложный механизм взаимодействия музея и предметной среды – результат работы архитектора-дизайнера. Не всем сразу удавалось то, что свойственно Тадао Андо или Даниэлю Лебескиндту. Они смогли преодолеть стереотипное представление о самом музее как о некой застывшей форме, сгруппировать абстрактный образ метафорического языка с языком «текстов». На деле они обогатили стилистические приемы своим проникновенным анализом духовности в сфере создания не только самого музея, но и согласования его с предметным окружением. При первом взгляде на эти объекты зритель все чаще начинает понимать, что это не игра с объемными структурами, а некое новое понимание сути явлений. Таковы все последние проекты музеев Нормана Фостера и Франка Гери. Музеи не могут быть одинаковыми ни по своей образной трактовке, ни по смысловому контексту, ни по содержанию. Относительно просто это решалось только в XIX–XX вв. В XXI в. изменился алгоритм воздействия на зрителя и поэтому его сущность такова, что эксперимент с формой должен быть всегда обусловлен функциональным содержанием. Примерами являются музей шоколада (Германия), Музей канализации (Франция), Музей рок-н-ролла (США), Музей Сальвадора Дали (Флорида, США).

Список использованной литературы

1. Ямпольский, М. Приемы эйдофузика / М. Ямпольский // Декоративное искусство СССР. – 1982. – № 9 (298). – С. 44.
2. Евгеньев, С. В. Дагер, Ньепс, Тальбот. Популярный очерк об изобретателях фотографии. Документы по истории изобретения фотографии. Переписка Ж. Н. Ньепса и Л. Дагера / С. В. Евгеньев. – М., 1949. – С. 38.
3. Горбунов, И. В. Искусство батальной диорамы в военно-исторических музеях СССР и СНГ во второй половине XX века / И. В. Горбунов. – Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2010.
4. Капица, С. Последняя статья С. П. Капицы [Электронный ресурс]. – Facebook. com Lena Golicina. – Режим доступа: Омега:143. – Дата доступа: 25.06.2014.
5. Основы музееведения / под ред. Э. А. Шулепова; Гос. ин-т искусствознания. Рос. Ин-т культурологии. Едиториал УРСС. – М., 2005.
6. Музеі Беларусі. – Мінск: Беларусь, 2001. – 272 с.
7. Локотко, А. И. Архитектура: авангард, абсурд, фантастика / А. И. Локотко. – Минск: Беларус. навука, 2012.

Поступила в редакцию 03.11.2014

УДК 398:619(=161.3):930.2

А. У. ШРУБОК

**УЯЎЛЕННІ СФЕРЫ НАРОДНАЙ ВЕТЭРЫНАРЫІ
ЯК ПРАДМЕТ ФАЛЬКЛАРЫСТЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ:
АНАЛІЗ АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ**

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,
e-mail: aliaksandra.shrubok@gmail.com*

Представленный в статье историографический обзор посвящен исследованию достижений отечественных фольклористов в сборе, систематизации и анализе фольклорных материалов сферы народной ветеринарии. Значительное внимание уделяется вопросу сбора и анализа заговоров хозяйственного цикла, частью которых являются заговоры от болезней домашних животных. В качестве основного теоретического подхода, пригодного для изучения фольклорных материалов по народной ветеринарии, автором отмечен структурно-семиотический метод.

Ключевые слова: народная ветеринария, заговоры, мифологические представления, фольклористика, историография, источники, методы.

A. V. SHRUBOK

**FOLK VETERINARY BELIEFS AS A SUBJECT OF FOLKLORE STUDIES:
ANALYSIS OF THE HISTORIOGRAPHY**

*Centre for researches on Belarusian culture, language and literature of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus, e-mail: aliaksandra.shrubok@gmail.com*

A historiographical review in the article is devoted to research achievements in the collection, systematization and analysis of Belarusian folk veterinary materials. Considerable attention is paid to the question of collection and study of economic cycle magic spells and spells against diseases of domestic animals as its part. Structural and semiotic method is marked as the main theoretical approach suitable for folklore materials on traditional veterinary studies.

Keywords: folk veterinary, magic spells, mythological beliefs, folklore, historiography, sources, methods.

Багаты фальклорны матэрыял сферы народнай ветэрынарыі, які ўключае ў сябе тэксты замоў гаспадарчага цыкла, апісанні магічна-рытуальных лекавых практык свойскай жывёлы, разгалінаваны комплекс павер'яў, міфалагічных уяўленняў і інш., вылучаецца пэўнай жыццяздольнасцю ў параўнанні з іншымі формамі фальклору, якія, як справядліва адзначаюць даследчыкі, у XX ст. пачалі актыўна знікаць пад уплывам карэнных трансфармацый грамадстваў, што трапілі ў працэсы мадэрнізацыі [22, с. 121]. Уяўленні, вербальныя тэксты і практыкі, скіраваныя на падтрымку і ўзнаўленне здароўя свойскай жывёлы, па сённяшні дзень працягваюць фіксавацца збіральнікамі ў беларускім вясковым асяроддзі, што вымушае звярнуць асобную ўвагу на дадзеную сферу традыцыйнай культуры беларусаў.

Спраба ўвядзення ў навуковы ўжытак новых фальклорных матэрыялаў, як і пастаноўка перад сучаснай фальклорыстыкай новай праблемы даследавання, патрабуе звярнуцца да гістарыяграфічнага аналізу фальклорных і этнаграфічных прац, што змяшчаюць звесткі па народнай ветэрынарыі беларусаў, а таксама да аналітычных напрацовак і падыходаў да вывучэння фальклору, якія выкарыстоўваюцца ў сучасным навуковым дыскурсе.

Паколькі спецыяльных даследаванняў па дадзенай праблеме не існуе (за выключэннем артыкула ў энцыклапедычным выданні «Славянскія старажытнасці» [12], які мае слоўніковы характар), аўтар вымушаны разглядаць праблему ў больш шырокім тэматычным кантэксце народнай медыцыны. Мэтазгоднасць выкарыстання вопыту вывучэння народнай медыцыны тлумачыцца тым, што апошняя мае шмат агульнага са сферай народнай ветэрынарыі: уяўленні пра існасць і прычыны хвароб і сродкі барацьбы з імі, лекава-магічныя практыкі і замоўныя тэксты, адрасатам якіх мог быць як чалавек, так і жывёла. Акрамя таго, самі звесткі з народнай ветэрынарыі даволі часта збіраліся і падаваліся даследчыкамі разам з народна-медыцынскімі пры публікацыі фальклорна-этнаграфічных збораў.

Пакуль не прадпрымаліся спробы асобна разгледзець гістарыяграфію народнай ветэрынарыі. У цэлым, гісторыя вывучэння і збору беларускага фальклору прыцягвала ўвагу даследчыкаў, пачынаючы з канца XIX ст. У гэтым дачыненні варта ўзгадаць гістарыяграфічныя агляды А. Пыпіна, Я. Карскага, В. Бандарчыка. Так, А. Пыпін у 4-м томе сваёй працы «Гісторыя рускай этнаграфіі» [26], прысвечанай Беларусі і Сібіры (1892 г.), звярнуўся да шэрагу прац, што выйшлі ў друк на працягу XIX ст. і ўтрымлівалі, сярод іншага, звесткі з народнай медыцыны і ветэрынарыі. Я. Карскі ў працы «Беларусы» [16] паспрабаваў зрабіць невялікі гістарыяграфічны агляд тых матэрыялаў, якія былі сабраны ў Беларусі на пачатку XX ст. Зыходзячы з тэарэтычных устаноў т. зв. міфалагічнай школы, ён паспрабаваў паказаць, што беларускі фальклор мае дачыненне да індаеўрапейскага, універсальнага для еўрапейскай традыцыі пласта фальклору [16, с. 181]. А. Шлюбскі ў міжваенны час прапанаваў шэраг гістарыяграфічных аглядаў, прысвечаных у тым ліку беларускай этнаграфіі і фальклору XIX – пач. XX ст. [37]. Так, напрыклад, аўтар прысвяціў грунтоўныя артыкулы Е. Раманаву і А. Сержпутоўскаму, якія сабралі каштоўны фальклорны матэрыял сферы народнай ветэрынарыі. У XX ст. было зроблена некалькі спроб грунтоўных даследаванняў па гісторыі беларускай этнаграфіі, этналогіі і фальклору, аўтар якіх – В. Бандарчык [1–5]. Варта адзначыць, што яго гістарыяграфічныя агляды прац XIX – пач. XX ст. значна больш грунтоўныя, чым па XX ст. Аўтар не імкнуўся спецыяльна разглядаць гісторыю збору і вывучэння беларускага фальклору, але звяртаў увагу на гэтае пытанне ў кантэксце асвятлення праблем, звязаных з вывучэннем духоўнай культуры беларусаў у цэлым. Пры гэтым спецыяльных даследаванняў па гісторыі вывучэння народнай ветэрынарыі ці народнай медыцыны ён не праводзіў.

Ва ўступным артыкуле да тома серыі «Беларуская народная творчасць» [8], прысвечаным народнай медыцыне, Т. Валодзіна падае падрабязнае храналагічнае апісанне збораў фальклорных матэрыялаў па народнай медыцыне беларусаў, што ўтрымліваюцца ў працах беларускіх, польскіх і рускіх даследчыкаў, пачынаючы з канца XVIII ст. Яшчэ адзін гістарыяграфічны агляд аўтара змяшчаецца ў прадмове да манаграфіі «Цела чалавека. Слова, міф, рытуал» [9]. У першай яго частцы, прысвечанай аналізу айчынай гістарыяграфіі, аўтар вылучыла тых аматараў і даследчыкаў, якія ўводзілі ў навуковы ўжытак фальклорныя і этнаграфічныя матэрыялы сферы народнай медыцыны. Т. Валодзіна справядліва адзначыла, што ў большасці выпадкаў гэта не былі мэтанакіраваныя даследаванні праблемы, а збор і сістэматызацыя матэрыялу, які выпадкова трапляў да збіральнікаў. Неабходна пагадзіцца з аўтарам, што сур'ёзных спроб прааналізаваць гэты матэрыял у айчынай гістарыяграфіі не рабілася. Асобую цікавасць выклікае другая частка гістарыяграфічнага агляду, у якой даследчыца спыняецца на ідэях замежных вучоных. Цэнтральнае месца ў гэтым аналізе належыць прадстаўніку структуралізму К. Леві-Стросу. Іншы, асобна адзначаны Т. Валодзінай, напрамак, які валодае актуальным даследчым інструментарыем, – семіётыка. Аўтар звяртае ўвагу на працы такіх прадстаўнікоў гэтага кірунку, як Вяч. Іванаў, У. Тапароў, Т. Цыўян і інш. Трэцім актуальным на цяперашні момант вектарам даследавання фальклору Т. Валодзіна называе этналінгвістыку і робіць прэзентацыю асноўных яе ідэй, спасылаючыся на працы заснавальнікаў і кіраўнікоў Маскоўскай этналінгвістычнай школы М. і С. Талстых. Акрамя гэтага, аўтар робіць важную спробу ахарактарызаваць тое навуковае поле, у межах якога яна праводзіць даследаванне, падкрэсліваючы неабходнасць міждысцыплінарнасці і плюралізму ў падыходах да вывучэння фальклорных з'яў.

Такім чынам, нягледзячы на адсутнасць асобнай гістарыяграфіі, прысвечанай праблемам вывучэння народнай ветэрынарыі, тыя намаганні, якія былі зроблены ў даследаванні гісторыі вывучэння народнай медыцыны, дазваляюць зразумець асноўныя метадалагічныя падыходы да вывучэння падобнага тыпу фальклору і выкарыстоўваць іх пры далейшай распрацоўцы тэмы.

Што датычыцца крыніц па народнай ветэрынарыі, трэба адзначыць, што XIX ст. стала тым часам, які сфарміраваў для беларускай этнаграфіі і фалькларыстыкі «залаты фонд» матэрыялаў. Асобныя звесткі са сферы народнай ветэрынарыі сустракаюцца ў працах такіх апантаных аматараў навукі, як Е. Тышкевіч [43], А. Кіркор [17], П. Шпілеўскі [38], Д. Булгакоўскі [7], Э. Яленьска [41] і інш. Іх працы ўтрымліваюць паведамленні, якія ў асноўным датычацца пераліку хвароб свойскай жывёлы і некаторых спосабаў іх лекавання. Пераважная большасць матэрыялаў з'яўляюцца этнаграфічнымі апісаннямі. Адно з самых грунтоўных этнаграфічных апісанняў комплексу народнаветэрынарных уяўленняў, распаўсюджаных на тэрыторыі беларускага Падзвіння, належыць М. Нікіфароўскаму. У раздзеле «Г. Жывёлы, выкапні і з'явы прыроды» [23, с. 142–181] М. Нікіфароўскі падае сабраныя ўяўленні сялян Падзвіння пра хвароб «стачыніны» (хатняй жывёлы альбо птушкі), іх прычыны і апісанні некаторых абрадаў і звычаяў, скіраваных на захаванне добрага здароўя свойскай жывёлы і яе паспяховага развядзення ў гаспадарцы. Непасрэдна народнай ветэрынарыі прысвечаны асобны падраздзел працы «Хваробы і лячэнне свойскай жывёлы», дзе падаюцца народныя назвы хвароб жывёлы (свіная «завушніца», «коніны мышкі» альбо «гуз», конскія «дыхывка», «вусач» і «норіца», «вылосень/валасень», авечы «шат»), апісанне іх сімптоматыкі, а таксама сродкаў іх лекавання [23, с. 183]. Акрамя адзначаных вышэй хвароб і сродкаў барацьбы з імі, М. Нікіфароўскі падае сабраныя звесткі пра тое, як жыхары Падзвіння дапамагалі «асурочанай» жывёле, лячылі захворванні скуры, раны, пазбаўлялі жывёлу ад вошай, папярэджвалі выкідышы, спынялі крывавае панос, лячылі сабаку ад шалу.

У 1897 г. выходзіць першы том «Люду беларускага на Русі Літоўскай» М. Федароўскага – найкаштоўнейшы збор народных ведаў і вераванняў сялян з заходняй часткі Беларусі, а менавіта з ваколіц Ваўкавыска, Слоніма, Ліды і Саколкі. Асаблівай увагі ў сувязі з тэмай дадзенага даследавання заслугоўвае 9-ы раздзел «Ветэрынарыя» [40, с. 408–414], які вучоны распачынае разглядам конскіх хвароб і народных сродкаў іх лекавання, затым пераходзіць да апісання сімвалічных і т. зв. рацыянальных захадаў па лекаванні кароў і валоў, авечак, свіней і сабак.

Адно з найбольш падрабязных і змястоўных апісанняў абраду першага выгану жывёлы ў поле, зробленых на тэрыторыі Заходняй Беларусі, мы маем дзякуючы Ю. Крачкоўскаму [18]. Збіральнік паслядоўна апісвае этапы і ролі ўдзельнікаў абраду, звяртаючы ўвагу на тое, што яго галоўная функцыянальная мэта – прафілактычная: уплыў на добрае здароўе і прыплод свойскай жывёлы.

Не абышоў увагай народную ветэрынарыю і Ч. Пяткевіч, прысвяціўшы гэтаму культурнаму комплексу асобны падраздзел «Лячэнне жывёл» [27, с. 393–398] у томе «Духовная культура Рэчыцкага Палесся». Асабліва падрабязна тут апісваюцца рытуальна-сімвалічныя сродкі лячэння хвароб менавіта кароў і коней, але маюцца звесткі, што датычацца лячэння і іншых жывёл: авечак, свіней і сабак.

У канцы XIX – пачатку XX ст. пытанні народнай медыцыны, хвароб, іх паходжання і лекавання ўзнімаліся ў працах прафесійных даследчыкаў: М. Янчука [39], Е. Раманава [29–30], Ф. Вярэнькі [44] і інш. Яны не толькі ўводзілі ў навуковы ўжытак фактычны матэрыял сферы народнай ветэрынарыі, але і спрабавалі тлумачыць яго спецыфіку, дэманструючы сувязь паміж шэрагам хвароб і «чарадзеяў» практыкамі.

Карысныя звесткі з народнай тэрміналогіі, якія дазваляюць зрабіць своеасаблівы рэестр хвароб свойскай жывёлы, змяшчаюцца ў «Смаленскім абласным слоўніку» У. Дабравольскага. Тут узгадваюцца народныя назвы скураных захворванняў (напр. «асца» [10, с. 15]), конскіх хвароб («волчкі» [10, с. 83], «нырыца» [10, с. 291], «апал» [10, с. 529], «чэмір» [10, с. 980]) і інш. Пад увагу аўтара трапілі таксама некаторыя назвы і апісанні спецыфічных народных спосабаў лячэння хвароб жывёл, як рытуальных, так і па сродках выкарыстання спецыяльных зёлак. Акрамя таго, у дадзеным выданні аўтар падае дастаткова падрабязнае апісанне абраду першага выгану ска-

ціны [10, с. 208], народныя ўяўленні аб хлeўніку, палевіку і дамавіку і іх дачыненні да гадоўлі свойскай жывёлы, магчымасці ўздзейнічаць на яе здароўе [10, с. 177–179, 961].

Асобную каштоўную групу фальклорных крыніц па народнай ветэрынарыі складаюць замовы, якія змяшчаюцца ў іншай працы У. Дабравольскага – «Смаленскі этнаграфічны зборнік» (Ч. 1. 1891 г.) [11]. Найбагацейшая калекцыя замоў была сабрана Е. Раманавым. Яна змяшчаецца ў 5-м выпуску яго «Беларускага зборніка» (1891 г.). У гэтым зборніку даследчык апублікаваў звыш 100 замоў са сферы народнай ветэрынарыі, сабраных у перыяд 1876–1891 гг. у Магілёўскай і Віцебскай губернях. Большасць з іх згрупавана ў спецыяльным раздзеле «Ад хвароб жывёлы» [28, с. 124–136]) і аднайменным раздзеле ў дадатку працы [28, с. 188–194]. Асноўная колькасць замоў, якія падаюцца тут Е. Раманавым, скіраваны на лекаванне такіх конскіх хвароб, як «чэмер/чэмырыца», «патніца» і «пералогі», а таксама ад чарвей, што заводзіліся ў ранах жывёлы, і ад вяхі – хваробы, на якую пакутуе жывёла пасля спажывання аднайменнай атрутнай расліны. Асобную каштоўнасць збору Е. Раманава надае тое, што значную частку тэкстаў даследчык падае ў кантэксце адпаведных рытуалаў, апісваючы іх атрыбутыўныя, акцыянальныя і прасторава-часавыя характарыстыкі.

Замовы, скіраваныя на лячэнне свойскай жывёлы, змяшчаюцца таксама і ў 2-м томе «Матэрыялаў да вывучэння побыту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю» П. Шэйна [35, с. 477, 524–525, 550–555]. А ў 3-м томе гэтага ж выдання, што было апублікавана пасмяротна, П. Шэйн звярнуў увагу на народныя ўяўленні, звязаныя з чараўніцтвам і т. зв. малочнымі чарамі [36, с. 263–267, 494]. Раздзел «Лячэнне хвароб і розныя сродкі супраць пошасцей» П. Шэйн распачынае з заўваг пра сутнасць хвароб увогуле, адзначае, што паводле народных уяўленняў большасць хвароб паходзіць з таго, што ў цела хворага ўсяляўся нейкі небачны варожы дух альбо «нячыстая сіла», якія могуць насылацца рознага роду чараўнікамі [36, с. 269–271]. Адпаведна, для таго, каб пазбавіцца ад хваробы, выкарыстоўваліся метады, што павінны былі выгнаць той дух, якія П. Шэйн паслядоўна разглядае, пачынаючы з дапамогі людзям і даходзячы да жывёл. Значная ўвага надаецца загадам па спыненню халеры і іншых эпізаотый.

Першая палова XX ст. стала часам, калі звесткі па народнай ветэрынарыі амаль не ўводзіліся ў навуковы ўжытак. Выключэннем з’яўляюцца толькі працы аматараў-краязнаўцаў, якія прапаноўвалі свае назіранні да друку ў часопісе «Наш край», што выходзіў у 20-я гады XX ст.

Сітуацыя змянілася у другой палове XX – пач. XXI ст., калі да працы па збору і падрыхтоўцы фальклорных матэрыялаў далучыліся даследчыкі з адпаведнай адукацыяй. Асобнай увагі заслугоўваюць запісы, змешчаныя ў дыялектычных слоўніках і зборніках, дзякуючы якім можна скласці своеасаблівы спіс хвароб свойскай жывёлы, а таксама пазнаёміцца з дакладнымі каментарыямі інфармантаў адносна пэўных хвароб. Перадусім тут трэба вылучыць багацейшыя пяцітомныя «Тураўскі слоўнік» [34] і «Слоўнік беларускіх гаворак Паўночна-Заходняй Беларусі і яе пагранічча» [32].

Важнай падзеяй для беларускай фалькларыстыкі ў цэлым стаў выхад тома «Замовы» з серыі «Беларуская народная творчасць» [13], вартасць якога найперш у публікацыі вялікай колькасці тэкстаў, запісаных у другой палове XX ст., што знаходзяцца ў навуковых архівах, найперш ІМЭФ НАН Беларусі. Апошнія дзесяцігоддзе наогул вылучаецца ўзрастаннем увагі да даследавання замоўнай традыцыі, а таксама пытанняў збірання замоўных тэкстаў, іх сістэматызацыі і публікацыі. Пасля адзначанага грунтоўнага зводу выйшлі зборнікі «Магія слова замоўнага» [19], «Таямніцы замоўнага слова» [33], «Замовы» [14], «Палескія замовы (у запісах 1970–1990 гг.)» [25] і інш. Асобнай увагі заслугоўвае зборнік народных прыкмет і павер’яў «Зямная дарога ў вырай», складзены У. Васілёвічам, дзе ёсць спецыяльна прысвечаны народнай ветэрынарыі блок тэкстаў [15, с. 321–330].

Такім чынам, можна падкрэсліць, што на сённяшні дзень айчынная фалькларыстыка мае значную калекцыю фактычных матэрыялаў па народнай ветэрынарыі, якія пачалі збірацца ў XIX ст. і працягваюць фіксавацца і на пачатку XXI ст. Назапашаны пласт фальклорных матэрыялаў патрабуе абагульнення, сістэматызацыі і аналізу.

Разам са збіраннем фальклорнага матэрыялу, які датычыўся рытуальна-магічных лекавых практык беларусаў, у айчынай гістарыяграфіі рабіліся спробы яго тэарэтычнага асэнсавання.

Адной з першых такіх спроб стала праца А. Багдановіча «Рэшткі старажытнага светаназірання беларусаў» [6], дзе аўтар аналізуе этнаграфічныя і фальклорныя матэрыялы з Цэнтральнай Беларусі (Барысаўскага, Ігуменскага, Мінскага, Слуцкага і Навагрудскага павеатаў Мінскай губерні). Знаёмства з працамі Э. Тэйлара «Першабытная культура» і Г. Спенсера «Асновы сацыялогіі» дало магчымасць вучонаму прааналізаваць сабраны матэрыял з пазіцый «эвалюцыйнага» пазытывісцкага кірунку, які панаваў у канцы XIX ст. у сусветнай этналогіі. Разам з тым актыўнае супрацоўніцтва А. Багдановіча з Рускім геаграфічным таварыствам паўплывала на яго спробу прааналізаваць матэрыял з пазіцыі «міфалагічнай школы». Таму ён характарызуе народныя ўяўленні, звязаныя з хваробамі і іх лекаваннем, як перажыткі анімізму, а паходжанне некаторых міфалагічных персанажаў, што згадваюцца ў фальклоры, адносіць да агульнага для ўсяго еўрапейскага абшару індаеўрапейскага фальклору.

У асобным раздзеле «Народная медыцына славян» сваёй працы, прысвечанай традыцыйнай духоўнай культуры славян [42], выдатны польскі даследчык К. Машынскі даволі падрабязна разглядае народныя погляды на этыялогію хвароб і народныя метады пазбаўлення ад іх. З'яўляючыся прадстаўніком «эвалюцыйнай школы», К. Машынскі дэманструе розныя элементы культуры ў іх развіцці. Распаўсюджаныя сярод славянскіх народаў лекавыя магічныя рытуалы К. Машынскі падзяляе на дзве, што выконваюцца непасрэдна на асобе пацыента і заключаюцца ў пазбаўленні ад хваробы шляхам пераносу яе на іншы аб'ект, і рытуальныя маніпуляцыі з прадметамі, да якіх дакранаўся хворы [42, с. 202]. Асобнае месца адводзіцца ў народнай тэрапіі і рознага тыпу сугестыі, што, паводле меркавання вучонага, тлумачыць прычыну выкарыстання горкіх, вострых, калючых прадметаў, а таксама сімпатычным лекам – лячэнне паводле прынцыпу *similia similibus curantur* «падобнае лечыць падобным» і *contraria contrariis curantur* «супрацьлеглае лечыць супрацьлеглым». У асобны блок К. Машынскі вылучыў вербальную магію – заклінанні, замаўленні і пад. [42, с. 230]. Зробленая ім класіфікацыя да гэтай пары захоўвае сваю навуковую вартасць і можа выкарыстоўвацца і пры аналізе народнаветэрынарных захвараў.

Што датычыцца вывучэння і навуковага асэнсавання народнаветэрынарных поглядаў у савецкі час, трэба адзначыць, што гэтая тэма не прыцягвала асобнай увагі даследчыкаў. У той жа час у дадзены перыяд робіцца пэўнае вывучэнне народнамедыцынскіх поглядаў, вераванняў і ведаў беларусаў, вынікі якога могуць прыцягвацца і для даследавання народнай ветэрынарыі. Сярод даследаванняў, прысвечаных навуковаму асэнсаванню народных медыцынскіх поглядаў, якія былі зроблены ў савецкі час, трэба адзначыць працу Л. Мінько «Знахарства» [20]. У ёй вучоны падрабязна апісвае метады і прыёмы, якія практыкавалі вясковыя «лекары». Звяртаючыся да разгляду лячэбнай магіі, Л. Мінько вылучае наступныя тыпы: кантактная і катартычная магія; імітацыйны і парцыяльны тыпы; замовы (найбольш распаўсюджаны тып магічнага лячэння, паводле Л. Мінько [20, с. 16]).

Некаторыя аспекты жывёлагадоўчай магіі закранае Л. Мінько ў іншай сваёй працы «Забабоны і прыкметы». У асобным раздзеле «Жывёлагадоўчыя і некаторыя віды прамысловай магіі» [21, с. 137–151] аўтар падае апісанні прафілактычных абрадаў і вераванняў, звязаных з вядзеннем свойскай жывёлы: рытуальны продаж скаціны, вераванні і абрады, звязаныя з купляй і продажам жывёлы, абрад першага выгану, апісаны сімвалічныя сродкі абароны кароў ад «малочных» ведзьмаў і «ўрокаў».

У постсавецкі перыяд народная ветэрынарыя пачынае разумецца як арганічная сфера традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў са сваім фальклорам, міфалогіяй і рытуальнай практыкай. Аналізуючы матэрыялы, якія датычацца народнай медыцыны і ветэрынарыі, аўтары «Полацкага этнаграфічнага зборніка», зыходзячы з структурна-сяміятычнага падыходу да аналізу матэрыялу, падкрэсліваюць, што ў гэтай галіне культуры шмат што залежала ад строгага выканання прынятых у традыцыйнай супольнасці прадпісанняў, скіраваных на захаванне гармоніі чалавека і падтрыманне існуючага светапогляду [24, с. 22]. Свае высновы яны падмацоўваюць і ілюструюць багатым фактычным матэрыялам, сабраным на пачатку XXI ст. студэнтамі і супрацоўнікамі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гэты матэрыял дэманструе, што пераважная частка дзеянняў, скіраваных на засцеражэнне альбо пазбаўленне ад хваробы, насіла (і носіць)

сімвалічны, ці рытуальны, характар. Пры гэтым існавалі розныя падыходы да лекавання магічным словам асобных відаў свойскай жывёлы, што ўскосна сведчыць аб комплекснасці і разгалінаванасці сістэмы народнаветэрынарных ведаў беларусаў Падзвіння.

Значным крокам наперад у справе тэарэтычнага асэнсавання народных лекавых практык беларусаў стала публікацыя прац Т. Валодзінай. Так, ва ўступным артыкуле, змешчаным у томе «Беларуская народная творчасць» і прысвечаным народнай медыцыне, прадстаўлены карысны вопыт тэарэтычнага сістэмнага аналізу лекавай рытуальна-магічнай практыкі. Грунтуючыся на багатай факталагічнай і эмпірычнай базе папярэднікаў і значнай калекцыі ўласных запісаў, даследчыца выпрацоўвае больш комплексны і інтэрпрэтацыйны падыход да аналізу вылучанага феномена культуры. Разглядаючы разнастайныя формы рытуальнага лячэння «праз прызму міфапаэтычных перакананняў нашых продкаў» [8, с. 27], Т. Валодзіна апісвае семантыку падобных рытуалаў, звяртаецца да пытанняў генезісу і этыялогіі хвароб у народных уяўленнях. Зыходзячы з меркавання, што «асноўная мэта лекавання – узнаўленне страчанай гармоніі, а стратэгія – выдаленне хваробы з цела і наступнае ад яе пазбаўленне» [8, с. 35], аўтар вылучае пэўныя семантычныя блокі сімвалічных дзеянняў – акцыянальных прыёмаў народнай медыцыны, скіраваных на выяўленне, выдаленне, адпраўленне і знішчэнне хваробы, асобную ўвагу надае іх лакацыяй і тэмпаральнай характарыстыцы.

Неабходна яшчэ раз адзначыць працу Т. Валодзінай «Цела чалавека» [9]. Разам з грунтоўным гістарыяграфічным аглядам па тэме, непасрэдна звязанай з народнай медыцынай, гэта праца мае тры часткі. У першай частцы аўтар прааналізавала шэраг фальклорных сюжэтаў, якія датычыцца цела чалавека. У аснову тыпалогіі была пакладзена ідэя бінарных апазіцый. Зыходнай кропкай разважанняў прымаецца міфалагічная ізаморфнасць чалавека і Сусвету, якая праяўляецца ва ўяўленнях, датычных самога чалавека, яго цела і розных трансфармацый, якія з ім адбываюцца, у тым ліку ў выніку хваробы. Фальклорны матэрыял, які датычыцца хворага, немагчыма ўявіць у межах адной канкрэтнай тыпалогіі, таму аўтар прапануе шэраг стратэгий прэзентацыі хвароб чалавека. Агульнай у падыходзе з'яўляецца этнасеміятычная характарыстыка хваробы, якая будзецца вакол самога чалавека, яго хворага цела і навакольнага свету. Жыццяздольнасць такога падыходу аўтар дэманструе, аналізуючы дзіцячыя хваробы.

Найбольшым багаццем фальклорнага матэрыялу вылучаецца сам працэс лекавання чалавека. Гэта рытуал, што ўключае ў сябе не толькі замовы, але і розныя дзеянні, якія трактуюцца аўтарам з пазіцыі семіётыкі і адпавядаюць формуле «*зыходны хаос – умяшанне пэўных сіл – спарадкаваны космас*» [9, с. 387].

Такім чынам, неабходна адзначыць што шэраг проблем, якія стаяць перад даследчыкамі народнай ветэрынарыі, паўставалі ў айчынай гістарыяграфіі перад даследчыкамі, што займаюцца народнай медыцынай. Асобных спроб даследавання фальклорнага матэрыялу, звязанага з народнай ветэрынарыяй, у айчынай гістарыяграфіі не прадпрымалася.

Пры гэтым на тэрыторыі Беларусі быў сабраны значны аб'ём фальклорнага матэрыялу, звязанага з рознымі аспектамі народнай ветэрынарыі: разгалінаваны комплекс звычаяў, рытуалаў, абрадаў, павер'яў і прыкмет, забарон, што тычацца сферы падтрымкі і ўзнаўлення здароўя свойскай жывёлы. Адзін з асноўных тыпаў фальклорных крыніц па народнай ветэрынарыі – комплекс замоў гаспадарчага цыкла, перадусім замовы ад хвароб жывёлы, пытанні марфалогіі, семантыкі і персанажнага складу якіх яшчэ чакаюць свайго асвятлення.

Важная асаблівасць вывучэння народнай ветэрынарыі – яе цесная сувязь з народнай медыцынай (так, апісанне народнаветэрынарных практык і вераванняў часцей за ўсё падаюцца навукоўцамі ў кантэксце народнай медыцыны). Акрамя таго, нягледзячы на адсутнасць спецыяльных прац, прысвечаных аб'екту даследавання, сучасная беларуская фалькларыстыка мае вопыт тэарэтычнага аналізу рытуальна-магічных практык беларусаў, які шмат у чым прыдатны і да вывучэння народнай ветэрынарыі. Тут трэба адзначыць, што сярод іншых у сучасных даследаваннях беларускага фальклорнага матэрыялу пераважае структурна-семіятычны метада. Пры гэтым застаецца шэраг пытанняў, што патрабуюць свайго далейшага вызначэння: комплексная характарыстыка народнай ветэрынарыі як асобнага пласта духоўнай культуры беларусаў, яе рэгіянальныя асаблівасці.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Бандарчык, В. К.* Беларуская этнаграфія і фальклор у працах славянскіх вучоных эпохі рамантызму / В. К. Бандарчык; АН БССР, Бел. камітэт славістаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1973. – 35 с.
2. *Бандарчык, В. К.* Гісторыя беларускай этнаграфіі. Пачатак XX ст. / В. К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 123 с.
3. *Бандарчык, В. К.* Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст. / В. К. Бандарчык; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Мін-ва культуры БССР. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 280 с.
4. *Бандарчык, В. К.* Развіццё беларускай этнаграфіі за гады савецкай улады / В. К. Бандарчык; Акад. навук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 93 с.
5. Беларусы: у 8 т. / В. К. Бандарчык; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэдкал.: В. К. Бандарчык, М. Ф. Піліпенка, А. І. Лакотка. – Мінск: Беларус. навука, 1999. – Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння. – 365 с.
6. *Богданович, А. Е.* Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Этнографический очерк / А. Е. Богданович. – Гродно: Губернская тип., 1895. – 186 с.
7. *Булгаковский, Д. Г.* Пинчуки. Этнографический сборник. Песни, загадки, пословицы, обряды, приметы, предрасудки, поверья, суеверья и местный словарь / Д. Г. Булгаковский; под ред. Ф. Истомина. – СПб., 1890. – 200 с.
8. *Валодзіна, Т. В.* Лекавальныя рытуальна-магічныя практыкі беларусаў / Т. В. Валодзіна // Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка / уклад. і паказ. Т. В. Валодзінай. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – С. 5–77.
9. *Валодзіна, Т.* Цела чалавека. Слова, міф, рытуал / Т. Валодзіна. – Мінск: Тэхналогія, 2009. – 431 с.
10. *Добровольский, В. Н.* Смоленский областной словарь / В. Н. Добровольский. – Смоленск: Тип. П. А. Силина, 1914. – 1022 с.
11. *Добровольский, В. Н.* Смоленский этнографический сборник: 4 ч. / В. Н. Добровольский. – СПб.; М., 1891 – 1903. – Ч. 1: Рассказы и сказки. – СПб., 1891. – 808 с.
12. *Журавлев, А. Ф.* Ветеринария народная / А. Ф. Журавлев // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 1995. – Т. 1. – С. 361–363.
13. *Замовы* / уклад. Г. А. Барташэвіч; рэдкал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.) і інш. – 2-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2000. – 595 с.
14. *Замовы* / уклад.: У. А. Васілевіч, Л. М. Салавей. – Мінск: Беларусь, 2009. – 519 с.
15. *Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер'і* / уклад., прадм. і паказальнік У. Васілевіч. – Мінск: Беларусь, 2010. – 716 с.
16. *Карскі, Я.* Беларусы / Я. Карскі; уклад. і камент. С. Гароніна, Л. Ляўшун; навук. рэд. А. Мальдзіс. – Мінск: МГА «Беларускі кнігазбор», 2001. – 673 с.
17. *Киркор, А.* Этнографический взгляд на Виленскую губ. / А. Киркор // Этнографический сборник ИРГО. – СПб, 1858. – Вып. 3. – С. 115–276.
18. *Крачковский, Ю.* Очерки быта западно-русского крестьянина / Ю. Крачковский // Виленский сборник. – Вильна, 1869. – С. 160–210.
19. *Магія слова чароўнага* / уклад. І. І. Крук (навук. рэд.), З. В. Крук, Г. Р. Кутырова [і інш.]. – Мінск: ІПК адукацыі, 1995. – 295 с.
20. *Минько, Л. И.* Знахарство: Истоки, сущность, причины бытования / Л. И. Минько; Акад. наук БССР; Ін-т искусствоведения, этнографии и фольклора. – Минск: Наука и техника, 1971. – 118 с.
21. *Минько, Л. И.* Суеверия и приметы: Истоки и сущность / Л. И. Минько; науч. ред. В. К. Бондарчик; Акад. наук БССР, Ін-т искусствоведения, этнографии и фольклора. – Минск: Наука и техника, 1975. – 189 с.
22. *Неклюдов, С. Ю.* Фольклор и его исследования: век двадцатый / С. Ю. Неклюдов // Экология культуры. – Архангельск, 2006. – № 2 (39). – С. 121–127.
23. *Никифоровский, Н. Я.* Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н. Я. Никифоровский. – Витебск, 1897. – 307 с.
24. *Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 1. Народная медыцына беларусаў Падзвіння: у 2 ч.* / склад. У. А. Лобач, У. С. Філіпенка. – Наваполацк, 2006.
25. *Полесские заговоры: В записях 1970–1990 гг.* / сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. – М.: Индрик 2003. – 751 с.
26. *Пыпин, А. Н.* История русской этнографии. Т. 4: Белоруссия и Сибирь / А. Н. Пыпин. – Минск: БелЭн, 2005. – 256 с.
27. *Пяткевіч, Ч.* Рэчыцкае Палессе / Ч. Пяткевіч; уклад., прадм. У. Васілевіча; пер. с пол. Л. Салавей і У. Васілевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. – 672 с.
28. *Романов, Е. Р.* Белорусский сборник. Вып. 5: Заговоры, апокрифы и духовные стихи / Е. Р. Романов. – Витебск: Типо-Литография Г. А. Малкина, 1891. – 450 с.
29. *Романов, Е. Р.* Белорусский сборник. Вып. 8: Быт белоруса / Е. Р. Романов. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1912. – 600 с.
30. *Романов, Е.* Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вып. 1. – Вильна, 1911.
31. *Сержпудоўскі А. К.* Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпудоўскі; навук. рэд. А. С. Федосік; прадм. У. К. Касько. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
32. *Слоўнік беларускіх гаворак Паўночна-Заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т.* / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; уклад.: Ю. Я. Мацкевіч [і інш.]; рэдкал.: Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.] – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. – 5 т.

33. Таямніцы замоўнага слова / Фонд фундаментальных даследаванняў Акад. навук Рэсп. Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны; уклад. І. Ф. Штэйнер і В. С. Новак. – Гомель: Беларускае агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1997. – 321 с.
34. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; склад.: А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыкун, І. Я. Яшкін; рэд. А. А. Крывіцкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. – 5 т.
35. *Шейн, П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края: в 3 т. / П. В. Шейн. – СПб.: Императорская Академия наук, 1893. – Т. 2: Сказки, анекдоты, легенды, предания, воспоинания, пословицы, загадки, приветствия, пожелания, божба, проклятия, ругань, заговоры, духовные стихи и проч. – 751 с.
36. *Шейн, П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П. В. Шейн. – СПб.: Императорская Академия наук, 1902. – Т. 3: Описание жилища, одежды, пищи, занятий; препровождение времени, игры, верования, обычное право; чародейство, колдовство, знахарство, лечение болезней, средства от напастей, поверья, суеверья, приметы и т. д. – 535 с.
37. *Шлюбскі, А. А.* Гісторыка-этнаграфічныя нататкі / А. А. Шлюбскі. – Мінск, 1928. – с. 303 – 371. – (Адбітак з «Запісак Адзелу гуманітарных навук». 1928. Кн. 2.)
38. *Шпилевский, П. М.* Белоруссия в характеристических описаниях и в фантастических ее сказках / П. М. Шпилевский // Пантеон. – СПб., 1853–1856.
39. *Янчук, Н. А.* По Минской губернии: заметки из поездки в 1886 г. / Н. Я. Янчук. – М.: Тип. А. Левенсона и К°, 1889. – 130 с.
40. *Fedorowski, M.* Lud Białoruski na Rusi Litowskiej / M. Fedorowski. – Kraków, 1897. – Т. 1: Wiara, wierzenia i przesady z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki. – 509 s.
41. *Jeleńska, E.* Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim / E. Jeleńska. – Warszawa: J. Jeżyński, 1892 – 83 s.
42. *MozsynTyszkiewicz, E.* Opisanie powiatu Borysowskiego / E. Tyszkiewicz. – Wilno, 1847. – 446 s.
43. *Wereńko, F.* Przyczynek do lecnictwa ludowego / F. Wereńko // Materiały anrtologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Kraków, 1896. – Т. 1. – S. 99–229.

Паступіў у рэдакцыю 14.04.2015

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 821.161.3'09–1'82.0

С. У. КАЛЯДКА

ЭМОЦЫЯ Ў ПАЭТЫЧНЫМ ТЭКСЦЕ: ПЛАНЫ ЗМЕСТУ І ВЫРАЖЭННЯ

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,
e-mail: kolyadko@list.ru*

Способы реализации эмоции рассматриваются через планы содержания и выражения. Определяется, что эмоция выступает компонентом стиля автора, а средства описания эмотивности в художественном произведении приобретают стилиобразующую функцию. Актуальность исследования связана с теоретической разработкой понятий эмотив, эмотивность и введением их в литературоведческий анализ.

Ключевые слова: эмоция, эмотив, эмотивность, план содержания, план выражения, поэзия Максима Танка, поэзия Евгении Янищиц.

S. U. KALIADKA

EMOTION IN POETIC TEXT: PLANS FOR CONTENT AND EXPRESSION

*Centre for researches on Belarusian culture, language and literature of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus, e-mail: kolyadko@list.ru*

In the article, the author discusses how to implement the emotions through the planes of content and expression. It was found that the facilities of emotional determination in fiction acquire a function of style formation.

Keywords: emotion, emotiv, emotivity, plane of content, plane of expression, Maksim Tank's poetry, Yauheniya Yانشichy's poetry.

Эматыялогія з'явілася ў выніку антрапацэнтрычнай пераарыентацыі і знайшла сваё праламленне ў многіх навуковых дыскурсах. **Эмоцыі** – адна з *форм адлюстравання, пазнання, ацэнкі* аб'ектыўнай рэчаіснасці. Гэта ўстаялая трактоўка эмоцый прызнаецца прадстаўнікамі розных навук як адпраўная кропка ў даследаваннях. У лінгвістычных навуковых працах з'ява эматыўнасці/эмацыянальнасці разглядаецца ў суадносінах з такімі катэгорыямі, як экспрэсіўнасць, мадальнасць, ацэначнасць, даследуецца на фанетычным, марфалагічным, лексічным і сінтаксічным узроўнях. У літаратуразнаўчых даследаваннях у аналізе паэтычнага тэксту мы таксама часта апелюем да эмоцыі, вызначаем эмацыянальную сутнасць аўтарскага самараскрыцця. Пачынаючы ад часоў антычнасці і завяршаючы сённяшнім днём, аналізуючы мастацкі твор, даследчыкі называюць розныя бакі эмоцыі, кшталту эмацыянальнае напружанне, эмацыянальнае ўзрушэнне, эмацыянальная ўсхваляванасць, эмацыянальная насычанасць, эмацыянальная афарбоўка, эмацыянальная атмасфера, сапраўднасць эмоцыі, якія зразумелыя ўсім і якія не патрабуюць дэфініцый. Пералічаныя азначэнні набылі характар устойлівых выразаў, да якіх даследчык звяртаецца без дадатковага тлумачэння іх сэнсу.

«Мастацкі вобраз – гэта абагульненне элементаў рэальнасці, аб'ектываванае ў пачуццёваўспрымальных формах, якія створаны па законах віду і жанру дадзенага мастацтва, у пэўнай індывідуальна-творчай манеры» [1, с. 40]. Калі карыстацца гэтым азначэннем, то, безумоўна, заўважым, што ў эмоцыі не адбываецца абагульнення элементаў рэальнасці, аднак яна выступае своеасаблівым абагульненнем перажываемага ў момант напружанага стану асобы, які Т. Сільман

называе «станам лірычнай канцэнтрацыі» [2, с. 6]. Перажыванне ўва мне, эмоцыя ўва мне становіцца для лірыка той аб'ектыўнай рэальнасцю, якая і кіруе нараджэннем мастацкіх вобразаў. Эмоцыя як канататыўнае насяленне на сэнс слова нябачна прысутнічае ў мностве быццам неэмацыянальных лексем і лексем, якія традыцыйна асацыіруюцца ў свядомасці чалавека з пэўнымі эмоцыямі. У гэтай сваёй магчымасці эмоцыя здольная перадаваць аб'ектываванае ў пачуццёва-ўспрымальных формах, што адпавядае функцыянаванню мастацкага вобраза. Аднак усе збліжэнні эмоцыі з мастацкім вобразам звязаны з іх узаемазалежным суіснаваннем у паэтычным творы, эмоцыя не можа стаць самастойнай вобразнай адзінкай без прыкладання да іншых вобразаў паэзіі, без сувязі з акрэсліваннем вобраза лірычнага героя, а зыходзячы з гэтага, яна можа выконваць толькі службовую функцыю пры вобразах паэзіі, як, да прыкладу, суіснуюць службовыя часціны мовы пры самастойных.

Усё адзначанае вышэй дазваляе зрабіць выснову, што **эмоцыя ў паэтычным тэксце – гэта дадатковая канатацыя, якая вербалізуецца ў шматзначным слове за кошт пашырэння яго сэнсу, а таксама на розных узроўнях структуры твора ў выразных і выяўленчых сродках, надаючы ім дадатковыя мастацкія магчымасці**. Калі гаварыць аб агульнай задаче эмоцыі – адлюстравання ўсёго спектра эмацыянальных станаў і аўтара паэтычнага твора, і лірычнага героя. Эмоцыя не мае сваёй уласнай гукавой формы (акрамя выклічнікаў і гукапераймальных слоў), а карыстаецца замест яе формай іншага, буквальнага зместу, накладваючыся на яго дадатковым сэнсам. Ці інакш, адзін змест, які выражаецца ў гукавой форме, служыць формай іншага, які не мае гукавой формы. Больш таго, сэнс слова набывае дадатковыя стылеўтваральныя якасці пад уздзеяннем пастаўленых аўтарам творчых задач, нападзення слова новымі эмацыянальнымі значэннямі ў кантэксце выказвання. Адбываецца насяленне на сэнс дадатковых канатацый, якія пачынаюць працаваць у пэўным кантэксце па задуме аўтара. Напрыклад, лексемы песня, шчасце, радасць ужо нясуць у сабе пэўную эмацыянальную выражанасць, безадносна кантэксту. Мы можам уявіць, што знаходзіцца за гукавой абалонкай названых слоў: песня, да прыкладу, асацыіруецца з сумам і радасцю, з горкім плачам і бурнай веселасцю – менавіта гісторыяй развіцця гэтага жанру актуалізуюцца ў нас тыя або іншыя эмоцыі пры гаворцы пра песню.

Калі аўтар піша тэкст, ён не задумваецца над тым, што першасна – змест ці выражэнне вобраза. Бываюць і такія выпадкі, што эматыўны сэнс напісанага для самога аўтара становіцца відавочным пасля таго, калі ён паставіць кропку. Аднак і праз такі ўмоўны падзел (план зместу і план выражэння) мы імкнёмся правесці тыпалагізацыю адзінак эматыўнай сферы па прыкметах *першаснага/другаснага, сіххраніі/дыяххраніі, ядро/перыферыя*.

Пачуцці, перажыванні героя павінны адлюстроўвацца праз дакладныя найменні, каб быць пачутымі і адчутымі чытачом. А таму важна, каб сэнс знаходзіў адзіна магчымую форму ўвасаблення і ў гэтым двухадзінстве вобраз дарыў эстэтычнае задавальненне. Як форма не можа напоўніцца выпадковым зместам, так і змест не можа рэалізавацца праз любую форму – гэта дагматычная аксіёма ў стварэнні гарманічнага паэтычнага вобраза. Пры характарыстыцы вобраза сутнаснымі з'яўляюцца яго выразныя і выяўленчыя магчымасці. Выразнасць звязана з ідэйнай і эмацыянальнай скіраванасцю вобраза, а выяўленчасць са спосабамі раскрыцця пачуццяў і перажыванняў, суб'ектыўных станаў і аўтарскай ацэнкі. Выразнасць не зводзіцца да канстатацыі перажывання аўтара ці героя, яна прызначана выражаць сэнс пэўных псіхалагічных станаў ці адносін. Выяўленчасць мастацкага вобраза грунтуецца на зрокавай нагляднасці ствараемых прадметаў, аб'ектаў, персанажаў ці падзей. Адзінства выразнасці і выяўленчасці ў мастацкім вобразе адпавядае канцэпцыі мастацкай цэласнасці мастацкага твора М. М. Гішмана [3], у якім, як у складаным структурным утварэнні, усе узроўні павінны быць узаемазвязаны. Трэба памятаць, што мастацкая цэласнасць – гэта патрабаванне не толькі да афармлення тэксту, але і да стварэння асобнага вобраза-сістэмы, у якім план зместу і план выражэння павінны выступаць у арганічным адзінстве. У паэтычным тэксце аўтар можа карыстацца словамі з эмацыянальнай інфармацыяй, ці эмацыянальна зараджанымі адзінкамі, а можа і словамі, якія пры пэўнай матывацыі і ў пэўным кантэксце могуць набыць эмацыянальны змест.

Эмоцыя становіцца выражанай і ўспрымаецца як дадатковы змест да асноўнага вобразнага сэнсу таксама і ў рытмічнай, метрычнай, кампазіцыйнай арганізацыі твора. Эмоцыя як рэгулятар

пачуццёвай сферы падпарадкуецца мастацкім заканамернасцям пабудовы твора. Яна можа ўзмацняцца музычнай інструментоўкай, паўторамі, інтанацыйнымі хадамі і г. д., а можа і паслабляцца за кошт нявыражанасці вобразнага логіка-паняццёвага значэння, увогуле спрэчнай вобразнасці пэўнага славеснага ўтварэння і інш. А значыць, эмоцыя напрамую звязана з вобразнасцю лірыкі, якая мае «трапеічную» (ад слова «троп») прыроду. Вобраз, як шматзначнае слова з рухомымі сэнсамі, інтэнсіфікуе спосабы выражэння эмоцыі і набывае эматыўнасць.

Эматыў мае свае асаблівыя лексічныя і граматычныя сродкі выражэння, аднак засноўваецца і на сэнсавым боку іншых сродкаў верша, вербалізуецца за кошт прырашчэння экспрэсіўнага значэння да асноўнага логіка-паняццёвага, звязваецца з рытміка-інтанацыйным і музычным бокам твора. Магчымасці выражэння і выяўлення эмоцыі і эматыва ў паэтычным тэксце розныя. Калі выражэнне рэалізуецца праз абазначэнні эмацыянальных станаў, эмацыянальных перажыванняў, эмацыянальных настрояў, эмацыянальных афектаў і г. д., якія ў праявітых творах, да прыкладу, мы можам сустрэць у апісаннях знешняга выгляду і колеру твару, у абмалёўцы партрэтаў, у перадачы мімікі, жэстаў, поз герояў, то ў паэтычным творы, дзе працуе закон «цеснаты вершаванага рада», выяўленчыя магчымасці абмежаваныя. Аднак эматыў дасягае выяўленчасці дзякуючы сінтэзу з выразнымі якасцямі слова па прынцыпу *кангеніяльнасці*¹. Гэта праяўляецца ў тым, што паэтычны вобраз не можа быць «умяшчальнай» любой эмоцыі (тэарэтычна можа, практычна – сімбіёз зместаў абумоўлены творчай задачай, эмацыянальнай матываванасцю аўтара і кантэкстам твора). Канкрэтны вобраз можа прыняць абмежаваную колькасць экспрэсіўных значэнняў, абумоўленых яго прыродай шматзначнасці і вобразным патэнцыялам. У ідэале – эмацыянальнае значэнне, якое прырошчваецца да асноўнага, павінна нараджаць новыя вобразныя сэнсы, якія пры гэтым набываюць мастацкасць.

Эмацыянальны змест вобраза эксплікуецца намінацый і кагніцый. Даследаванне намінацый эматыва ў большай ступені прадмет лінгвістаў. Літаратуразнаўцу важна не толькі абазначыць эмоцыю, але і прасачыць за яе дынамікай, уздзеяннем на суседнія вобразы, акрэсліць яе мэтазгоднасць/празмернасць і г. д. у паэтычным тэксце. А вось аналіз эмацыянальнай карціны свету праз кагніцыю як здольнасць да пазнання адкрывае нам выхад у сферу рэгуліроўкі эмацыянальных працэсаў свядомасцю. Як вядома, адны аўтары перагружаюць верш эмацыянальнымі вобразамі, іншыя, наадварот, скупяцца на выражэнне эмоцыі. Адны лічаць эмоцыю непатрэбным грузам на шыі акрэсленага лагічнага вобраза, іншыя ўспрымаюць паэтычны тэкст без эмоцыі несамадастатковым. Усё ж працэсам стварэння мастацкага тэксту кіруе натхненне, якое адно вызначае расстаноўку элементаў у межах цэлага, і, як прызнаюцца некаторыя аўтары, яны толькі запісваюць праробленыя розумам і сэрцам вынікі ў завершаным выглядзе вершаванага тэксту, не прыўносячы туды ўжо нічога.

Як неаднаразова адзначаў М. К. Гей, «выяўленчасць літаратурнага вобраза грунтуецца ў сваіх вытоках на элементах канкрэтнага зместу слова <...> з абагульненага зместу слоў, узятых па асобку, у выніку іх злучэння пачынаецца крышталізацыя і «самакрышталізацыя». Словы, нібы ўступаючы ў «рэакцыю» ўзаемадзеяння, праяўляюць сябе ў дынаміцы і суаднесенасці элементаў, што цягне за сабой узнікненне пэўнай «карціны», складзенай з элементаў-слоў. З слоў узнікае і фарміруецца канкрэтны, наглядны выяўленчы вобраз» [4, с. 131 – 132]. Такім чынам, вобраз можа малявацца і з дапамогай сродкаў, не скіраваных толькі на выяўленчую функцыю. Асабліва гэта тычыцца эмоцыі, якая можа ажывіць нейтральнае слова, надаць яму экспрэсіўныя канатацыі. Звернемся да верша Максіма Танка «Дзыхаўцы» [5, с. 23]:

Зямля ўся ў белі дзыхаўцоў,
Перацвітаючых суквеццяў.
У гэты час, хто б ні прайшоў,
Хто б ні прабег – след застаецца,
Хто б ні зрабіў найменшы рух
Ці не шапнуў каму «кахаю»,
Як палахлівы кветак пух,
Пад сонца самае ўзлятае.

¹ Кангеніяльнасць – блізкасць, падобнасць.

Адны аўтары могуць ісці праторанымі сцэжкамi ў наданні тэксту эматыўнасці ці імкненні да эматыўнасці выказанай думкі, іншыя – шукаюць уласныя шляхі ў адлюстраванні эмоцыі, аднак праўда знаходзіцца паміж гэтымі тэзамі. Зыходзячы з непарыўнага суіснавання ў вобразе двух планаў, можна гаварыць аб стварэнні **эматыўных трафарэтаў** аўтарскіх інтэнцый як формы мастацкіх універсальных, у якіх павінна быць прадстаўлена агульнае, тыповае, схематычнае, характэрнае для спосабаў раскрыцця эмоцыі у многіх аўтараў. Да прыкладу, у вершы Максіма Танка, як і ў іншых яго творах, паўтор выконвае экспрэсіўную функцыю. У дадзеным выпадку паўтор аднатыпных сінтаксічных канструкцый (хто б ні прайшоў, хто б ні прабег, хто б ні зрабіў) нагадвае народны фальклор (у прыватнасці, рускія народныя казкі, дзе за сінтаксічным адзінствам *хто б ні...* знаходзіцца абагульненая асоба ці зборны вобраз народа, а за паўторамі дзеясловаў руху – нагнятанне таямнічасці, падрыхтоўка чытача да непазбежнага ці нечаканага павароту падзей). Сучасныя аўтары прыносяць у паэтычныя тэксты элементы вуснай народнай творчасці з гатовымі шаблонамі ў іх пабудове, з заведама ўкладзенай у іх эмацыянальнай экспрэсіяй дзеля ўзмацнення ўласнай эмоцыі ў тэксце. У дадзеным выпадку паэтычны сінтаксіс – паўтор аднатыпных фігур – уваходзіць у інструментарый паэта як эматыўны трафарэт. Рэмінісцэнцыі ў дадзеным выпадку становяцца эфектыўным спосабам стварэння новых семантычных гучанняў (калі да новага зместу мастацкага вобраза, выказвання прырошчваецца ўстаялая эмоцыя).

У танкаўскім запазычванні мы знойдзем адсылку да архетыпічнага вобраза казкі з яе трайнымі паўторамі, а за вобразам «следу» трансляцыя доўгай філасофскай гісторыі, пачатак якой у антычнай філасофіі, дзе гэта паняцце перадаецца праз метафару адбітка на воску. Алюзіі на паняцце «след» адсылаюць нас да Арыстоцеля (для яго след як метафара, якая адлюстроўвае вобразы пачуццёвага ўспрымання), да Платона (сутнасць яго метафары ў тым, што ён суадносіць адбітак з уражаннямі і адчуваннямі, г. зн. з пачуццёвай сферай чалавека, якая вельмі блізкая да эмацыянальнай, а часам з ёю і атаясамліваецца), а затым і да прац Ж. Дарыды¹ [6]. Як чалавека начытанага і неабыякавага да будучыні ўласнай творчасці, Максіма Танка турбавалі філасофскія пытанні, не аднойчы ўзнятыя ім у філасофскай лірыцы. Пра след на зямлі ён думаў і як філосаф, і як паэт.

У дзённіках за 28 лістапада 1944 г. Максім Танк запісаў: «Пахавалі Кузьму Чорнага. У жыцці, як у велізарнай рацэ, смерць чалавека не пакідае прыкметнага следу. Але смерць такіх людзей, як К. Чорны, пакідае на гэтай рацэ віры, якія зніжаюць яе ўзровень і доўга б'юцца ў берагі рэчышча». Яго інтэрпрэтацыя следу і ў прыведзеных успамінах, і ў вершы падаецца ў мастацкім ключы. След на зямлі ў белі дзыхаўцоў – здавалася б, прыгожае вобразнае азначэнне, аднак сутнасць гэтага вобраза ў тым, што гэты след можа пакінуць «хто б ні прабег», г. зн. абагульненая асоба. Прырода дорыць кожнаму гэту магчымасць – пакінуць імгненны, без памяці адбітак прысутнасці на гэтай зямлі. Безумоўна, у падобнай інтэрпрэтацыі вобраза аўтар знаходзіць свае эматыўныя падыходы²: глыбокі філасофскі вобраз атрымліваецца «лёгкім», свежым, не прыціснутым цяжарам філасофскай гісторыі. Гэта вобраз паэзіі, а не філасофскіх трактатаў (нягледзячы на прысутнасць у чытацкай свядомасці нябачнай асацыятыўнай сувязі паміж «следам вобраза» ў філасофіі і яго ўвасабленнем у мастацкім творы).

І выдатныя майстры, і маладыя аўтары шукаюць і «ўкараняюць» індывідуальнае ў тыповым і тыповае ў індывідуальным – на гэтым грунтуецца спецыфіка мастацкай творчасці. А таму і ў вершы Максіма Танка «Дзыхаўцы» знаходзім і характэрнае, і эксклюзіўнае. В. Вінаградаў лічыў усе сродкі мовы выразнымі, аўтару трэба ўмець імі карыстацца. Гэта ўмела зрабіў Максім Танк, убачыўшы ў вобразе дзыхаўца аксіялагічную глыбіню і філасофскую шматграннасць, надаўшы яму метафізічнае значэнне. Верш кранае асаблівай лірычнай цеплынёй. Аўтар карыстаецца рыфмай у стварэнні мастацкай формы, якая становіцца сама па сабе выяўленчай сілай у перадачы зместу (асабліва ў дачыненні да творчасці Максіма Танка, у якой прэваліруе верлібр). Дзякуючы гэтаму змест паэтычнага твора становіцца эмацыянальна ўспрымальным, набывае аса-

¹ У сваёй працы Дарыда вызначае яго наступным чынам: «След – это ничто, он не есть нечто сущее, он ведет нас за пределы вопроса «что это такое?» и делает его в известной мере возможным».

² Эматыўныя падыходы – сукупнасць мастацкіх прыёмаў, скіраваных на актывізацыю эмацыянальных інтэнцый чытача.

блівую эстэтычную значнасць. «Кахаю» ў тканіне твора ўспрымаецца кропчай узаемапераходу эматыўнай выразнасці і выяўленчасці. З аднаго боку, «хто б ні шапнуў каму “кахаю” – адлюстраванне звычайнага выражэння пачуцця кахання, а тое, што “кахаю” пад сонца самае ўзлятае» – гэта ўжо эматыўны вобраз, у якім да агульнаўжывальнага слова са значэннем «мець вялікае сардэчнае пачуццё да асобы другога полу» дадаецца дзеяслоў «узлятае», дзякуючы чаму вобраз набывае метафарычнае выражэнне «набываць магчымасць быць пасылам у космас, у сусвет» і нарошчваецца ўзнёслая эмацыянальна-экспрэсіўная канатацыя, якая суправаджае гэты таемны і ўрачысты момант сувязі асобы з небам праз дар прыроды – пасланцаў-суквеццяў дзыхаўцоў.

Асабліва выяўленчасць гэтага вобраза дасягаецца за кошт сінанімічнай замены выразу «суквеццяў дзыхаўцоў» на выраз «палахлівы кветак пух»: пры гэтым эпітэт *палахлівы* не столькі выражае іх стан, колькі надае вобразу зрокавую маляўнічасць. Мы ўяўляем, як павольна, нібы саромячыся, баючыся сурочыць, узнімаецца разам з белым пухам у неба першае чыстае, шчырае юнацкае «кахаю». Дарэчы, коска пасля слова *пух* мае проста сэнсавызначальнае значэнне (а калі згадаць, што ў большасці рукапісных чарнавікоў Максім Танк мог увогуле не ставіць коскі ці ставіць іх па творчай неабходнасці, то наяўнасць гэтай коскі можа ўспрымацца і як аўтарскі знак, і як знак рэдактараў). Калі прыбраць коску, апошнія два радкі аддзяляюцца ад папярэдняй часткі і выступаюць самастойнымі адзінкамі ў межах мастацкага цэлага твора: тады губляецца і метафарычнае значэнне вобраза, а любы рух і выказанае «кахаю» пераўтвараюцца ў след імгнення ў вечнасці быцця. Калі ж коска застаецца, узлёт слова «кахаю» не проста параўноўваецца з узлётам пуху кветак, але і гэтыя два вобразы зліваюцца ў адзін і праз *інтэрсекцыю эматыўных сэнсаў* (перакрыжаванне і падзел у межах аднаго цэлага ўзаемадапаўняльных канатацый) мы і прачытаем ідэю ўсяго твора. Такім чынам, Максім Танк знаходзіць уласныя спосабы надання твору эматыўнасці, што і прымушае нас гаварыць аб стварэнні індывідуальнай эматыўнай мадэлі рэпрэзентацыі эмоцый, у якой інтэрсекцыя эматыўных сэнсаў выступае адным з эфектыўных мастацкіх прыёмаў у індывідуальна-аўтарскай перадачы эмоцыі ў тэксце.

Вобраз становіцца той пляцоўкай, дзе планы зместу, выражэння і выяўлення працуюць, г. зн. працэсуальнасць, рух вобразаў з’яўляецца прагматычным патэнцыялам твора, здольным эксплікаваць новыя сэнсы. У розных відах суадносін сэнсу і формы і праяўляецца эмацыянальнасць як псіхалагічная здольнасць аўтара іх нараджаць. Змест становіцца субстанцыяй з рознымі вобразнымі значэннямі (зменлівым сэнсам) і магчымасцямі прырошчваць дадатковыя эматыўныя сэнсы, а форма застаецца інварыянтам, здольным праяўляцца ў зменлівым мностве варыянтаў выражэння і выяўлення эмоцыі. Абазначэнне эмоцый у паэтычным тэкście праз пэўныя лексемы – гэта яшчэ не мастацкі троп, і тым больш не мастацкі вобраз. **Эмоцыя толькі тады набывае ролю эматыва, калі прырошчваецца да вобразнага слова, надаючы яму дадатковае эмацыянальнае значэнне ці эмацыянальную нагрузку, а ў многіх выпадках яшчэ і новыя вобразна-сэнсавыя выражэнне і эстэтычнае выяўленне.** Эматыўнасць паэтычнага тэксту мае два бакі: план зместу і план выражэння. І ў эматыўнасці закладзена паняцце *адносін да...*, г. зн. наяўнасць ацэначнага кампанента. Таму эматыўнасць – катэгорыя спарадычнага, нерэгулярнага характару (можа прысутнічаць/адсутнічаць у творы, а можа вызначаць яго змест і структуру), якая мае адносіны да спосабаў і сродкаў выражэння і выяўлення эмоцыі ў вобразе паэтычнага тэксту, ва ўсёй яго структуры, якая працуе на раскрыццё вобраза; раскрываецца праз трыадзінства «аўтар – паэтычны тэкст – чытач».

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Введение в литературоведение: учеб. / Н. Л. Вершинина, Е. В. Волкова, А. А. Илюшин [и др.]; под общ. ред. Л. М. Крупчанова. – М.: Оникс, 2005. – 416 с.
2. Сильман, Т. Заметки о лирике / Т. Сильман. – Л.: Сов. писатель, Ленингр. отд-ние, 1977. – 224 с.
3. Гиришман, М. М. Литературное произведение. Теория художественной целостности / М. М. Гиришман. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 527 с.
4. Гей, Н. К. Художественность литературы. Поэтика. Стиль / Н. К. Гей. – М.: Наука, 1975. – 472 с.
5. Максім Танк. Збор твораў: у 13 т. Т. 6. Вершы (1983–1995) / рэд. тома В. П. Жураўлёў; падрыхт. тэкстаў і камент. Т. У. Мархель. – Мінск: Беларус. навука, 2008. – 454 с.
6. Деррида, Ж. О грамматологии / Ж. Деррида; пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой – М.: Ad Marginem, 2000. – 512 с.

УДК 821.161.3.09–1«18»

А. У. НАНАС

АГУЛЬНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ГУМАРЫСТЫЧНАЙ ПАЭЗІІ XIX СТАГОДДЗЯ

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,
e-mail: enanos@mail.ru*

Прослеживаются наиболее общие черты белорусской юмористической поэзии XIX в.: монологическая или диалогическая форма повествования с тенденцией к прозаизации; обращение к образу повествователя-крестьянина и осмысление в произведениях событий и явлений тогдашнего общества через призму крестьянского мирозерцания; тесная связь произведений с народной смеховой культурой, фольклором, которая проявляется на всех уровнях текста; активное использование приемов внешнего комизма; использование авторами травестийной сюжетной схемы; апелляция к литературной традиции шутовства; фиксация в художественных образах белорусского национального менталитета и юмора. Выявляется частотность употребления отдельных приемов комического в корпусе анализируемых произведений, делаются выводы по поводу закономерностей функционирования этих приемов в тексте.

Ключевые слова: комическое, комический прием, травестийная сюжетная схема, юмористическая литература, национальный юмор.

E. V. NANOS

GENERAL TRENDS IN BELARUSIAN COMIC POETRY OF THE XIX CENTURY

*Centre for researches on Belarusian culture, language and literature of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus, e-mail: enanos@mail.ru*

Author of the article outlines the most general trends for Belarusian comic poetry of the nineteenth century.

They include such forms as: monologue or dialogic narrative form with a tendency towards a prosaic narration; appealing to the image of the peasant-narrator; using of literary works as means of understanding the existing events and phenomena through the prism of a peasant worldview; a close interconnection of the literary works with the public comic culture, folklore, which manifests itself at all levels of the text; frequent use of external comic devices; use of the travesty plot arrangement; appeal to the literary tradition of buffoonery; attention to the artistic images of the Belarusian national mentality and humor.

In addition, the article reveals the frequency of use of certain comic techniques in the selected comic works and provides conclusions on mechanisms of these techniques functioning in the text.

Keywords: comic, comic device, travesty plot arrangement, humorous literature, national humor.

Даследчыкі беларускай літаратуры XIX ст. адзначаюць, што ў ёй, у адрозненне ад літаратуры папярэдніх эпох, з'явілася шмат аптымістычных, гумарыстычных твораў. Відавочна, што камічны элемент садзейнічаў папулярызаванню твора, выклікаў цікавасць у неспакушанай дэмакратычнай публіцы. Зварот жа да вершаванай формы выкладу камічнага зместу спрыяў таму, каб творы лепш запаміналіся, маглі бытаваць у народзе. Да таго ж у гэты складаны для беларускага народа гістарычны перыяд толькі з дапамогай гумару можна было закрануць важныя сацыяльныя пытанні, а з дапамогай сатыры, сарказму – выкрыць, высмеяць заганы і недахопы сістэмы. Акрамя ўсяго, зварот літаратуры да камічнага тлумачыцца не толькі беларускай сітуацыяй, але і творчай атмасферай ва ўсёй еўрапейскай літаратуры, яе арыентацыяй на крытычны перагляд традыцый, парадыйнасць.

Аналізуючы найбольш прадстаўнічыя творы беларускай гумарыстычнай паэзіі XIX ст. і прыёмы стварэння эфекту камічнага ў іх, мы можам вылучыць агульныя тэндэнцыі ў спосабах выражэння камічнага, прынцыпах сюжэтабудавання, абмалёўкі персанажаў, у матывіроўцы і ідэйнай накіраванасці твораў, нацыянальных асаблівасцях гумару і інш. Практычна ўсе творы гумарыс-

тычнай паэзіі XIX ст. імкнуцца да апавядальнасці, падзейнасці. Рэальныя замалёўкі быту і працы беларускага селяніна ў іх пераплятаюцца з фантастычнымі, прыгодніцкімі элементамі. Амаль у кожным творы распаўядаецца пра якое-небудзь здарэнне з персанажам, які мае ярка выражаны характар, пра яго прыгоды, выпадкі з жыцця, анекдатычныя сітуацыі. Паэмы і вершы змяшчаюць у сабе шматлікія маналогі і дыялогі герояў, мову аўтара-апавядальніка. Па сутнасці, многія творы можна назваць вершаванымі апавяданнямі ці казкамі: займальныя прыгоды Энея («Энеіда навыварат» В. Равінскага), захапляльнае падарожжа на Парнас Тараса і прыгоды д'яблаў («Тарас на Парнасе» і «Два д'яблы» К. Вераніцына), паездка Халімона ў сталіцу («Халімон на каранацыі» В. Дуніна-Марцінкевіча), здарэнне з Мікітам («Нячысцік» А. Рыпінскага), паход мужыка ў тэатр (ананімны верш «Тэатр»), розныя падзеі з жыцця мужыка (гумарыстычныя і сатырычныя вершы Ф. Багушэвіча і Ф. Тапчэўскага). Своеасаблівае пражыццёвае гумарыстычнае паэзіі, на нашу думку, тлумачыцца не толькі патрабаваннямі камічнага кампанента твора, які вымагае дзеяння і персанажа (як адзначаюць многія даследчыкі камічнага, неабходны складнік для з'яўлення камізму – асоба, чалавек), але яшчэ і арыентацыяй на дэмакратычную аўдыторыю, а таксама творчае асваенне фальклору з яго сталымі гумарыстычнымі жанрамі – анекдотам, казкай, жартам, прыпеўкай і г. д. Усе згаданыя паэтычныя творы маюць сюжэт і героя(-яў), акрамя хіба што асобных вершаў Ф. Багушэвіча, дзе сюжэт слабаразвіты («Песні», «Удава», «Сватаны», «Сватаная»).

Яшчэ адна характэрная рыса беларускай гумарыстычнай паэзіі XIX ст. – наяўнасць у творах выразнага вобраза апавядальніка, якім часцей за ўсё бывае селянін, што асабліва ярка праяўляецца ў творчасці Ф. Багушэвіча. Беларускія нацыянальныя рысы выступаюць у абмалёўцы герояў розных твораў, у выніку выкрышталізоўваецца нацыянальны тып. Усе героі валодаюць выдатным пачуццём гумару, яны здольныя спараджаць жарты, досціпы і смяцца з іх, з паноў, з камічных сітуацый і жыццёвых абставін, нават горкіх, яны маюць гумарыстычны погляд на свет. Важная асаблівасць беларускага нацыянальнага гумару – здольнасць да самаіроніі, гумарыстычнай і сатырычнай рэфлексіі, што пацвярджаецца вывучанымі творамі (паэма «Тарас на Парнасе» К. Вераніцына, вершы «Дурны мужык, як варона», «Бог не роўна дзеле» Ф. Багушэвіча).

Часта, калі трэба сказаць праўду пад выглядам жарту, гульні, дуракліваасці, галоўны герой гумарыстычных твораў нагадвае блазна, якому многае даруецца. Вобраз блазна ўпісвае беларускую літаратуру XIX ст. у еўрапейскую літаратурную традыцыю, у якой гэта распаўсюджаны мастацкі тыпаж. Герой-мужык у беларускай гумарыстычнай паэзіі толькі прыкідваецца наіўным, дурным, каб паставіць у няёмкае становішча пана, паказаць амаральнасць панскіх законаў, завезенага парадку, ладу жыцця, выявіць прыгнечанасць стану сялян і заганы сістэмы. У беларускіх пісьменнікаў была глыбокая патрэба жартавання, пазбягаючы канфліктаў, прыкрываюцца нездакладлівасцю, прастадушнасцю, ствараць герояў, якія робяць выгляд, што нічога не чуюць і не разумеюць («наіўнае» сузіранне галоўнага героя твора «Халімон на каранацыі» В. Дуніна-Марцінкевіча, недарэчныя на першы погляд адказы мужыка на пытанні казакоў у вершы Ф. Багушэвіча «Хрэсьбіны Мацюка» і інш.). Важна, што ў творах высмейваюцца не проста знешнія праявы панскага побыту, але і несправядлівы закон грамадства (вершы Ф. Тапчэўскага, Ф. Багушэвіча).

Галоўны герой твораў мае беларускія нацыянальныя рысы: ён смелы, знаходлівы, кемлівы, разважлівы (Тарас, Эней, Халімон Забалотны, Мацей), у яго абвостранае пачуццё справядлівасці (асабліва персанажы Ф. Багушэвіча), ён працавіты, спагадлівы, шчодры, іранічны, аптымістычны. Герой вылучаных гумарыстычных твораў мае ўласную годнасць, ён ганарыцца сваёй зямлёй і народам (Тарас, Халімон Забалотны, герой-мужык з некаторых вершаў Ф. Багушэвіча). Але ў той самы час маральна дасканалы і духоўна багаты беларускі селянін мае супярэчлівы светапогляд, праяўляе непаслядоўнасць і слабасць характару ў адносінах да паноў, прыгнятальнікаў (асабліва ярка гэта выяўлена ў творчасці Ф. Багушэвіча).

Яшчэ адной важнай асаблівасцю беларускай гумарыстычнай паэзіі XIX ст. з'яўляецца арыентацыя на фальклор і народную смехавую культуру, што праяўляецца ў жанравай, стылёвай, вобразнай спецыфіцы, у паэтыцы, народнай аксіялогіі твораў і інш. Дадзеная тэма добра даследавана шэрагам выдатных вучоных (Г. Кісялёў, Я. Янушкевіч, М. Хаўстовіч, І. Бас, М. Грынчык, М. Лазарук, В. Барысенка, М. Тычына, П. Ахрыменка, А. Яскевіч і інш.), таму фальклорныя ўплывы, запазычанні, матывы прасочым толькі ў самых агульных рысах.

Асобныя творы цалкам нагадваюць народную казку, небыліцу, анекдот, прыпеўку. Напрыклад, паэмы «Энеіда наываварат» В. Равінскага, «Тарас на Парнасе», «Два д'яблы» К. Вераніцына, балада «Нячысцік» А. Рыпінскага, вершаванае апавяданне «Гдзе чорт не можа, там бабу пашле» Ф. Багушэвіча і некаторыя іншыя творы нагадваюць чарадзейныя казкі. Як народныя апавяданні, анекдоты ўспрымаюцца ананімны верш «Тэатр», быліца «Дурны Зміцер, хоць хітры» В. Дуніна-Марцінкевіча, вершы «Як праўды шукаюць», «У судзе» Ф. Багушэвіча. На ўзор небыліц, прыпевак, лірычных і сатырычных народных песень напісаны вершы Ф. Багушэвіча «Удава», «Сватаны», «Сватаная», «Песні» і інш.

Рысы вуснай народнай паэтычнай творчасці праяўляюцца і ў структурных асаблівасцях твораў XIX ст. Традыцыйным фальклорным зачынам адкрываюцца «Энеіда наываварат» В. Равінскага і «Нячысцік» А. Рыпінскага. Зачын і канцоўка паэмы «Тарас на Парнасе» К. Вераніцына, зачын быліцы «Дурны Зміцер, хоць хітры» В. Дуніна-Марцінкевіча таксама развіваюць фальклорныя формулы. Заканчэнне твора «Халімон на каранацыі» В. Дуніна-Марцінкевіча, як і вядомыя казачныя канцоўкі, апелюе да вобразаў багатай ежы і пітва, характэрных для народнай смехавой культуры. Казачныя фармулёўкі насычаюць твор «Вечарніцы» В. Дуніна-Марцінкевіча, бо ён змяшчае некалькі апавяданняў казачніка старога Ананія. Многія вершы Ф. Багушэвіча вылучаюцца традыцыйнымі казачнымі зачынамі («Не ўсім адна смерць», «Панская ласка») ці зачынамі ў духу народных песень («Удава», «Гора», «Песні»).

Яшчэ адным фармальным фальклорным элементам з'яўляецца трохразовы паўтор і яго варыяцыі. На сюжэтным узроўні такі паўтор вылучаецца ў творы «Хрэсьбіны Мацюка» Ф. Багушэвіча, тут ён служыць для стварэння градацыі. Трохразовыя і кратныя тром паўторы на ўзроўні архітэктонікі выкарыстоўваюцца ў многіх вершах Ф. Багушэвіча, асабліва ў тых, што напісаны на манер народных песень.

Плённа выкарыстоўваюцца аўтарамі гумарыстычных твораў XIX ст. не толькі традыцыйныя фальклорныя персанажы (мужык, пан, бабу, чорт і інш.), але і тэмы, матывы. На казачным матыве «злой жонкі» грунтуецца сюжэт балады «Нячысцік» А. Рыпінскага і верша «Гдзе чорт не можа, там бабу пашле» Ф. Багушэвіча. Матыў «сустрэчы з чортам», надзвычай папулярны ў вуснай народнай творчасці, яскрава прасочваецца ў творах «Два д'яблы» К. Вераніцына, «Нячысцік» А. Рыпінскага, «Не ўсім адна смерць», «Гдзе чорт не можа, там бабу пашле» Ф. Багушэвіча. Народны матыў «непазбежнасці пакарання за праступкі» прадстаўлены ў творах «Быў у чысцы» Ф. Багушэвіча, «Нячысцік» А. Рыпінскага і інш. Цэнтральны для творчасці Ф. Багушэвіча матыў «долі і гора» выражаецца ў яго вершах праз персаніфікаваныя вобразы гора, нядолі, характэрныя для фальклору (напрыклад, верш «Гора»), і невідавочна – як асноўная думка твора (вершы «Удава», шостая і сёмая «Песні», «У судзе» і інш.). Тэма «праўды і крыўды», важная для народнай маралі, узнімаецца ў многіх вершах Ф. Багушэвіча – «У астрозе», «Скацінная апека», «Панская ласка», «Не ўсім адна смерць», «Бог не роўна дзеле», «У судзе», «Як праўды шукаюць» і інш.

Амаль у кожным з прааналізаваных твораў вылучаюцца запазычаныя з вусна-паэтычнай народнай творчасці мастацкія сродкі. Не заўсёды гэта прамое запазычанне («Нячысцік» А. Рыпінскі) ці выкарыстанне ў нязменным выглядзе народных выслоўяў (напрыклад, эпіграф-прыказка ў вершы «Бог не роўна дзеле» Ф. Багушэвіча, шматразовае выкарыстанне прыказкі «Дурны мужык, як варона» ў аднайменным вершы паэта і інш.). Часцей гэта зварот да фальклорнай вобразнасці і паэтыкі. Для травесційнай паэзіі (прыкладаў якой у адзначаны перыяд з'явілася шмат) характэрна сінтэзаваанне вобразных сродкаў і элементаў гутарковага маўлення і фальклору. Фальклорнае паходжанне ў гумарыстычнай паэзіі XIX ст. маюць многія мастацкія сродкі (метафары, эпітэты, параўнанні), а таксама рытм і рыфмоўка.

Такім чынам, мы можам зрабіць важны вывад наконт шматаспектнасці і рознаўзроўневасці фальклорных уплываў на гумарыстычную паэзію XIX ст. Зварот паэтаў да народнай вусна-паэтычнай творчасці ўзбагаціў і зрабіў больш разнастайнай беларускую літаратуру, узмацніў нацыянальнае гучанне ў ёй, выявіў культурныя карані і ўнутраныя законы яе развіцця, надаў ёй непаўторнае аблічча на фоне іншых сусветных літаратур.

Услед за вядомым рускім даследчыкам М. Бахціным, які вывучаў народную смехавую культуру, звернем увагу на яе рысы ў беларускай гумарыстычнай паэзіі XIX ст. Праявамі традыцый

народнай смехавой культуры ў творчасці беларускіх паэтаў з'яўляецца перш за ўсё самаідэнтыфікацыя аўтараў з народам, народнымі традыцыямі, а таксама выхад да пачуццёвага, інстынктыўнага пачатку. Гумар у многіх з вывучаных намі твораў беларускай паэзіі XIX ст. апеллюе да пачуццёвай вобразнасці, цялеснага нізу, вобразаў ежы і піцця. Асновай народнай смехавой культуры, як адзначаў у сваіх даследаваннях М. Бахцін [2], з'яўляецца такі спосаб зніжэння, як травестацыя. Прыём травестацыі ў беларускай гумарыстычнай паэзіі XIX ст. надзвычай папулярны. Зварот да матэрыяльна-цялеснай вобразнасці ў вылучаных творах выяўляецца і ў складзе многіх іншых прыёмаў стварэння камічнага: кленічах («После, пане, як заселі / За сталом чыста ўсе, / Дык пілі, пілі і елі! / Дык няхай іх пранясе!» [1, с. 89]), фразеалагізмах («А паніч той усё танцуе, / Вачамі проста як не з'есць...» [3, с. 482]), гіпербалах («Эней спалохаўся, ўсхадзіўся, / Матуз ад портак аж зваліўся...» [3, с. 51]; «Глядзі, як мы парасшарпалісь, / Аж сорам свеціцца наскрозь...» [3, с. 50]; «Пакрывіла морду, губы / І мытухай праняло» [3, с. 69]), эўфемізмах («А другі дык вісіць, але як? / Дык і стыдна мне вам гаварыць, / А са стыду чырвоны, як рак...» [1, с. 64]). Матывы ежы і піцця, уласцівыя для народнай смехавой культуры, у большасці беларускіх твораў носяць спарадычны характар, за выключэннем паэм «Энеіда навыварат» В. Равінскага і «Тарас на Парнасе» К. Вераніцына. Тут прадстаўлены цэлы парад нацыянальных страў, паказ якога становіцца агульным месцам для беларускай літаратуры XIX – пачатку XX ст. Акрамя таго, што працэс прымання ежы мае сувязь з цялеснасцю, з архаічным успрыманням жыцця і смерці як кругавароту ўсяго існага, у народнай свядомасці ён звязаны з добрым настроем і самаадчуваннем і схіляе да смеху.

Многія творы беларускай гумарыстычнай паэзіі XIX ст. змяшчаюць не толькі адсылкі да пачуццёва-інстынктыўнай сферы, але і прыёмы знешняга, фізіялагічнага камізму. Маюцца на ўвазе рознага кшталту выпадковасці, падзенні, нязграбнасці рухаў, знешнія вычварныя паводзіны персанажа, фізіялагічныя праявы арганізма. Некаторыя з прыёмаў камічнага, што апеллююць да вобразнасці цялеснага нізу, сумяшчаюцца з прыёмамі знешняга камізму (апісанне сполаху Энея ў «Энеідзе навыварат» В. Равінскага, жах д'ябла з паэмы «Два д'яблы» К. Вераніцына, позы грэшнікаў у чысцы ў «Быў у чысцы» Ф. Багушэвіча, сітуацыя з розыгрышам Зміцера ў творы «Дурны Зміцер, хоць хітры» В. Дуніна-Марцінкевіча і інш.).

Трэба заўважыць, што зварот да народнай смехавой культуры беларускіх аўтараў XIX ст. быў абумоўлены не толькі імкненнем дагадзіць выхаванаму на народнай культуры чытачу, але і патрэбай ажывіць літаратуру, стварыць новыя мастацкія формы, развіць сістэму літаратурных жанраў, выпрацаваць кожнаму з творцаў індывідуальны аўтарскі стыль, які б валодаў нацыянальнай выразнасцю. Гумарыстычная творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча, нягледзячы на актыўны зварот да вуснай народнай творчасці, адначасова вылучаецца тым, што найбольш адыходзіць ад фальклору, ад народных спосабаў стварэння камічнага. Прыёмы камічнага паэтаў у большасці індывідуальна-аўтарскія, вышуканыя, а таксама яны больш разнастайныя, складаныя, інтэлектуальныя, вытанчаныя ў параўнанні, напрыклад, з прыёмамі ў творах Ф. Тапчэўскага ці А. Рыпінскага.

Калі прасачыць частотнасць ужывання асобных прыёмаў камічнага ў беларускіх гумарыстычных творах XIX ст., то можна заўважыць, што адны з іх больш распаўсюджаныя, а другія ўжываюцца рэдка. Практычна ўсе згаданыя паэты звярталіся ў творах да такіх прыёмаў, як выкарыстанне параўнанняў, гіпербал, прастамоўнай лексікі, кленічаў, прыказак, прымавак, фразеалагізмаў і ўстойлівых выразаў, гукаперайманняў і выклічнікаў. Іронія і сарказм сустракаюцца амаль ва ўсіх прааналізаваных творах, але не так рэгулярна, як папярэдняя група прыёмаў. Найбольш прыкладаў выкарыстання прыёмаў іроніі і сарказму – у творах В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча, і гэта звязана не столькі з параўнальна вялікім аб'ёмам творчай спадчыны паэтаў, колькі з тыпам мыслення аўтараў і сацыяльна-палітычнымі абставінамі, у якіх ім даводзілася пісаць. Сацыяльна значныя тэмы, якія ўзнімалі гэтыя паэты, патрабавалі ў той час некаторай завуаліраванасці; выказвацца на конт вострых грамадскіх і палітычных пытанняў у гэты перыяд было небяспечна. Кожны з аўтараў абірае ўласны спосаб сацыяльнай крытыкі, што і стварае непаўторнае творчае аблічча пісьменнікаў, пазнавальны і яркі стыль. Найбольшую колькасць разнастайных камічных прыёмаў выкарыстоўваюць В. Равінскі, К. Вераніцын, В. Ду-

нін-Марцінкевіч і Ф. Багушэвіч, таму невыпадкова, што ўсе названыя пісьменнікі з'яўляюцца выдатнымі фігурамі, класікамі нашай літаратуры. Надзвычай пашыраным прыёмам камічнага з'яўляецца травестацыя, якая часта ўзнікае ў сувязі з пэўным сюжэтам. «Казачная схема» (Іван-дурань трапляе ў нейкае здарэнне ці ў фантастычны свет і неспадзявана паказвае свой розум і спрыт) прыцягвае ўвагу наіўнага чытача, выхаванага на фальклорных узорах, выяўляе характар селяніна, узвышае яго (больш падрабязна пра травесцыйную сюжэтную схему гл. у [4]).

Найменш распаўсюджанымі прыёмамі камічнага ў беларускай паэзіі XIX ст. з'яўляюцца выкарыстанне зеўгмы, слоў-паразітаў, метаніміі і сінекдахі, алегорыі, гратэску, анахранізмаў, парадоксаў, таўталогіі, няправільнага слова- і формаўтварэння, дасціпнай рыфмоўкі і фанетычных скажэнняў. Пералічаныя прыёмы прадстаўлены ў творах адзінкава ці сустракаюцца толькі ў творчасці асобных аўтараў.

Прасочаныя намі асаблівасці беларускай гумарыстычнай паэзіі, агульныя тэндэнцыі, што сфарміраваліся ў ёй у гэты час, сведчаць, што беларуская літаратура XIX ст. – велічная, жывая, фенаменальная з'ява ў еўрапейскай літаратуры. Актыўны зварот да сферы камічнага ў ёй – гэта вытанчанае, эlegantнае выйсце беларускіх пісьменнікаў у неспрыяльны для развіцця нацыянальнай творчасці час, у складаных сацыяльна-гістарычных абставінах. Гумарыстычная паэзія XIX ст. не толькі вывела беларускае нацыянальнае мастацтва слова на сусветны ўзровень і далучыла яго да еўрапейскай літаратурнай традыцыі, але і ўзбагаціла прыёмамі, падрыхтавала тып героя камічнага твора, які не проста забаўляецца, а з дапамогай жарту, іроніі ўзнімае важныя сацыяльныя праблемы свайго часу і вечныя пытанні нацыянальнай незалежнасці, чалавечай годнасці, любові да Радзімы, сваёй мовы і культуры.

У беларускай гумарыстычнай паэзіі быў зафіксаваны нацыянальны тып і адлюстравана нацыянальная спецыфіка камічнага, беларускага гумару, было раскрыта маральнае аблічча, ідэйна-эстэтычныя ідэалы беларускага народа ва ўсёй іх шматграннасці. Беларус у літаратуры XIX ст. паўстае не забітым, цёмным, пасіўным, як у тагачасным уяўленні іншаземцаў, а высакародным, годным, аптымістычным чалавекам, які носіць у душы іранічны агеньчык. Наша літаратура ўвабрала ў сябе найлепшыя дасягненні і найбольш плённыя набыткі шматвяковай фальклорнай творчасці, гэтым самым выявіла глыбінныя сувязі са старажытнай культурнай глебай, любоў і павагу народа да сваіх каранёў. Але акрамя ўзбагачэння вобразнага свету і палітры мастацкіх сродкаў адзначаецца ў гумарыстычнай паэзіі гэтага часу і тэндэнцыя да дэмакратызацыі, якая ідзе ад крытыкі рэчаіснасці, іранічнага і сатырычнага светасузірання. Важна, што пры адноснай малалікасці талентаў узнікла сапраўдная літаратура еўрапейскага ўзроўню, адбылося столькі творчых пошукаў. Усё гэта наводзіць на думку, што беларуская літаратура XIX ст. не была беднай ці аднастайнай, многае проста не дайшло да нашага часу праз разруху, паўстанні, войны.

Падагульняючы ўсё сказанае вышэй, можна коратка акрэсліць шэраг агульных рысаў для беларускамоўнай паэтычнай гумарыстыкі XIX ст.: гэта маналагічная ці дыялагічная форма аповеду з тэндэнцыяй да праязацыі; зварот да вобраза апавядальніка-селяніна і асэнсаванне падзей і з'яў тагачаснага грамадства праз прызму сялянскага светасузірання; цесная сувязь твораў з народнай смехавой культурай, фальклорам, якая праяўляецца на ўсіх узроўнях; актыўны зварот да прыёмаў знешняга камізму; выкарыстанне травесцыйнай сюжэтнай схемы; апеляцыя да традыцыі блазнавання; фіксацыя ў мастацкіх вобразах беларускага нацыянальнага менталітэту і гумару.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Багушэвіч, Ф.* Творы : вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч ; уклад., прадм. Я. Янушкевіча ; камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 309 с.
2. *Бахтин, М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – 2-е изд. – М. : Худож. лит., 1990. – 543 с.
3. Заняпад і адраджэнне : Бел. літ. XIX ст. / уклад., прадм. і заўв. У. Казберука. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 606 с.
4. *Плешкунова, А. У. (Нанас, А. У.)* Травесцыйная сюжэтная схема ў беларускай гумарыстычнай літаратуры XIX стагоддзя / А. У. Плешкунова // Молодежь в науке – 2011 : прил. к журн. «Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі»: в 5 ч. Ч. 2. Серия гуманитарных наук / НАН Беларусі. Совет молодых ученых НАН Беларусі ; редкол. : А. А. Коваленя (гл. ред.), В. В. Гниломедов [и др.]. – Минск : Беларус. навука, 2012. – С. 253–256.

Паступіў у рэдакцыю 17.03.2015

ПРАВА

УДК 347(4)

Е. Ф. ДОВГАНЬ

ОГРАНИЧИТЕЛЬНЫЕ МЕРЫ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА КАК ОБСТОЯТЕЛЬСТВА НЕПРЕОДОЛИМОЙ СИЛЫ В ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОМ ОБОРОТЕ

Международный университет «МИТСО», Минск, Беларусь, e-mail: alena.f.douhan@gmail.com

Применение Европейским союзом ограничительных мер к физическим и юридическим лицам, в первую очередь в форме замораживания счетов, препятствует выполнению ими своих обязательств в договорно-правовом обороте и способно нанести серьезный ущерб контрагентам, а также интересам государства. Раскрываются понятие и характеристики обстоятельств непреодолимой силы, выявляется специфика ограничительных мер Европейским союзом, дается оценка возможности ссылаться на введение Европейским союзом ограничительных мер как обстоятельство непреодолимой силы.

Ключевые слова: обстоятельства непреодолимой силы, форс-мажор, Европейский союз, ограничительные меры, санкции, субъекты хозяйствования.

A. F. DOUHAN

EUROPEAN UNION RESTRICTIVE MEASURES AS FORCE MAJEURE IN THE CIVIL AND LEGISLATIVE TURNOVER

International University «MITSO», Minsk, Belarus, e-mail: alena.f.douhan@gmail.com

Application of restrictive measures by the EU to natural and legal persons, on the first hand in the form of freezing assets, prevents their fulfillment of contracts obligations, is able to infringe interests of their counteragents as well as states.

This article focuses to the notion and characteristics of force majeure in contract law, determines specifics of the EU restrictive measures, and assesses possibility to view these measures as force majeure in civil litigation.

Keywords: force majeure, European Union, restrictive measures, sanctions, legal persons.

Добросовестность исполнения частноправовых договоров является одной из основ гражданского законодательства Республики Беларусь (Гражданский кодекс Республики Беларусь, ст. 2) (далее – ГК). Вместе с тем в отдельных случаях исполнение обязательств хозяйствующими субъектами не представляется возможным не только из-за их недобросовестности либо наступления классических обстоятельств непреодолимой силы, таких как стихийные бедствия или военные действия, но и, например, в связи с применением ограничительных мер Европейским союзом (далее – ЕС).

Такие меры активно вводятся ЕС в своей практике и распространяются на широкий круг государств, физических и юридических лиц. В частности, до недавнего времени ограничительные меры ЕС применялись в отношении около 300 граждан Республики Беларусь.

Поскольку политика ЕС в части введения ограничительных мер до настоящего времени концептуально не изменилась, а их действие часто непосредственно направлено на физических и юридических лиц, исследование проблемы оценки ограничительных мер ЕС как обстоятельств непреодолимой силы представляется весьма актуальным.

Проблема применения обстоятельств непреодолимой силы в гражданско-правовом обороте активно обсуждается в доктрине гражданского и международного частного права. Например, С. В. Войцеховская [1], Т. И. Мельник [2], Я. И. Функ [3–5] исследовали различные аспекты

и модальности ссылки на обстоятельства непреодолимой силы в судах Республики Беларусь. С. В. Войцеховская даже упоминала запрет торговли в результате международных санкций в качестве обстоятельства непреодолимой силы [1]. Ограничительные меры ЕС также исследуются в доктрине международного права. Вместе с тем имеющиеся работы весьма немногочисленны (А. В. де Врайс, Х. Хазельзет (сотрудники секретариата ЕС), М. Эрикссон, И. Кэмерон (Швеция) и др. [6]) и направлены в первую очередь на повышение их эффективности в рамках внешней политики и политики безопасности ЕС.

Следует отметить, что традиционно законодательство государств не содержит исчерпывающего перечня обстоятельств непреодолимой силы. Перечни упоминаемых обстоятельств могут изменяться в зависимости от сферы регулирования нормативного правового акта. Перечисляемые в нормативных правовых актах явления носят вспомогательный характер при решении вопроса о квалификации конкретных событий в качестве форс-мажорных обстоятельств в конкретных ситуациях. В связи с этим актуальным представляется выявление объективных критериев, позволяющих определить, в какой мере те или иные обстоятельства могут считаться чрезвычайными и непредотвратимыми в отношении конкретного вида хозяйственной деятельности.

К последним на основании изложенных выше фактов и обстоятельств можно отнести следующие:

- наличие непосредственной причинно-следственной связи между чрезвычайной ситуацией и невозможностью исполнения обязательств;
 - возникновение обстоятельств после заключения договора;
 - чрезвычайный характер обстоятельств – невозможность их предвидеть и предотвратить.
- В момент заключения договора стороны должны полагать, что обстоятельства не изменятся при необходимой степени добросовестности и осмотрительности, которую сторона должна продемонстрировать в соответствии с характером договора и условиями гражданско-правового оборота;
- неотвратимость наступления неблагоприятных последствий – невозможность разумно ожидать, что сторона предпримет меры, способные предотвратить наступление таких последствий или минимизировать их;
 - непричастность стороны к созданию ситуации форс-мажора;
 - добросовестное принятие стороной разумно ожидаемых мер для выполнения своих обязательств надлежащим образом и предотвращения возможных рисков (например, страхование валютных рисков);
 - надлежащее документальное подтверждение наступления обстоятельств непреодолимой силы.

В целом в доктрине обстоятельства непреодолимой силы делят на две или три группы. Например, С. В. Войцеховская различает непреодолимую силу как таковую и юридический форс-мажор. К последнему она относит решения высших государственных органов, забастовки, войны, революции и т. д. [1]. С. В. Овсейко выделяет помимо стихийных бедствий обстоятельства непреодолимой силы социального характера (войны, революции, восстания, перевороты) и юридический форс-мажор (принятие компетентными органами запретов, ограничений, мораториев) [7]. Таким образом, издание уполномоченными органами властных актов обычно признается в доктрине в качестве обстоятельства, исключающего ответственность за невыполнение обязательств хозяйствующими субъектами.

Ограничительные меры или санкции международных организаций, в том числе ЕС, прямо не упоминаются в качестве обстоятельств непреодолимой силы ни в нормативных правовых актах Республики Беларусь, ни в типовых оговорках относительно наступления форс-мажора, ни в доктрине. Указанные выше упоминания моратория или санкций не учитывают условия и специфику введения таких явлений, равно как их воздействие на гражданско-правовой оборот. В связи с довольно новым характером данного явления, а также его непосредственным воздействием на физических и юридических лиц представляется необходимым определить, что представляют собой ограничительные меры ЕС.

История ограничительных мер (санкций) ЕС отсчитывается с 1965 г., когда санкции ООН против Родезии совместно имплементировались государствами-членами Европейского экономического сообщества [8, с. 8–13]. В настоящее время основания, формы, процедуры введения

и имплементации ограничительных мер ЕС регулируются Руководством по применению и оценке ограничительных мер (санкций) в рамках общей внешней политики и политики безопасности ЕС от 02.12.2005 г. [9] (далее – Руководство), Практикой ЕС для эффективной имплементации ограничительных мер от 24.04.2008 г. [10] (далее – Практика) и Основными принципами использования ограничительных мер (санкций) от 07.06.2004 г. [11] (далее – Принципы).

Ограничительные меры (санкции) вводятся ЕС в рамках совместной внешней политики и политики безопасности (Руководство, п. 7) на основании принимаемых Советом ЕС регламентов, решений и общих позиций (Договор о функционировании ЕС, ст. 215 [12]; Руководство, п. 7). Санкции ЕС могут быть направлены против третьих стран, физических лиц и организаций (Договор о функционировании ЕС, ст. 215; Руководство, п. 2, 4, 7) с тем, чтобы внести изменения в их политику и деятельность (Руководство, п. 4). Санкции в отношении государственных служащих высшего уровня, «ответственных за политику и деятельность государства», направлены на изменение политики государства в целом (Руководство, п. 14, 18, решение Совета ЕС 2010/639/CFSP от 25.10.2010 г., ст. 2(1c)) или их собственной деятельности (решение Совета ЕС 2010/639/CFSP, ст. 2(1d)).

Типы применяемых ЕС к негосударственным акторам санкций включают: эмбарго на поставку оружия; ограничения на товары двойного назначения и другие специфические виды экспорта и импорта; ограничения на въезд (запрет выдачи виз или въезда); финансовые ограничения; дипломатические санкции; бойкотирование спортивных или культурных мероприятий; приостановление сотрудничества с третьими государствами (Руководство, п. 15, ч. III; Принципы, п. 6), т. е. соответствуют тем, которые применяются Советом Безопасности ООН.

Санкции имплементируются в зависимости от вида на уровне государств (эмбарго на поставку оружия, ограничения на въезд) либо Союза (торговые и финансовые санкции, ограничения свободы полетов) [13, с. 109; 642, с. 6–7; 8, с. 96–97] в зависимости от того, к компетенции какого субъекта (ЕС или государств) они относятся (Договор о функционировании ЕС, ст. 3) [14, с. 40–42].

Следует также иметь в виду, что санкции ЕС достаточно неоднородны. Они могут быть направлены на борьбу с международным терроризмом и распространением оружия массового уничтожения; ликвидацию угрозы международному миру и безопасности; поддержание уважения к правам человека, демократии, верховенству права и законного управления (Ограничительные меры (санкции) ЕС [15]) [13, с. 109; 8, с. 4, 14]. Поэтому в зависимости от преследуемых целей и правовых оснований введения их представляется возможным разделить на три основных группы:

- 1) меры, предпринимаемые для имплементации санкций Совета Безопасности ООН;
- 2) независимые ограничительные меры ЕС, направленные на борьбу с международным терроризмом и распространением оружия массового уничтожения, а также поддержание международного мира и безопасности;
- 3) независимые ограничительные меры ЕС, направленные на поощрение и защиту прав человека, обеспечение демократии, верховенства права и справедливого управления.

Меры, предпринимаемые для имплементации резолюций Совета Безопасности ООН, должны осуществляться в предписанном в них порядке и объеме и распространяться на перечисленных в них лиц. В отношении иных лиц и ситуаций следует отметить, что, несмотря на закрепленное в учредительных документах ЕС право Союза принимать ограничительные меры к государствам, физическим и юридическим лицам, такое право не является неограниченным. Право ЕС (как автономный режим) в рамках международного права не может ему противоречить, поскольку в этом случае будет представлять собой нарушение императивных норм международного права (Выводы Комиссии международного права ООН по фрагментации 2006 г., п. 10, 11, 14) [16]. В целом на деятельность региональных организаций, включая ЕС, налагаются стандартные ограничения. В отсутствие санкции Совета Безопасности ООН они могут предпринимать только действия, которые не представляют собой нарушения международных обязательств государств-членов ЕС, либо если противоправность таких деяний исключается в отношении всех государств-членов в соответствии с международным правом.

Формально вопрос о правомерности принятия актов, которые могут рассматриваться как юридический форс-мажор, не влияет на наступление обстоятельств непреодолимой силы, тем

более, что в данном случае суды Республики Беларусь не уполномочены давать оценку правомерности актов международных организаций и иных государств. Вместе с тем сомнения в правомерности таких актов ставят вопросы относительно соблюдения критериев непреодолимой силы.

Следует также отметить, что акты органов ЕС о применении ограничительных мер обязательны лишь для членов ЕС, поэтому в части ссылки на обстоятельства непреодолимой силы мы можем говорить только о событиях, происходящих на территории ЕС, таких как замораживание счетов или имущества, невозможность поставки товаров в связи с этим и т. д.

Учитывая распределение полномочий между ЕС и государствами-членами, эмбарго на поставку оружия, ограничения на въезд, как отмечалось выше, имплементируются самими членами ЕС на уровне государств, а торговые и финансовые санкции, ограничения свободы полетов – Союзом. Соответственно, в зависимости от вида различные формы актов будут служить основанием ссылки на наступление обстоятельств непреодолимой силы. В случае торговых и финансовых санкций и ограничения свободы полетов, когда решения принимаются ЕС и подлежат непосредственному применению физическими и юридическими лицами государств-членов, невозможность исполнения будет наступать уже в силу принятия ЕС таких актов. В иных случаях (эмбарго на поставку оружия, ограничения на въезд) акты ЕС не будут создавать непосредственно обязательств для физических и юридических лиц, поэтому основанием невозможности исполнения будут являться акты государств-членов ЕС.

Следует, однако, отметить, что принятие ЕС актов о введении ограничительных мер в этом случае все же будет иметь некоторые правовые последствия. Учитывая, что регламенты и решения ЕС обязательны для государств-членов (после принятия решения о введении ограничительных мер ЕС в отношении отдельных физических и юридических лиц, но до принятия соответствующих актов государствами-членами), невозможность исполнения становится предвидимой.

Если обратиться к критериям обстоятельств непреодолимой силы, то в случае невыполнения обязательств лицом – контрагентом хозяйствующего субъекта, являющегося объектом ограничительных мер, наличие непосредственной причинно-следственной связи между чрезвычайной ситуацией и невозможностью исполнения обязательств, а также чрезвычайный характер обстоятельств и невозможность их предотвратить, равно как непричастность лица к введению против контрагента ограничительных мер, не подвергаются сомнению. Вместе с тем в законодательстве и доктрине нарушение обязанностей со стороны контрагентов должника наряду с отсутствием на рынке нужных для исполнения товаров, отсутствием у должника необходимых денежных средств (ГК Российской Федерации, ст. 401(3); ГК Республики Казахстан, ст. 359(2)) традиционно относится к коммерческим рискам и не влечет освобождения лица от ответственности.

В связи с этим вопрос о возможности ссылаться на применение ограничительных мер как обстоятельство непреодолимой силы в связи с невыполнением обязательств по сделке должен быть разрешен только в отношении лиц, против которых введены такие меры.

Объективные критерии в данном случае соблюдены в полной мере: имеется документ, в результате принятия которого исполнение обязательств становится невозможным; в наличии непосредственная причинно-следственная связь между чрезвычайной ситуацией и невозможностью исполнения обязательств; невозможность исполнения возникла после заключения договора, за исключением указанного выше случая заключения договора уже после принятия ЕС регламента о введении ограничительных мер; чрезвычайный характер обстоятельств и их неотвратимость.

Вопрос возникает лишь в отношении субъективного критерия, а именно: должен ли факт введения ограничительных мер в качестве наказания за какие-либо негативно оцениваемые ЕС деяния, о чем свидетельствуют и формулировки при введении таких мер к лицам, «ответственным за...» [18; с. 798], рассматриваться как причастность данного лица к созданию обстоятельств непреодолимой силы?

В большинстве случаев ограничительные меры применяются ЕС к лицам, прямо обвиняемым в совершении серьезных преступлений, включая «серьезные нарушения прав человека»; «карательные меры в отношении гражданского общества» (решение Совета ЕС 2010/639/CFSP от 25.10.2010 г.); подрыв «суверенитета, территориальной целостности, конституционного порядка и международной правосубъектности» государства (решение Совета ЕС 2011/173/CFSP от

21.03.2011 г.), «укрывательство, финансирование, оказание помощи, поддержку, организацию, подготовку или подстрекательство лиц и групп лиц к совершению актов насилия или против другого государства или его граждан» (решение Совета ЕС 2010/127/CFSP от 01.03.2010 г.).

Иные лица – «физические и юридические лица, учреждения и образования, связанные с ними» (решение Совета ЕС 2010/639/CFSP), «лица и образования, получающие выгоду или поддерживающие ... режим» (решение Совета ЕС 2012/36/CFSP от 23.01.2012 г.), лица, ответственные за «подрыв ... соглашения» (решение Совета ЕС 2011/173/CFSP от 21.03.2011 г.), «нецелевое использование государственных фондов» (решение Совета ЕС 2011/172/CFSP от 21.03.2011 г.), – включены в списки и, как следствие, наказываются за деяния, которые не являются преступными по законодательству какого бы то ни было государства, включая страны ЕС.

Следует также иметь в виду, что санкции ЕС весьма часто являются политически мотивированными. При этом ЕС отказывает лицам в возможности защиты своей репутации, равно как и иных, затрагиваемых введением ограничительных мер прав, ссылаясь на административный, а не на уголовный характер введения санкций (решение Суда ЕС по делу Моджахедины 2006 г., п. 77 [18]). Вместе с тем представляется, что возможность квалификации применения ограничительных мер в качестве административной процедуры весьма сомнительна, поскольку, во-первых, основание введения таких мер в первом случае представляет собой серьезные преступления, а во-вторых, не представляет нарушения законодательства вообще. Помимо этого, административные взыскания обычно налагаются самим государством за деяния, совершенные на его территории либо при определенных условиях в отношении своих граждан, за деяния, совершенные за рубежом (см., например, ст. 1.4 Кодекса Республики Беларусь об административных правонарушениях от 21.04.2003 г.), что не имеет места в данном случае. Более того, основания введения ограничительных мер во втором случае весьма расплывчаты. Например, любое лицо, уплачивая налоги, тем самым финансово поддерживает государство, равно как получает от него выгоды, пользуясь медицинской помощью, коммунальными услугами, защитой со стороны органов правопорядка. Как следствие, введение ограничительных мер ЕС без соблюдения какой бы то ни было судебной процедуры не может рассматриваться в качестве административного взыскания.

Порочность введения ограничительных мер ЕС в сложившихся условиях широко признается и осуждается на международном уровне (Меморандум Парламентской Ассамблеи Совета Европы № 11454 от 17.11.2007 г., п. 86–95 [19]; резолюция Парламентской Ассамблеи Совета Европы 1597(2008) от 23.01.2008 г., п. 6 [20], решения Суда ЕС по делам Кади I, 2005 г., п. 230 [21]; Юсуф и аль Баракаат 2005 г., п. 281 [22]; Кади II, 2013 г., п. 133 [23]).

Таким образом, в случае если лицо ссылается в суде Республики Беларусь на невозможность выполнения обязательств по сделке в связи с введением в отношении него ограничительных мер ЕС, суду будет весьма непросто определить, было ли данное лицо причастным к наступлению обстоятельств непреодолимой силы, могло ли оно их предвидеть и предотвратить.

На основании вышеизложенного представляется возможным сделать следующие выводы. Невозможность исполнения обязательств в связи с применением ЕС ограничительных мер сама по себе является обстоятельством непреодолимой силы в случае, если вводимые меры входят в исключительную компетенцию ЕС, т. е. включают финансовые, торговые санкции, запрет на полеты. В иных случаях (запрет на въезд, эмбарго) в качестве такого основания выступают акты государств-членов ЕС, направленные на выполнение регламентов Союза. Соответствующие акты будут являться и документальным подтверждением невозможности исполнения.

Лицо, не выполнившее его обязательство в связи с введением ограничительных мер против контрагента или иного лица, не может ссылаться на такое решение, как обстоятельство непреодолимой силы, поскольку такие действия традиционно относятся к коммерческим рискам.

В случае если обязательства не могут быть выполнены лицом – объектом ограничительных мер, ситуация весьма проблематична. Формально такое лицо не может предотвратить наступление обстоятельств непреодолимой силы, а в отдельных случаях может и не способствовать их созданию и даже не предвидеть их, поскольку процедура судебного или квазисудебного разбирательства при введении ограничительных мер ЕС отсутствует, а сами меры часто вводятся за

деяния, которые не представляют собой ни уголовное преступление, ни административное правонарушение.

Теоретически ст. 275 Договора о функционировании ЕС закрепляет возможность обжаловать правомерность применения ограничительных мер к отдельным физическим и юридическим лицам в Суд ЕС (к настоящему моменту рассмотрено около 30 дел). В то же время Суд признает достаточным средством правовой защиты наличие права государства обжаловать в Суд ЕС меры, введенные против его гражданина (решения по делам Кади I, 2005 г., п. 261–291 [21]; Юсуф и аль Баракаат, 2005 г., п. 309–346 [22]), либо представление лицом письменного возражения (решение по делу Моджахедины 2006 г., п. 69 [18]), а сама процедура обжалования весьма дорогостоящая и длительная.

В связи с отсутствием в ЕС действенного механизма рассмотрения дел лиц, в отношении которых вводятся ограничительные меры, а часто и отсутствия оснований (уголовное преступление или административное правонарушение), равно как юрисдикции Суда (деятельность гражданина государства, не являющегося членом ЕС, на территории своего государства), возможной политической подоплеки введения ЕС таких ограничительных мер, а также малой эффективности механизмов обжалования, суды Республики Беларусь будут вынуждены в каждом случае принимать решение относительно того, могут ли акты, принимаемые государствами-членами ЕС во исполнение регламентов ЕС, либо сами такие регламенты рассматриваться в качестве обстоятельств непреодолимой силы в гражданско-правовом обороте.

При решении данного вопроса суд может руководствоваться лишь тем, чье решение (государств или ЕС) создает правовые последствия, т. е. вводит непосредственно ограничительные меры в зависимости от распределения компетенций между ЕС и его государствами-членами. Суды Республики Беларусь не обладают полномочиями по оценке правомерности актов ЕС или государств-членов ЕС, несмотря на то, что в случае неправомерности введения ограничительных мер непричастность лица к созданию обстоятельств непреодолимой силы становится очевидной. В результате введение ограничительных мер ЕС не должно рассматриваться *a priori* как доказывающее причастность лица к созданию обстоятельств непреодолимой силы либо возможность предвидеть или предупредить такие действия, за исключением случаев, когда сделка была заключена в период между принятием регламента о введении ограничительных мер ЕС и акта государства в вопросах, входящих во внутреннюю компетенцию государств-членов ЕС (эмбарго на поставку оружия, ограничения на въезд).

Список использованной литературы

1. Войцеховская, С. В. Освобождение от ответственности продавца (исполнителя) вследствие наступления обстоятельств непреодолимой силы [Электронный ресурс] / С. В. Войцеховская // КонсультантПлюс. Беларусь / Комментарии законодательства. Технология Проф. – Минск, 2015.
2. Мельник, Т. И. Обстоятельства непреодолимой силы и затруднительные условия. Применение хозяйственными судами Республики Беларусь конструкций форс-мажора и изменения (расторжения) договора в связи с существенно изменившимися обстоятельствами [Электронный ресурс] / Т. И. Мельник // КонсультантПлюс. Беларусь / Комментарии законодательства. Технология Проф. – Минск, 2015.
3. Функ, Я. И. Об иных последствиях обстоятельства непреодолимой силы по праву Республики Беларусь [Электронный ресурс] / Я. И. Функ // КонсультантПлюс. Беларусь / Комментарии законодательства. Технология Проф. – Минск, 2015.
4. Функ, Я. И. О регулировании гражданским законодательством Республики Беларусь освобождения от ответственности вследствие обстоятельств непреодолимой силы (часть 1) [Электронный ресурс] / Я. И. Функ // КонсультантПлюс. Беларусь / Комментарии законодательства. Технология Проф. – Минск, 2015.
5. Функ, Я. И. О регулировании гражданским законодательством Республики Беларусь освобождения от ответственности вследствие обстоятельств непреодолимой силы (часть 2) [Электронный ресурс] / Я. И. Функ // КонсультантПлюс. Беларусь / Комментарии законодательства. Технология Проф. – Минск, 2015.
6. International sanctions: between words and wars in the global system / T. J. Biersteker [et al.] ; ed. by P. Wallenstein, C. Staibano. – London : Frank Cass, 2005. – xvii, 251 p.
7. Овсейко, С. В. Форс-мажор: понятие и оговорки [Электронный ресурс] / С. В. Овсейко // КонсультантПлюс. Беларусь / Комментарии законодательства. Технология Проф. – Минск, 2015.
8. Kreutz, J. Hard measures by a soft power? Sanctions policy of the European Union / J. Kreutz // Bonn Intern. Center for Conversation Paper. – 2005. – Paper 45. – P. 1–50.

9. Guidelines on implementation and evaluation of restrictive measures (sanctions) in the framework of the EU common foreign and security policy : Brussels, 2 Dec. 2005, 15114/05 [Electronic resource] // Council of the European Union. – Mode of access: http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/05/st15/st15114_en05.pdf. – Date of access: 05.12.2015.
10. Update of the EU Best Practices for the effective implementation of restrictive measures : Brussels, 24 Apr. 2008, 8666/1/08 REV 1 [Electronic resource] // European Union. – Mode of access: http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st08/st08666-re01_en08.pdf. – Date of access: 05.12.2015.
11. Basic principles of the use of restrictive measures (sanctions) : Brussels, 7 June 2004, 10198/1/04 Rev. 1 [Electronic resource] // Council of the European Union. – Mode of access: http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/04/st10/st10198-re01_en04.pdf. – Date of access: 05.12.2015.
12. Treaty on the functioning of the European Union // Offic. J. of the Europ. Union. – 2008. – Vol. 51. – P. 47–200.
13. Eriksson, M. EU sanctions: three cases of targeted sanctions / M. Eriksson // International sanctions: between words and wars in the global system ; ed. by P. Wallensteen, C. Staibano. – London, 2005. – P. 108–125.
14. Kuijper, P.-J. Implementation of binding Security Council resolutions by the EU/EC // Review of the Security Council by member states ; ed. by E. de Wet, A. Nollkaemper. – Antwerp, 2003. – P. 39–55.
15. Restrictive measures (sanctions) in force : Europ. Commiss., updated 30 Sep. 2015 [Electronic resource] // European Union. – Mode of access: http://eeas.europa.eu/cfsp/sanctions/docs/measures_en.pdf. – Date of access: 14.01.2016.
16. Fragmentation of international law: difficulties arising from the diversification and expansion of international law : rep. of the Study Group of the Intern. Law Commiss., 13 Apr. 2006, A/CN.4/L.682 [Electronic resource] // United Nations. – Mode of access: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G06/610/77/PDF/G0661077.pdf?OpenElement>. – Date of access: 20.12.2015.
17. Herik, L. van den. The Security Council's targeted sanctions regimes / L. van den Herik // Leiden J. of Intern. Law. – 2007. – Vol. 20. – P. 797–807.
18. Organisation des Modjahedines du peuple d'Iran v Council of the European Union : case T-228/02 [Electronic resource] // Judgment of the Court of 1st Instance (2nd Chamber), 12 Dec. 2006. – Mode of access: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62002A0228:EN:HTML>. – Date of access: 05.10.2013.
19. United Nations Security Council and European Union blacklists [Electronic resource] // rep. of the Comm. on Legal Affairs a. Human Rights, 16 Nov. 2007, Doc 11454. – Mode of access: <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/workingdocs/doc07/edoc11454.htm>. – Date of access: 15.08.2011.
20. Resolution 1597 (2008) United Nations Security Council and European Union blacklists [Electronic resource] // PACE. – Mode of access: <http://www.assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta08/ERES1597.htm>. – Date of access: 15.08.2015.
21. Yassin Abdullah Kadi v. Council of the European Union and Commission of the European Communities : case T 315/01, 21 Sept. 2005 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62001A0315:EN:HTML>. – Date of access: 10.12.2015.
22. Ahmed Ali Yusuf and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission of the European Communities : case T-306/01, 21 Sept. 2005 [Electronic resource] // Eur-Lex. – Mode of access: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62001A0306:EN:HTML>. – Date of access: 10.12.2015.
23. Judgement of the Court (Grand Chamber) Yassin Abdullah Kadi v. Council of the European Union and Commission of the European Communities: 18 July 2013 [Electronic resource] // Court of Justice of the European Union. – Mode of access: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=139745&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=1914364>. – Date of access: 02.09.2013.

Поступила в редакцию 02.02.2016

УДК 342.728

И. В. ШАХНОВСКАЯ

ПРАВОСПОСОБНОСТЬ СОЦИАЛЬНЫХ ОБЩНОСТЕЙ В КОНСТИТУЦИОННОМ ПРАВЕ

Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь, e-mail: irochka15012@yandex.ru

Проводится анализ прав и обязанностей социальных общностей в конституционном праве. Автором предлагается разделять конституционные права и обязанности на универсальные и специальные, приводится их примерный перечень на основании конституционно-правовых норм. Определяется момент возникновения правоспособности «организаций» и «общностей людей» как разновидностей социальных общностей в конституционном праве.

Ключевые слова: социальные общности, «организации», «общности людей», правоспособность, коллективные субъекты права.

I. V. SHAKHNOVSKAYA

LEGAL CAPACITY OF SOCIAL COMMUNITIES IN CONSTITUTIONAL LAW

Belarusian State University, Minsk, Belarus, e-mail: irochka15012@yandex.ru

Author of the article analyzes the rights and responsibilities of social communities in constitutional law. The author proposes to divide the constitutional rights and obligations for universal and special. It is their approximate list based on constitutional and legal norms. Determined by the time of the legal capacity of «organizations» and «common people» as a kind of social communities in constitutional law.

Keywords: social community, «organization», «community of people», the legal capacity, collective entities.

Введение. В теории конституционного права уделяется большое внимание индивидуальным правам человека, проблемам конституционно-правового статуса человека и гражданина. В то же время такая научная категория, как «правоспособность коллективных субъектов права» остается «вне поля зрения» ученых-конституционалистов.

Цель статьи – исследовать понятие правоспособности социальных общностей как разновидности коллективных субъектов права.

Основная часть. Вопросы, касающиеся прав и обязанностей социальных общностей, становятся объектом конституционно-правовых исследований с момента возникновения «третьего поколения» прав человека – «прав народов». Однако изучение таких прав в основном касается только коллективных прав, прав меньшинств, этнических общностей. Понятие социальной общности охватывает более широкий круг объединений людей как институтов гражданского общества. Их права и обязанности могут принадлежать отдельным индивидам, входящим в ту или иную общность, а могут относиться к социальной общности в целом. Об этом речь пойдет ниже.

Как справедливо пишет Е. В. Титова, «современное состояние разработанности проблемы конституционной правосубъектности едва ли можно признать удовлетворительным. Практически во всех учебниках по конституционному праву о правосубъектности участников конституционно-правовых отношений либо упоминается вскользь, либо не упоминается вовсе» [2, с. 28]. Отметим, что правоспособность социальных общностей в целом, как правило, не рассматривается.

Говоря о социальных общностях как субъектах конституционно-правовых отношений и об их правоспособности как одного из элементов правосубъектности в целом, необходимо «очертить» круг тех социальных общностей, о которых пойдет речь. Поскольку в науке конституционного права отсутствует единый подход к понятию социальной общности, мы предлагаем «включать»

в него все коллективные объединения людей как институты гражданского общества, речь о которых и идет в ч.1 ст.14 Конституции Республики Беларусь (далее – Конституция) [2]. Однако здесь необходимо сделать оговорку. Если рассматривать социальные общности именно в качестве субъектов конституционно-правовых отношений, то нужно ограничиться лишь теми из них, которые реально имеют (могут иметь) права и обязанности в конституционном праве. Более подробно об этом чуть ниже.

Еще одно наше предложение касается того, что все социальные общности как субъекты конституционно-правовых отношений по степени внутренней организации можно разделить на две группы: формализованные структуры («организации») и неформализованные структуры («общности людей»). «Организации» – это зарегистрированные в установленном порядке независимые объединения людей со своей внутренней структурой, правилами жизни и деятельностью, которая в большинстве случаев регламентируется уставными документами. По тексту Конституции [2] можно «проследить» следующие организационно-правовые формы таких структур: политические партии (ст. 5), объединения нанимателей и профессиональные союзы (ч. 2 ст. 14), религиозные организации (ст. 16), общественные объединения (ст. 36). «Общности людей», как правило, не имеют определенной внутренней структуры, не имеют в своем составе органов управления, их деятельность не регулируется уставными документами. Исходя из этого, особенности конституционной правоспособности этих двух групп будут рассмотрены нами отдельно.

Понятие правоспособности в достаточно полном объеме исследовано в рамках гражданско-правовых наук. Как отмечает Е. Г. Белькова, «правоспособность является обязательной общей предпосылкой для возникновения любого конкретного гражданского правоотношения, приобретения и осуществления любых гражданских прав и обязанностей» [3, с. 54]. Понятие конституционной правоспособности должно пониматься в таком же смысле.

Рассмотрим вкратце, какими правами и обязанностями обладают социальные общности в конституционном праве. Условно их (права и обязанности) можно подразделить на универсальные и специальные. Универсальные конституционные права и обязанности имеют отношение ко всем социальным общностям (как формализованным, так и неформализованным структурам). Они установлены, как правило, Конституцией, могут быть прямо закреплены законодателем, а могут «выводиться по смыслу», исходя из иных конституционно-правовых норм. Их содержание направлено на конкретизацию положений ч. 1 ст. 1 Конституции, а именно на более полное «раскрытие» принципов демократического и правового государства. Специальные права и обязанности закреплены, как правило, в специальных законах, определяющих конституционно-правовой статус отдельной социальной общности («Об общественных объединениях», «О политических партиях», «О профессиональных союзах» и др.).

К числу универсальных прав, которые имеют обе разновидности социальных общностей (предложенных нами выше), можно отнести:

а) право «иметь» свою идеологию. В самом общем смысле под идеологией понимается определенная система представлений, идей, которая выражает интересы различных субъектов – политических партий, общественных объединений, общественных движений, иных объединений людей, социальных групп. В соответствии с ч. 2 ст. 4 Конституции «идеология политических партий, религиозных или иных общественных объединений, социальных групп не может устанавливаться в качестве обязательной для граждан» [2]. В данной конституционно-правовой норме законодателем прямо закреплены субъекты, которые «могут претендовать» на свою идеологию. В числе таких субъектов общественные объединения, политические партии, религиозные организации («формализованные структуры»), а также социальные группы («неформализованные структуры»);

б) право на взаимоотношения с другими социальными общностями. Данное правомочие вытекает из нормы ч. 1 ст. 14 Конституции, в соответствии с которой «государство регулирует отношения между социальными, национальными и другими общностями на основе принципов равенства перед законом, уважения их прав и интересов» [2]. Отметим, что использование законодателем союза «между» напрямую указывает на возможность взаимодействия;

в) «право на существование». Сам факт признания Конституцией и иными актами конституционного законодательства определенных социальных общностей в качестве субъектов конституционного права означает их право «существовать, иметь права и исполнять обязанности»;

г) право пользования государственными языками при реализации всеми социальными общностями своих конституционных прав и исполнения обязанностей. Данное правомочие «напрямую вытекает» из ст. 17 Конституции, закрепляющей равный статус двух государственных языков;

д) право на свободное выражение мнений и убеждений. Согласно ч. 1 ст. 33 Конституции «Каждому гарантируется свобода мнений, убеждений и их свободное выражение» [2]. Употребление законодателем в данной правовой норме слова «каждый» подразумевает, на наш взгляд, не только всех физических лиц (граждан, иностранных граждан и лиц без гражданства), а всех субъектов конституционного права, в перечень которых входят и социальные общности. Данное право может быть ограничено в соответствии с нормами конституционного законодательства. К примеру, ч. 3 ст. 5 и ч. 3 ст. 16 Конституции содержат определенные запреты на выражение мнений и убеждений;

е) право на судебную защиту. В соответствии с ч. 1 ст. 60 Конституции «каждому гарантируется защита его прав и свобод компетентным, независимым и беспристрастным судом в определенные законом сроки» [2]. Между тем преобладающий массив конституционно-правовых исследований посвящен изучению «права на обращение в суд» применительно к человеку. Защита прав социальных общностей остается «за гранью» исследований. В то же время ст. 6 Гражданского процессуального кодекса Республики Беларусь [4] «включает» в круг субъектов обращения и юридических лиц (к которым и относится определенная часть социальных общностей). Международная судебная практика показывает, что субъектами обращения в суд могут быть и различные меньшинства, группы людей. В качестве примера можно привести дела, рассмотренные Европейским судом по правам человека, а именно: *вождь Бернанд Оминак и племя озера Любикон против Канады*, *Мауика и др. против Новой Зеландии* и др. [5, с. 357].

К числу универсальных обязанностей следует относить:

а) обязанность уважать права иных лиц и социальных общностей. Данная обязанность вытекает по смыслу из ч. 1 ст. 21 Конституции (принцип верховенства и обеспечения прав и свобод граждан) и ч. 1 ст. 14 Конституции (принцип равенства всех социальных общностей). Кроме того, ст. 53 Конституции устанавливает, что «каждый обязан уважать достоинство, права, свободы, законные интересы других лиц» [2]. Комментируя данную норму, Г. А. Василевич отмечает, что «по существу в ней идет речь о том, что права индивидуума заканчиваются там, где начинаются права другого человека» [6, с. 219]. Однако, на наш взгляд, данной норме нужно «придать» расширительное толкование: понятие «каждый» должно трактоваться как всякий субъект конституционного права, а словосочетание «других лиц» включать в себя как физических, так и юридических;

б) обязанность соблюдения запретов на осуществление деятельности, направленной на нарушение или ограничение прав и свобод других лиц и интересов государства. О существовании данной обязанности свидетельствуют положения ч. 3 ст. 5 Конституции (запрет на создание и деятельность политических партий, а равно других общественных объединений, имеющих целью насильственное изменение конституционного строя либо ведущих пропаганду войны, социальной, национальной, религиозной и расовой вражды) и ч. 3 ст. 16 Конституции (запрет на деятельность религиозных организаций, их органов и представителей, которая направлена против суверенитета Республики Беларусь, ее конституционного строя и гражданского согласия либо сопряжена с нарушением прав и свобод граждан, а также препятствует исполнению гражданами их государственных, общественных, семейных обязанностей или наносит вред их здоровью и нравственности);

в) обязанность соблюдать Конституцию и иные законы. Данная универсальная обязанность «вытекает» из принципа верховенства права (ст. 7 Конституции) и прямого закрепления за каждым данной конституционной обязанности в ст. 52 Конституции.

Все «формализованные» социальные общности являются юридическими лицами (об этом свидетельствуют нормы специальных законов – «Об общественных объединениях», «О политических партиях», «О профессиональных союзах» и др.). Но здесь мы должны понимать, что юридическое лицо частного права и публичного права – разные понятия. Первые из них осуществляют свою деятельность в сфере хозяйственного оборота, другие – в публично-правовой действительности. В. Е. Чиркиным было проведено отдельное монографическое исследование понятия юридического лица публичного права [7]. В результате автор предлагает следующее определение юридического лица: «признанное государством в этом качестве материальное и правовое

образование, имеющее имя и другие идентифицирующие признаки, выступающее в гражданско-правовых и (или) публично-правовых отношениях в различных организационно-правовых формах, обладающее имуществом, имеющее счет в банке, права и обязанности и несущее ответственность за свои акты и действия» [7, с. 81]. В данном случае предлагается «соединить» в одном определении два вида юридических лиц. На наш взгляд, под юридическим лицом публично-права (а применительно к терминологии, предложенной нами, – под «формализованной» социальной общностью) необходимо понимать независимое объединение граждан, зарегистрированное в установленном порядке, которое создано для защиты и (или) выражения общественных интересов (политических, социальных, культурных, религиозных и др.), имеющее права, обязанности и несущее ответственность в соответствии с нормами конституционного права.

Подходя к вопросу о правоспособности юридических лиц публично-права, В. Е. Чиркин [7, с. 92] считает, что такие субъекты одновременно правоспособны и дееспособны. В законодательстве Республики Беларусь момент возникновения и прекращения правоспособности юридических лиц решен. Так, согласно п. 3 ст. 45 Гражданского кодекса Республики Беларусь «правоспособность юридического лица возникает в момент его создания и прекращается в момент завершения его ликвидации» [8]. Следовательно, моментом создания необходимо считать момент окончания государственной регистрации, осуществляемой, как правило, Министерством юстиции Республики Беларусь. Если вести речь о правоспособности «общностей людей» («неформализованных структур») как второй разновидности социальных общностей, то здесь нет однозначного ответа. В науке сложились отдельные подходы к данной проблеме.

Во-первых, многие исследователи полностью отрицают какую бы то ни было правосубъектность любых общностей людей (этнических, социальных и др.) [9, с. 166; 10, с. 71].

Во-вторых, другая группа ученых наделяет правосубъектностью лишь отдельные группы временного характера (группы избирателей, группы граждан, осуществляющих законодательную инициативу) [11, с. 5].

В-третьих, существуют исследования, посвященные этническим общностям как субъектам конституционно-правовых отношений. Здесь отмечается, что данные общности все же должны обладать конституционно-правовой правосубъектностью, но к единому мнению по ряду принципиальных вопросов ученые так и не пришли [12, с. 356].

Представляется, что применительно к общностям людей вопрос о возникновении и прекращении правоспособности будет решаться по-разному. Это будет зависеть от их вида. К примеру, если это «искусственно созданные» общности (избиратели, инициативные группы граждан по реализации права законодательной инициативы, инициативные группы граждан по проведению референдумов, собрания граждан и др.), то момент возникновения их правоспособности будет связан с принятием отдельного правоприменительного акта (о назначении даты выборов, о регистрации инициативной группы граждан, о разрешении на проведение местного собрания в определенном месте и др.).

Другая ситуация, если это «естественные» общности – молодежь, женщины, дети, национальные общности, в том числе национальные меньшинства, этнические общности и др. В данном случае момент возникновения правоспособности может быть связан с проявлением этнического самосознания (этнические общности), национального самосознания (национальные меньшинства), факта принадлежности к определенному полу (женщины) и т. д.

По данной группе социальных общностей следует иметь в виду, что можно говорить как о неких «вымышленных сообществах», так и о реальных субъектах конституционно-правовых отношений. Под «вымышленными сообществами» нами подразумеваются определенные слои населения, которые выделяются по биологическому, социальному, материальному признаку, по признаку вкусовых предпочтений и т. д. Это молодежь, женщины, дети, вегетарианцы, охотники, рыболовы, богатые и бедные и др. Данные слои населения не проявляют себя как субъекты конституционно-правовых отношений и, так сказать, проявить не могут.

Наша позиция находит свое подтверждение в ряде проведенных социологических исследований. Так, О. И. Шкаратан и Н. В. Сергеев [13, с. 33] подразделяют социальные общности на номинальные (статистические) и реальные: «Под номинальными общностями необходимо понимать совокупность людей, выделяемую по некоторым признакам, имеющим смысл для целей конкрет-

ного исследования (по полу, возрасту и т. д.). Эти группы называются еще и статистическими, чем подчеркивается, что они не предполагают обязательных и непосредственных связей между отношениями к ним людьми, а также не раскрывают и сущностную сторону отношений» [13, с. 33]. Говоря о показателях реальности социальной группы (общности), указанные авторы [13, с. 33] в первую очередь отмечают, что реальные группы выступают субъектами реальных отношений.

В ст. 32 Конституции упоминаются такие «номинальные» общности, как молодежь, дети, женщины. Однако не стоит их относить к активным субъектам конституционно-правовых отношений. Это, на наш взгляд, уязвимые слои населения, которые государство берет под особую охрану. Необходимость такой защиты и охраны обусловлена провозглашением Республики Беларусь социальным государством (ч. 1 ст. 1 Конституции), после чего на государство легла обязанность по созданию условий для обеспечения всем достойного уровня жизни. Самостоятельно, в силу сложившихся естественных условий, данные группы не могут быть участниками конституционно-правовых отношений, а осуществлять защиту или представительство своих интересов могут только путем создания «формализованных» социальных общностей – «организаций» (БРСМ, Белорусский союз женщин, Клуб охотников и рыболовов и т. д.), речь о которых шла выше. Такие общности важны для проведения социологических исследований, например, для получения определенных статистических данных, однако в рамках нашего исследования изучается только конституционно-правовой аспект данной проблемы.

Выводы. По итогам проведенного исследования предлагается разделять конституционные обязанности всех социальных общностей на два вида: универсальные и специальные.

Что касается вопроса о моменте возникновения правоспособности социальных общностей в конституционном праве, то здесь необходимо определить, к какому виду социальных общностей относится субъект: к формализованным структурам («организациям») или неформализованным объединениям («общностям людей»). Для «организаций» (юридических лиц в конституционном праве) момент возникновения связан с моментом создания, а именно с моментом окончания государственной регистрации, осуществляемой, как правило, Министерством юстиции Республики Беларусь. Относительно «общностей людей» вопрос о правоспособности будет зависеть от их вида: являются они «естественными» или «искусственно созданными».

Список использованной литературы

1. *Титова, Е. В.* К вопросу о понимании правосубъектности в теории права и конституционном праве / Е. В. Титова // Вестн. Челяб. гос. ун-та. – 2010. – № 19. – С. 28–33.
2. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изм. и доп., принятыми на респ. референдумах 24 нояб. 1996 г. и 17 окт. 2004 г.: Нац. правовой интернет-портал Респ. Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2101>. – Дата доступа: 24.11.2015.
3. *Белькова, Е. Г.* Понятие и сущность правоспособности / Е. Г. Белькова // Изв. Иркут. гос. эконом. акад. – 2006. – № 5. – С. 54–59.
4. Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь: Кодекс Респ. Беларусь от 11 янв. 1999 г. № 238-З: Нац. правовой интернет-портал Респ. Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Режим доступа: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=hk9900238. – Дата доступа: 24.11.2015.
5. *Смит, Р.* Международная защита прав человека: пер. с англ. / Р. Смит. – Минск: Юнипак, 2013. – 424 с.
6. *Василевич, Г. А.* Конституция Республики Беларусь (науч.-практ. Комментар.) / Г. А. Василевич. – Минск: ГИ-УСТ БГУ, 2005. – 485 с.
7. *Чиркин, В. Е.* Юридическое лицо публичного права / В. Е. Чиркин. – М.: Норма, 2007. – 352 с.
8. Гражданский кодекс Республики Беларусь: Кодекс Респ. Беларусь от 7 дек. 1998 г. № 218-З: Нац. правовой интернет-портал Респ. Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Режим доступа: http://etalonline.by/?type=text®num=НК9800218#load_text_none_1_. – Дата доступа: 24.11.2015.
9. *Малько, А. В.* Теория государства и права в вопросах и ответах / А. В. Малько. – М.: Юрист, 1999. – 272 с.
10. *Алексеев, С. С.* Право: азбука, теория, философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М., 1999. – 712 с.
11. Государство и право буржуазных стран и стран, освободившихся от колониальной зависимости / под ред. Б. А. Стародубского и В. Е. Чиркина. – М., 1977. – 318 с.
12. *Леушин, В. И.* Правовые отношения / В. И. Леушин // Теория государства и права: учеб. / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – М., 2000. – С. 356.
13. *Шкаратан, О. И., Сергеев, Н. В.* Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет / О. И. Шкаратан, Н. В. Сергеев // Обществ. науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 33–45.

Поступила в редакцию 22.12.2015

ЭКАНОМІКА

УДК 330.341

В. А. КОЛОТУХИН

УПРАВЛЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТЬЮ

Институт экономики НАН Беларуси, Минск, Беларусь, e-mail: scientech@economics.basnet.by

Цель статьи – подготовить предложения по совершенствованию системы управления интеллектуальной собственностью на макро- и микроуровнях, охватывающие законодательную, организационную, финансовую и кадровую составляющие.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, патент, объекты промышленной собственности, патентно-лицензионная служба, патентовед.

V. A. KOLOTUHIN

INTELLECTUAL PROPERTY MANAGEMENT

*Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus,
e-mail: scientech@economics.basnet.by*

This article aims to prepare proposals for Intellectual Property Management System at macro and micro levels, covering legislative, institutional and financial and personnel components.

Keywords: intellectual property, patents, industrial property, patent and licensing services, patent engineer.

Наука как сфера человеческой деятельности была и будет самой эффективной сферой, поскольку по мере развития реального сектора экономики создание конкурентоспособной продукции в большей степени зависит не от рабочего времени и количества затраченного труда, а от уровня научно-технического потенциала и способности применения его в производстве. В мире уже давно признано, что богатство любой страны основано на интеллектуальной собственности (ИС), влияние которой является движущей силой развития общества, а в последние годы оно стало определяющим как в индустриально развитых, так и странах с переходной экономикой.

Экономические аспекты ИС на уровне предприятий (бренд компании, портфель патентов, ноу-хау, программное обеспечение), а также финансово-инвестиционный рейтинг предприятия являются теми определяющими структурными факторами, от которых зависит стоимость всех других факторов производства, которыми располагает предприятие. Вне бренда и вне котировок финансовых рынков стоимость предприятия и, соответственно, стоимость продукции, создаваемая предприятием, будут иными [1].

Интеллектуальная собственность приобретает системообразующее значение в совокупности факторов производства стоимости. В качестве аргумента можно привести мнение крупных зарубежных аналитиков и управляющих ведущих мировых корпораций М. Клоковски, Дж. Е. Малаковски, В. Гейза и др. В частности, по мнению Дж. Е. Малаковского, «сегодня интеллектуальная собственность, точно так же, как в эпоху индустриализма собственность на материальные активы, становится средством производства стоимости и источником финансирования инвестиций в инновации» [2].

Структура инвестиций в инновации в странах Евразийского экономического союза больше соответствует индустриальному, чем постиндустриальному профилю. В технологически разви-

тых странах (США, Германия, Финляндия и др.) расходы на приобретение новых технологий составляют свыше 55%, расходы на коммерческую разработку НИОКР и маркетинговые исследования – около 15%, тогда как расходы на приобретение машин и оборудования не превышают 30%. В Республике Беларусь в структуре затрат на технологические инновации расходы на приобретение новых технологий составляют около 1 %, расходы на коммерческую разработку НИОКР и маркетинговые исследования – около 7 %, а расходы на приобретение машин и оборудования – более 65%. Иначе говоря, если в странах технологической метрополии более 50% всех затрат на технологические инновации направляются на производство и приобретение новых технологий, то в Беларуси – менее 10 % [3; 4].

В Республике Беларусь в 2014 г. поддерживалось в силе менее 30 % патентов на объекты промышленной собственности (ОПС) от общего числа зарегистрированных в Национальном центре интеллектуальной собственности Республики Беларусь (НЦИС), что по мировым меркам является недостаточным. Только 5–7 % отечественных патентов на изобретения патентуются за границей и почти 90 % патентов, имеющихся у субъектов хозяйствования, являются национальными, что тормозит их коммерциализацию на мировом рынке. В Республике Беларусь в 2013–2014 гг. импорт «интеллектуальных услуг» превышал экспорт в пять раз и составлял 117,4 и 163,4 млн долл. США [5–7].

Республика Беларусь обладает научным потенциалом, сохранила квалифицированные кадры инженерно-технических работников на предприятиях, имеет высокий образовательный и квалификационный уровень занятого населения – это было отражено в «Обзоре инновационного развития Республики Беларусь», выполненном Европейской экономической комиссией Организации Объединенных Наций. Но следует отметить, что действуют все эти элементы разрозненно, а это не способствует развитию инновационного потенциала.

В Республике Беларусь за 2009–2014 гг. принят ряд законодательных актов, стимулирующих субъекты хозяйствования и физических лиц за создание и введение в хозяйственный оборот ОПС. Наиболее значимые льготы – освобождение от налога на добавленную стоимость и налога на прибыль оборота по реализации на территории Республики Беларусь имущественных прав на объекты авторского права и смежных прав, права промышленной собственности (за исключением средств индивидуализации участников гражданского оборота, товаров, работ, услуг). В результате за 2010–2014 гг. было зарегистрировано 4055 договоров о передаче прав на ОПС (или 48,9%) из 8299 договоров, выполняемых в течение двадцатилетнего существования системы учета [7].

Совершенствование управления интеллектуальной собственностью на макро- и микроуровнях предполагает:

- с вступлением в силу Указа Президента Республики Беларусь от 4 февраля 2013 г. № 59 «О коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности, созданных за счет государственных средств» (Указ № 59) увеличился уровень льготирования (освобождение от налога на добавленную стоимость и налога на прибыль) работ, связанных с оборотом объектов интеллектуальной собственности. Однако отдельные положения Указа № 59, на наш взгляд, требуют доработки. Так, предлагается упростить процедуру передачи прав на ОПС от заказчика исполнителю; конкретизировать способы и механизмы передачи технологий; внести поправку, устанавливающую долевое распределение имущественных прав заказчика, исполнителя (автора) на доходы от коммерциализации;

- формирование и эффективное функционирование структур, выполняющих комплекс услуг по оформлению заявки на ОПС, ее прохождению в НЦИСе, постановке на учет научной продукции как нематериальных активов, их внедрению в производство и мониторинг результатов их коммерциализации. В Республике Беларусь необходимы как традиционные формы государственной поддержки (субсидирование, льготное кредитование и налогообложение), так и широко используемый в мировой практике комплекс услуг, оказываемый авторам. Он направлен на преодоление так называемого «эксплуатационного разрыва», т. е. разрыва между числом созданных изобретений и числом изобретений, фактически внедренных на базе их технологий. Должны быть организованы структуры и разработаны механизмы, позволяющие создавать малые инновационные фирмы на базе патентов на ОПС и формирующие благоприятные условия для их

эффективного функционирования (коммерциализации ОПС) на период становления. В странах ЕС, США, Китае, Японии, Корее создана и эффективно функционирует сеть патентных агентств, осуществляющих оценку коммерческой патентоспособности инноваций. Именно агентства в этих странах первыми определяют уровень патентоспособности разработки, проводят весь комплекс работ по ее патентованию, выявляют перспективы ее коммерциализации, а также организуют малые инновационные предприятия для реализации одного или ряда патентов. Для этого нужны специалисты-патентоведы, маркетологи, экономисты, юристы;

- создание условий для формирования эффективно функционирующих патентно-лицензионных служб на предприятиях и в научных организациях. Недостаток дипломированных специалистов-патентоведов в нашей стране предопределен отсутствием их подготовки. Решение кадровой проблемы может быть обеспечено или путем создания Института управления интеллектуальной собственностью (аналогичные есть в России и Украине), или переориентации действующих кафедр в университетах. Целью этого института (кафедр) должна стать подготовка патентоведов, специалистов инновационного менеджмента и маркетинга. В Республике Беларусь есть высококлассные специалисты данного профиля (в том числе доктора и кандидаты наук), работающие в разных организациях (НАН Беларуси, БГУ, БГЭУ, БНТУ и т. д.), которые могли бы организовать учебный процесс;

- для финансового обеспечения патентно-лицензионной деятельности на микроуровне предлагается: выделить в расходах бюджета на науку отдельной строкой затраты на патентно-лицензионную деятельность; на сумму затрат на патентно-лицензионную деятельность субъектам хозяйствования уменьшать налогооблагаемую базу при исчислении налога на прибыль;

- в Беларуси в 2012 г. в несколько раз повысились размеры пошлины за рассмотрение заявления о регистрации патентов на ОПС и поддержание их в силе для отечественных заявителей, при этом в рамках ЕАЭС их стоимость стала значительно меньше. Тем самым устранены различия для отечественных и иностранных заявителей (выполнение требований положений ТРИПС как необходимое условие для вхождения в ВТО). Это отрицательно сказалось на патентно-лицензионной активности отечественных резидентов. В Беларуси в 2014 г. по сравнению с 2013 г. произошло сокращение как количества заявок на изобретение – с 1634 до 757, так и количества заявок на полезные модели – с 1146 до 485 [7]. Предлагается ввести льготу (50 % действующей ставки) по уплате патентной пошлины для научно-исследовательских институтов и университетов. Нерезидентами Беларуси, оформляющими заявку на патент, в основном являются промышленные компании, поэтому отчислений в бюджет патентных пошлин меньше не станет за счет повышения активности отечественных заявителей;

- укрепить кадровый и технический потенциал НЦИС, что позволит сократить срок рассмотрения заявок на получение патентов (свидетельств) на ОПС (в настоящее время составляет два года), тем самым нововведения будут на год раньше защищены патентами (свидетельствами), это даст возможность патентовладельцам быстрее выйти со своей продукцией на рынок;

- при формировании государственных научно-технических программ заключение экспертов по отдельным проектам в большей степени должно быть увязано с результатами патентных (определяется уровень новизны и возможность (целесообразность) получения международных патентов) и маркетинговых исследований (определяется объем потенциального рынка). В настоящее время только 10 % разработок, патентуемых в Республике Беларусь отечественными субъектами, являются итогом реализации государственных научно-технических программ;

- при оценке деятельности научных организаций в большей степени учитывать качественные показатели, а не количественные. Так, необходимо ввести показатель, отражающий количество и качество патентов, поддерживающихся в силе, в том числе международных, и количество заключенных лицензионных договоров;

- принять комплекс действенных мер по совершенствованию системы мотивации субъектов хозяйствования к внедрению инноваций и организации коммерциализации ОПС. Так, например, льготы по налогу на прибыль и НДС по обороту ОПС, согласно Указу № 59, временны (в течение 3 лет), за это время необходимо получить патент и зарегистрировать его в государственном реестре.

Реализация перечисленных выше предложений по совершенствованию организации патентно-лицензионной деятельности на микро- и макроуровнях не повлечет больших затрат, однако создаст базовые условия для проведения работ в научных организациях и предприятиях по выявлению патентоспособных разработок, выполнения всего комплекса работ по их правовой защите и введению в хозяйственный оборот.

По данным ГКНТ, в последние три года экспорт высокотехнологичной продукции составляет около 9 млрд долл. США, и если хотя бы на 10% увеличить долю продукции, имеющую патентную защиту (с 5 до 15%), то экспорт увеличится. Таким образом, налоговые отчисления субъектов хозяйствования и владельцев патентов «перекроют» расходы, связанные с финансированием изобретательской и патентно-лицензионной деятельности, коммерциализацией нововведений [6].

Высокая эффективность патентно-лицензионной деятельности (как научного учреждения, так и предприятия) возможна только при хорошо отлаженном организационном и нормативно-правовом сопровождении основных четырех составляющих работы с ОИС: их создании, правовой охраны, введении в гражданский оборот и защиты.

Переход экономики Республики Беларусь на инновационный тип функционирования может быть реализован при достижении производством соответствующего уровня развития, который определяется как внутренними факторами (состояние производственной базы, кадровым потенциалом), так и внешними, главным из которых является уровень наукоемких технологий, поступающих на рынок из научно-технического сектора экономики. Очевидно, что для устойчивого развития наукоемкого производства необходимо, чтобы темпы развития (совершенствования) его технологической базы соответствовали потребностям роста (обновления номенклатуры) производства. В то же время уровень технологий во многом определяется результатами фундаментальных и прикладных исследований, используемыми при их создании, и если масштаб исследований уступает потребностям создания и реализации новых технологий, то через некоторое время следует ожидать исчерпания научного задела и инновационный процесс может приостановиться.

Для перехода экономики на рельсы инновационного развития и создания эффективной модели НИС в первую очередь необходима наукоемкость ВВП, которая, к сожалению, на сегодняшний день составляет менее 1 % (с 2000 по 2014 г. она составляла от 0,52 до 0,88%), а должна находиться на уровне индустриально развитых стран – как минимум 2% ВВП [5]. Не менее 10% затрат на НИОКР необходимо направлять на закрепление прав на охраноспособные результаты интеллектуальной деятельности, проведение маркетинговых исследований.

В современном мире потенциал страны определяется не производством знаний (количеством созданной научной продукции), а эффективностью их использования в экономике. Реальные преимущества в конкурентной борьбе достигаются не просто умением создавать эти новые знания, а прежде всего умением ими должным образом распорядиться, грамотно применяя правовые механизмы в сфере интеллектуальной собственности. Поэтому конкурентоспособность экономики любого государства во многом зависит от эффективности функционирования системы управления, создания правовой защиты и коммерциализации объектов интеллектуальной собственности на макро- и микроуровнях.

Список использованной литературы

1. Интеллектуальная собственность как основа конкурентоспособного бизнеса / И. А. Близнец, Б. Б. Леонтьев, Х. А. Мамаджанов; Торгово-пром. палата Рос. Федерации, Ком. по интеллект. собственности. – М.: Ринфо, 2009. – 100 с.
2. Социально-экономическая модель: становление и развитие: теория, методология, практика: в 2 кн. Кн. 1 / В. Г. Гусаков [и др.]; под общ. ред. В. Г. Гусакова; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. – Минск: Беларус. наука, 2015. – 554 с.
3. Куракова Н. Г. Долгосрочные прогнозы как инструмент формирования научно-технологической политики / Н. Куракова, В. Зинов, В. Комаров, П. Павлов // Экон. политика. – 2014. – № 4. – С. 7–32.
4. Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь: стат. сб. – Минск: Нац. стат. ком. Респ. Беларусь, 2010–2014.
5. Аналитический доклад «О состоянии и перспективах развития науки в Республике Беларусь». – Минск: ГУ «Бел ИСА», 2013. – 216 с.
6. Кудашов, В. И. Коммерциализация инноваций / В. И. Кудашов // Наука и инновации. – 2013. – № 9. – С. 53–56.
7. Годовой отчет Национального центра интеллектуальной собственности Республики Беларусь за 2014 г. – Минск, 2014. – 52 с.

Поступила в редакцию 02.09.2014

УДК 338.001.36

Д. А. НЕСТЕРОВИЧ

ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО КОМПОНЕНТА КАЧЕСТВА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В МЕЖДУНАРОДНЫХ РЕЙТИНГАХ

Институт экономики НАН Беларуси, Минск, Беларусь, e-mail: darya.nesterovich@yandex.ru

Рассмотрены основные международные индексы, связанные с оценкой уровня социального развития стран мира. Произведена оценка достигнутых Республикой Беларусь результатов в области социального развития на основе международных индексов. Осуществлено сопоставление положения Республики Беларусь с другими странами по социальному составляющим международных индексов.

Ключевые слова: качество экономического роста, международные рейтинги, социальное развитие, индекс человеческого развития, индекс социального развития, индекс процветания, индекс глобализации KOF, индекс устойчивого развития.

D. A. NESTEROVICH

REFLECTION OF THE SOCIAL COMPONENT OF THE QUALITY OF ECONOMIC GROWTH OF THE REPUBLIC OF BELARUS IN INTERNATIONAL RATINGS

*Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus,
e-mail: darya.nesterovich@yandex.ru*

The article deals with major international ratings related with evaluation of social development level. Results achieved by the Republic of Belarus in the sphere of social development are estimated on the base of international indeces. Positions of the Republic of Belarus in social components of international indeces have been compared with ones those of other countries.

Keywords: economic growth quality, international ratings, social development, Human Development Index, Prosperity Index, KOF Index of Globalization, Sustainable Society Index.

Ранее анализ качественного развития стран обычно сводился к оценке их количественного экономического роста, выраженного в ВВП, ВНП, доходах на душу населения. Предполагалось, что рост количественных показателей автоматически приводит к улучшению качественных. Однако впоследствии стало очевидно, что только экономических показателей недостаточно. Позже стали обращать внимание и на показатели, связанные с социальным развитием (например, уровнем образования и здравоохранения). Статистика социальных показателей качества экономического роста приобретает все большую значимость [1, с. 6].

В целях международного сравнения достигнутого странами уровня социального развития можно использовать ряд международных сводных индексов. Рассмотрение положения в них Республики Беларусь помогает оценить достигнутые нашей страной результаты в области социального развития, выявить недостатки и направления совершенствования социальной политики.

Разработанный в 1990 году лауреатом Нобелевской премии по экономике А. Сеном и М. аль Хаком Индекс человеческого развития (ИЧР) являлся одной из первых попыток измерить не только экономическое, но и социальное развитие стран. Индекс ежегодно публикуется ООН. Создатели ИЧР хотели подчеркнуть, что люди, их способности и возможности, а не только экономический рост являются важным критерием оценки уровня развития страны. Индекс охватывает три сферы: здоровье и долголетие, знания и достойный уровень жизни. Здоровье и долголетие представлено показателем ожидаемой продолжительности жизни при рождении. Сфера

знаний характеризуется показателями средней продолжительности обучения и ожидаемой продолжительности обучения. Уровень жизни представлен ВНД на душу населения (по ППС в долларах США).

На основе этих трех сфер высчитываются три соответствующих индекса: индекс продолжительности жизни, индекс образования и индекс ВНД. Итоговый индекс ИЧР является средним геометрическим указанных индексов и имеет шкалу от 0 до 1. В «Отчете о человеческом развитии-2014» опубликован ИЧР за 2013 год, который охватывает 187 стран [2]. Первое место принадлежит Норвегии (индекс равен 0,944). На втором месте находится Австралия, на третьем – Швейцария. Беларусь занимает 53-е место (значение ИЧР 0,786) и относится к группе стран с высоким уровнем человеческого развития (рис. 1). Наша страна опережает партнеров по Таможенному союзу и Единому экономическому пространству (ТС и ЕЭП) Россию (57-е место) и Казахстан (70-е место). В соответствии с пересчитанными результатами предыдущего года Беларусь поднялась на одну позицию, Россия и Казахстан остались на прежних местах. По сравнению с данными ИЧР-2013 в Беларуси увеличились ВНД на душу населения – с 13385 до 16403 долл. США и ожидаемая продолжительность обучения – с 14,7 до 15,7 лет. В то же время ожидаемая продолжительность жизни в Беларуси составляет 69,9 лет, что меньше, чем у стран со схожим значением ИЧР и хуже, чем по результатам предыдущего отчета, в соответствии с которым средняя продолжительность жизни белорусов равнялась 70,6 лет.

Позже были созданы и иные международные индексы для оценки уровня социального развития.

Индекс социального развития – индекс аналитической группы исследовательского проекта «The Social Progress Imperative», разработанный в 2013 году под руководством М. Портера. В создании Индекса также принимали участие ведущие университеты и исследовательские центры, такие, как Гарвардская школа бизнеса, Массачусетский технологический институт, Институт свободы и демократии (Лима, Перу). Осознание потребности в подобном индексе появилось в 2009 году, когда Совет глобальной повестки дня по благотворительности и социальным инвестициям Всемирного экономического форума предложил создать новый индекс для стимулирования конкуренции между странами в области улучшения условий для социальных инноваций. Основным его отличием от других индексов является непосредственное измерение социального прогресса, независимо от экономического развития, что позволяет проанализировать взаимосвязь между экономическим и социальным развитием. По этой причине Индекс включает в себя только социальные составляющие, а такие распространенные показатели, как ВВП, ВВП на душу населения, ВНД и подобные в нем отсутствуют. Индекс социального развития оценивает только результаты, а не усилия по их достижению (например, уровень здравоохранения, а не затраты страны на здравоохранение). Индекс основывается на трех группах компонентов: основных

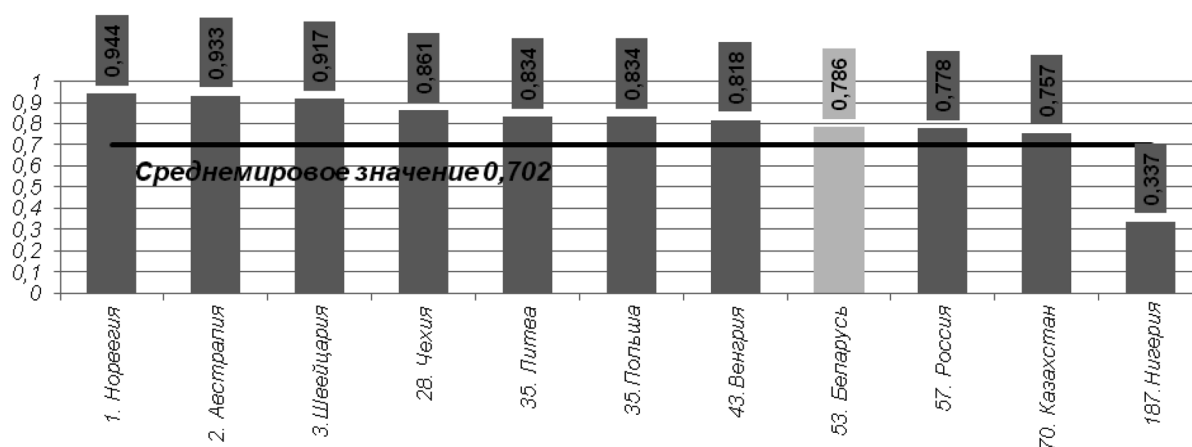

Рис. 1. Индекс человеческого развития-2014, сравнительный анализ позиций Беларуси и отдельных зарубежных стран

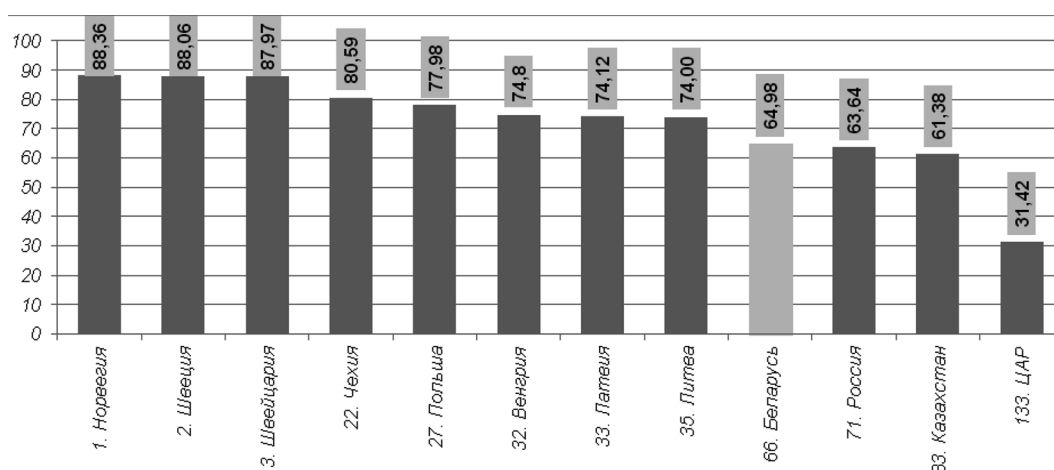

Рис. 2. Индекс социального развития-2015, сравнительный анализ позиций Беларуси и отдельных зарубежных стран

потребностях человека, основах благополучия человека и возможностях развития человека. Каждая группа состоит из четырех компонентов. Компоненты в свою очередь состоят из индикаторов (всего – 54), которые оцениваются по 100-балльной шкале (0 – минимальное значение, 100 – максимальное) [3].

В 2015 году Индекс включал 133 страны. Первое место принадлежит Норвегии, на втором находится Швеция, на третьем месте – Швейцария (рис. 2).

Беларусь заняла 66-е место, опустившись по сравнению с итогами предыдущего года на 8 позиций. Наибольшее влияние на ухудшение позиции в Индексе нашей страны оказал компонент «жилищные условия»: по данным прошлогоднего отчета на доступность жилья указали 42% опрошенных, в 2015 году таких насчитывалось 32%. Как и по ИЧР, Беларусь опережает Россию (71-е место) и Казахстан (83-е место), однако у наших партнеров по ТС и ЕЭП позиции в Индексе улучшились по сравнению с предыдущим годом. В граничащих с Беларусью Польше, Латвии и Литве значения Индекса выше.

Наиболее высокие результаты Беларусь продемонстрировала по компонентам «питание и доступ к основной медицинской помощи», «доступ к базовому образованию», «доступ к чистой воде и санитарные условия» (табл. 1). Наименьшие баллы Беларусь получила по компоненту «личные права»: 14,88 из 100 возможных.

Таблица 1. Индекс социального развития-2015, анализ позиций Беларуси

Показатель	Место	Балл
Индекс социального развития	66	64,98
Основные потребности человека	46	83,03
Питание и доступ к основной медицинской помощи	24	99,17
Доступ к воде и санитарные условия	44	94,32
Жилищные условия	61	69,59
Уровень личной безопасности	50	69,08
Основы благополучия человека	82	66,72
Доступ к базовым знаниям	31	96,87
Доступ к информации и средствам коммуникации	73	68,87
Уровень здравоохранения и благополучия	130	44,65
Состояние экосистем	53	56,48
Возможности развития человека	85	45,19
Личные права	125	14,88
Личная свобода и возможность осознанного выбора	75	57,90
Уровень толерантности и социальной включенности	72	50,06
Доступ к высшему образованию	37	57,93

Следует повышать устойчивость экосистем, улучшать состояние здоровья населения. По уровню смертности от неинфекционных болезней (сердечно-сосудистых заболеваний, рака, диабета, хронических респираторных заболеваний) в возрасте от 30 до 70 лет Беларусь занимает 119-е место из 133 стран. Избыточную массу тела имеют 23,4% белорусов. По уровню смертности, вызванной загрязнением воздуха, Беларусь находится на 127-м месте, а по уровню самоубийств – и того ниже: на 129-м. Для повышения баллов по показателю «доступ к высшему образованию» необходимо увеличивать количество высших учебных заведений, представленных в глобальных рейтингах Times Higher Education¹, QS World University Rankings² и Academic Ranking of World Universities³. В рейтинге QS World University Rankings присутствуют Белорусский государственный университет и Белорусский национальный технический университет, которые занимают соответственно 491-е и 701-е места из 800 университетов мира.

ИЧР и Индекс социального развития созданы специально для оценки именно социального прогресса стран. Существуют также комплексные индексы для оценки социально-экономического развития, в которых важными составляющими являются социальные показатели.

Так, Индекс процветания – агрегированный показатель, который оценивает развитие стран мира с точки зрения их благополучия. Публикуется британским аналитическим центром «Legatum» с 2006 года. По мнению составителей Индекса, процветание – это не только накопление материальных благ, но также радость, которую люди получают от жизни и возможность улучшения жизни в будущем. Составители Индекса приветствуют стремление стран повышать уровень среднедушевого дохода, но также считают необходимым улучшать субъективное благосостояние граждан.

Для оценки процветания той или иной страны 89 переменных разбиты на 8 субиндексов: экономика, предпринимательство и инновации, государственное управление, образование, здравоохранение, безопасность, личная свобода, социальные связи в обществе. В 2014 году Индекс охватывает 142 страны [4]. Лидерами являются Норвегия, Швейцария и Новая Зеландия (табл. 2). Беларусь находится на 53-м месте, поднявшись по сравнению с предыдущим годом на 5 строк. Наиболее высокие места наша страна занимает по «социальным» субиндексам: «социальные связи в обществе» (21-е), «образование» (26-е) и «здравоохранение» (38-е). По показателю «здравоохранение» с 2012 года наблюдается улучшение: с 40-го места Беларусь поднялась на 38-е.

Т а б л и ц а 2. Индекс процветания-2014, сравнительный анализ позиций Беларуси и отдельных зарубежных стран

Место в рейтинге	Страна	Экономика	Предпринимательство и инновации	Государственное управление	Образование	Здравоохранение	Безопасность	Личная свобода	Социальные связи в обществе
1	Норвегия	3	7	7	5	5	6	2	1
2	Швейцария	1	3	1	21	3	11	12	9
3	Новая Зеландия	4	1	4	16	12	4	6	11
29	Чехия	36	26	35	23	27	20	65	57
31	Польша	41	40	39	31	33	24	58	47
39	Венгрия	69	47	37	32	35	37	42	75
42	Литва	79	39	40	29	43	35	95	50
53	Беларусь	93	54	117	26	38	51	104	21
55	Казахстан	44	60	106	54	58	63	91	35
68	Россия	57	46	113	37	44	96	124	67
142	Центральноафриканская Республика	127	142	128	141	141	135	94	141

¹ Рейтинг университетов мира, ежегодно публикуемый с 2010 г. лондонским журналом «Times Higher Education» на основе данных медиакомпании «Thomson Reuters».

² Рейтинг университетов мира, ежегодно публикуемый с 2010 г. британской компанией «Quacquarelli Symonds».

³ Рейтинг университетов мира, ежегодно публикуемый с 2003 г. Центром исследования университетов мирового класса Академии высшего образования Шанхайского университета Цзяо Тун.

Здоровье белорусов не назовешь отличным. Почти 33% белорусов отметили наличие у себя проблем со здоровьем. Данное значение примерно соответствует уровню наших соседей: в Латвии аналогичный показатель составляет 29,3%, Польше – 35,4%, России – 35,1%, в Украине – 40,4%. При этом в среднем в мире на проблемы со здоровьем жалуются 23% населения. Удовлетворены своим здоровьем 59,3% белорусов, что ниже среднемирового значения в 78,2%. По количеству больничных коек на 1000 человек Беларусь значительно опережает мир: у нас данное значение равно 11,3, а в среднем по миру – 3.

По методологии Индекса Беларусь относится к странам с высоким уровнем образования, однако если в 2012 году Беларусь наша страна занимала 20-е место, то в 2014 – уже 26-е. Удовлетворены качеством образования 69,3% белорусских граждан, что на 3,2% лучше среднемирового значения. В России, например, качество образования устраивает только половину населения, в Казахстане – 53,9%. В Беларуси на одного преподавателя приходится 14,9 учеников, что лучше, чем в России (19,6), Казахстане (16,5) и таких высокоразвитых странах, как Великобритания (18,3), Франция (17,8), Швейцария (15,4).

По показателю «социальные связи» по сравнению с 2012 годом Беларусь поднялась на пять позиций: с 26-го на 21-е место. Большая часть белорусов (91,8%) уверена, что может положиться на помощь друзей и семьи (при среднемировом значении в 79,9%). Более трети наших граждан (35,6%) считают, что большинству людей можно доверять. В Латвии, например, таких людей насчитывается всего 13,1%, в Италии – 20,7%, в России – 24,7%. В то же время в Норвегии показатель доверия к людям находится на уровне 74,2%. Треть белорусских граждан (33,3%) отметили, что занимались волонтерской деятельностью в предыдущем месяце, что соответствует показателям высокоразвитых стран-лидеров Индекса Норвегии и Швейцарии (35,4 и 32% соответственно). А, например, в Польше волонтерством занимались только 9,3% населения, Литве и Латвии – 13,1 %, Чехии – 14,1 %, в России – 18,2%. Средства на благотворительность жертвовали 15,2% белорусских граждан, что ниже среднемирового значения в 28,9%, однако значительно выше, например, чем в России (жертвовали средства 6,1% населения), Украине (9%), Литве (12,2%), Казахстане (12,2%). Помогли незнакомому человеку в предыдущем месяце 36,1% белорусов, что аналогично значению стран-соседей Беларуси, но ниже среднемирового значения в 48,9%. Так, в США незнакомым людям помогли 79,8% населения, в Великобритании – 61%. Почти четверть белорусов (23,4%) отметили, что на предыдущей неделе посещали религиозное учреждение. Это значительно ниже среднемирового значения (49,2%), однако данный показатель выше, чем в России (11,7%), Норвегии (13,4%), Чехии (15,3%), Латвии (19,7%), Франции (21,3%).

По показателю «личная свобода» Беларусь находится среди отстающих стран и по сравнению с 2012 году усугубила свое положение, опустившись со 102-го на 104-е место. Подводит страну ситуация с гражданскими правами. Однако 72,4% белорусов отметили, что удовлетворены свободой выбора и возможностью определять, чем заниматься в жизни. Такая цифра почти совпадает со среднемировым значением (72,7%) и выше, чем в Италии (50%), Венгрии (67%), России (65,9%), Украине (56,7%), Литве (55,6%) и Латвии (63,2%). А процент белорусов, назвавших свою страну хорошим местом для жизни иммигрантов (67,2%), выше, чем в среднем по миру (65,6%) и чем в России (57,3%) и Казахстане (67,1%), но отстает от значения высокоразвитых стран Норвегии (90,2%), США (81,6%), Великобритании (80,6%), Франции (75,6%), обладающих большим экономическим потенциалом, чем Беларусь, для обеспечения достойной жизни переселенцев из других стран.

Индекс глобализации КОФ был впервые рассчитан в 2002 году Швейцарской высшей технической школой Цюриха. В соответствии с методологией Индекса под глобализацией понимается процесс создания сетей трансконтинентальных связей между людьми через разнообразные потоки: людей, информацию, идеи, капитал и товары. Индекс глобализации – интегрированный показатель, который охватывает экономический, социальный и политический аспекты. Экономическая глобализация – перемещение на значительные расстояния товаров, капитала и услуг, а также информации, сопровождающей рыночный обмен. Политическая глобализация – это распространение практик управления. Социальная глобализация означает распространение идей, информации, образов и перемещение людей. Индекс измеряется по шкале от 1 (минимальный

уровень глобализации) до 100 (максимальный уровень глобализации). Вес социальной глобализации в общем Индексе наибольший – 38% (на экономическую глобализацию приходится 36%, на политическую – 26%). Социальная глобализация состоит из трех составляющих: данных о личных контактах, данных о потоках информации и данных о культурном сближении. Личные контакты характеризуются такими индикаторами, как: телефонный трафик, трансферы (% ВВП), международный туризм, доля иностранного населения, международные письма на душу населения. Потоки информации определяются количеством интернет-пользователей на 1000 человек, телевизорами на 1000 человек и объемом торговли газетами (% ВВП). Индикаторами культурного сближения являются: количество ресторанов «McDonald's» на душу населения, количество магазинов «Икеа» на душу населения и объем торговли книгами (% ВВП) [5].

В 2015 году Индекс представлен 191 страной и характеризует уровень глобализации по состоянию на 2012 год. Беларусь поднялась с 75-го на 72-е место, а в предыдущем году по сравнению с Индексом 2013 года – на 17 позиций.

Наиболее высокое место Беларусь занимает по социальной глобализации – 66-е. По политической глобализации наша страна находится на 99-й позиции, по экономической – на 106-й.

Наблюдается рост значений составляющей информационных потоков, что связано с увеличением количества интернет-пользователей на 1000 человек, количества телевизоров на 1000 человек и увеличением объема торговли газетами (рис. 3).

Индекс устойчивого общества публикуется с 2006 года каждые два года голландским Фондом устойчивого общества. Он состоит из трех «сфер» благополучия: экономической (экономика, эволюция), окружающей среды (климат и энергетика, природные ресурсы и природа, окружающая среда) и благополучия человека (базовые потребности, личное развитие и здоровье, сбалансированное развитие общества). Комплексный индекс не высчитывается, места и баллы приводятся отдельно для каждой из «сфер». Оценка дается в баллах от 1 (минимальное значение) до 10 (максимальное). Базовые потребности определяются достаточностью питания и питьевой воды, санитарными условиями. Личное развитие и здоровье характеризуются показателями образования, здорового образа жизни и гендерного равенства. Сбалансированное развитие общества состоит из показателей распределения доходов, роста населения и качества управления [6]. С 2006 года Беларусь улучшила свое положение в области благополучия человека: балл вырос с 7,58 до 7,95, по итогам 2014 года Беларусь находится на 35-м месте (табл. 3). В нашей стране достаточно продуктов питания и питьевой воды для населения, о чем свидетельствуют очень высокие баллы по данным показателям. Санитарные условия также в хорошем состоянии, несмотря на постепенное уменьшение баллов с 2006 года. По сравнению с 2006 годом очевиден прогресс в области образования и здорового образа жизни: за показатель «образование» Беларусь

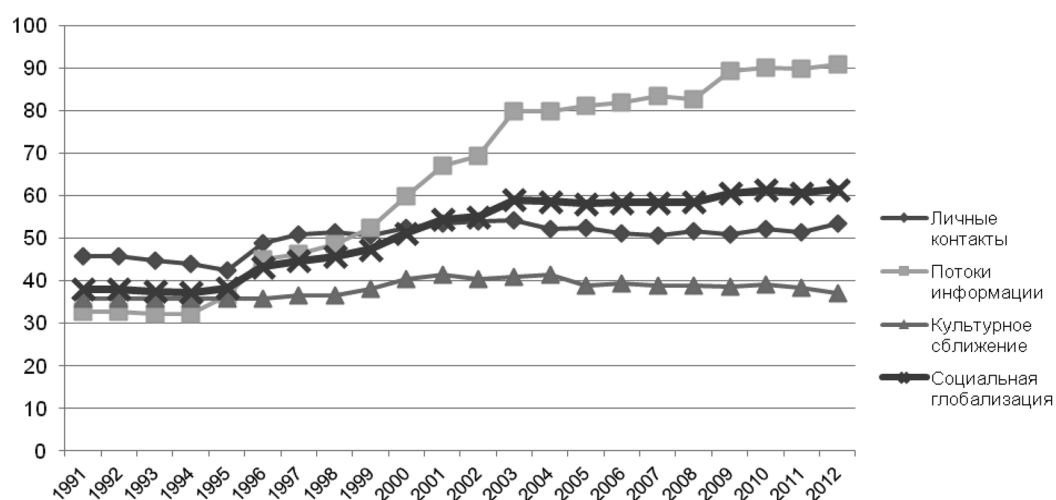

Рис. 3. Динамика значений Беларуси по социальной глобализации Индекса глобализации KOF-2015

получила в 2014 году максимальный балл, оценка здорового образа жизни белорусов также улучшилась. Наша страна продвинулась в равномерности распределения доходов, получив в 2014 году за этот показатель 9,28 баллов (в 2006 году – 7,87 баллов). Качество управления в Беларуси, по мнению составителей Индекса, не очень высокое, однако улучшение все же заметно. Отрицательная динамика наблюдается только по показателю «рост населения».

Т а б л и ц а 3. Положение Беларуси в сфере благополучия человека Индекса устойчивого общества-2014

Год	Место	Балл	Базовые потребности			Личное развитие и здоровье			Сбалансированное развитие общества		
			Достаточность питания	Достаточность питьевой воды	Санитарные условия	Образование	Здоровый образ жизни	Гендерное равенство	Распределение доходов	Рост населения	Качество управления
2006	37	7,58	10,00	9,96	7,11	8,84	6,78	7,11	7,87	9,40	2,77
2008	36	7,62	10,00	9,96	7,10	8,93	6,87	7,10	7,87	9,34	2,87
2010	34	7,79	10,00	9,96	7,10	9,04	7,11	7,10	6,86	9,14	3,24
2012	37	7,74	10,00	9,96	7,10	9,04	7,03	7,10	8,78	8,75	3,06
2014	35	7,95	10,00	9,96	7,10	10,00	7,27	7,10	9,28	8,43	3,33

Таким образом, в мире осознали необходимость оценки качественных аспектов экономического роста и благополучия граждан. Одной из попыток измерить качество жизни являются международные рейтинги и индексы. Индекс человеческого развития и Индекс социального прогресса направлены на измерение достигнутого уровня социального развития. В иных рейтингах и индексах (например, Индексе процветания, Индексе глобализации KOF, Индексе устойчивого общества) социальные составляющие играют важную роль.

В соответствии с результатами проанализированных рейтингов и индексов можно констатировать, что Республика Беларусь уделяет большое внимание социальному развитию. На достойном уровне находится образование, однако системе высшего образования стоит активнее интегрироваться в мировое пространство. Белорусы имеют доступ к качественной медицинской помощи, продуктам питания, чистой воде, санитарным условиям. В то же время следует направлять усилия на улучшение состояния здоровья людей, как физического, так и психического. Более активная деятельность по привлечению туристов, а также открытие магазинов Ikea могли бы способствовать более активной социальной глобализации. Белорусы имеют развитые социальные связи, ценят семью и друзей и могут на них положиться, склонны доверять незнакомым людям, активно занимаются волонтерской деятельностью, относительно религиозны. Данные факты свидетельствуют о достаточно высоком уровне социальной составляющей качества экономического роста в Республике Беларусь.

Список использованной литературы

1. *Bruni, L. Economics and Happiness: Framing the Analysis* / L. Bruni, P. L. Porta. – Oxford University Press, USA, 2006. – 378 p.
2. *Human Development Report: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. – New York, 10017, USA. – 226 p.
3. *Social Progress Index 2015* / M. Porter, S. Stern, M. Green. – Washington, DC 20037, Social Progress Imperative. – 154 p.
4. *The 2014 Legatum Prosperity Index*. – Legatum Institute, London Mayfair, United Kingdom. – 53 p.
5. The official website of Swiss Federal Institute of Technology Zürich [Electronic resource]. – Mode of access: <http://globalization.kof.ethz.ch/>. – Date of access: 15.06.2015.
6. The official website of Sustainable Society Foundation [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.ssindex.com/>. – Date of access: 07.12.2014.

Поступила в редакцию 19.06.2015

РЭЦЭНЗІІ

У. В. ЗДАНОВІЧ

РАТНЫ, ПРАЦОЎНЫ, ДУХОЎНЫ ПОДЗВІГ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА Ў ГАДЫ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ: НОВЫЯ ЗДАБЫТКІ АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна, Брэст, Беларусь, e-mail: zw2003@tut.by

Вывучэнне гісторыі Вялікай Айчыннай вайны было і застаецца адным з прыярытэтных напрамкаў айчыннай гістарычнай навукі. Характэрная рыса сучаснай гістарыяграфічнай сітуацыі – з’яўленне разам з афіцыйнымі ацэнкамі альтэрнатыўных падыходаў, аўтарамі якіх часта выступаюць непрафесійныя гісторыкі. У іх працах сустракаюцца заключэнні, якія не пацвярджаюцца гістарычнымі фактамі і аргументамі. У прыватнасці, тэндэнцыйныя, суб’ектыўныя меркаванні выказаны ў навукова-папулярных выданнях В. Акудовіча, С. Захарэвіча, М. Бартушкі, М. Пінчука, З. Шыбека [1–5]. Як справядліва адзначыла А. Я. Паўлава, такія аўтары «прыныпова не звяртаюцца да айчынных і замежных дакументальных крыніц, затое пастаянна дэманструюць свае негатыўныя адносіны да “афіцыйнай навукі”» [6, с. 122]. Адзін з тэзісаў, прапагандуемых у вышэйадзначаных выданнях, – тэзіс аб тым, што для беларускага насельніцтва мінулая вайна не з’яўляецца Айчыннай. Актыўна выкарыстоўваецца ў выданнях тэзіс пра тоеснасць гітлерызму і бальшавізму, аб роўнай адказнасці Германіі і Савецкага Саюза за развязванне Другой сусветнай вайны. Тэндэнцыйна паказваецца і барацьба супраць акупантаў на тэрыторыі Беларусі. Так, В. Акудовіч наогул назваў партызанскую вайну чужароднай для беларусаў.

Існаванне розных поглядаў патрабуе стварэння аб’ектыўнай, дакументальна абгрунтаванай гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. У гэтай сувязі калектыўная манаграфія «Вклад белорусского народа в Победу в Великой Отечественной войне», падрыхтаваная вядомымі айчыннымі даследчыкамі, стала важнай з’явай у беларускай гістарычнай навуцы (Вклад белорусского народа в Победу в Великой Отечественной войне / А. М. Литвин [и др.]; редкол. : А. А. Коваленя (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2015. – 495 с.). Кніга напісана на падставе шырокага корпуса крыніц: апублікаваных матэрыялаў, у тым ліку гістарычнай літаратуры на замежных мовах, матэрыялаў друку, сведчанняў удзельнікаў і выдавочцаў тых падзей. Асабліваю важкасць даследаванню надаюць архіўныя дакументы, значная колькасць якіх уводзіцца аўтарамі ў навуковы ўжытак упершыню. Вылучаная праблематыка разглядаецца ў ёй пад новым навуковым вуглом. Як адзначана ва ўводзінах, «навукоўцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі сумесна з калегамі з вышэйшых навучальных устаноў рэспублікі падрыхтавалі фундаментальную працу, у якой упершыню абагульнены ўклад беларусаў і ўраджэнцаў Беларусі ў разгром нацысцкай Германіі» (с. 15).

Кніга мае добра прадуманую, лагічна абгрунтаваную структуру. Манаграфія складаецца з ўводзінаў, 6 раздзелаў і 6 дадаткаў. Ва ўводзінах адзначаецца, што перамога над нацызмам была атрымана Чырвонай Арміяй сумесна з саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі. Рашаючы ўклад у разгром нацысцкай Германіі, падкрэсліваюць гісторыкі, унесла шматнацыянальная Чырвоная Армія. Паралельна з гэтым «робяцца спробы перапісаць гісторыю Вялікай Айчыннай вайны... вынікаў вайны і міру, дыскрэдытаваць Вялікую Перамогу савецкага народа» (с. 8). Аб’ектыўнае раскрыццё гераізму і трагедыі ваенных падзей стала галоўнай задачай аўтараў выдання.

У першым раздзеле, падрыхтаваным аўтарам дадзенай рэцэнзіі, раскрыты працэс вывучэння беларускімі даследчыкамі гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны, укладу беларускага народа ў агульную перамогу над нацызмам. Адзначаецца, што айчынная гістарыяграфія дасягнула значных поспехаў у распрацоўцы праблем пачатковага перыяду, партызанскай і падпольнай барацьбы, вызвалення рэспублікі, удзелу беларусаў на франтах вайны і ў еўрапейскім руху Супраціўлення, працоўнага гераізму беларускага народа. Адначасова выдзяляюцца пытанні, якія патрабуюць далейшай прапрацоўкі.

Самым значным па аб'ёме і змесце з'яўляецца другі раздзел, у 4 главах якога раскрываюцца разнастайныя аспекты ратнага подзвігу прадстаўнікоў Беларусі на франтах вайны, у партызанскай і падпольнай барацьбе.

Глава 1, аўтарамі якой з'яўляюцца А. М. Літвін, А. У. Кузняцова-Ціманава, І. Ю. Варанкова, прысвечана ўдзелу беларусаў у абарончых і вызваленчых баях на тэрыторыі Савецкага Саюза ў 1941–1944 гг. Факты, пададзеныя аўтарамі, сведчаць, што нашы землякі ўнеслі значны ўклад у абарону рэспублікі летам 1941 г., прынялі актыўны ўдзел у абароне Кіева, Адэсы, Севастопалю, Керчы, Наварасійска, Ленінграда, Сталінграда, Прыбалтыйскіх рэспублік, у вызваленні гарадоў і населеных пунктаў СССР у 1943–1944 гг. Усяго ў гады Вялікай Айчыннай вайны ў франтавым супрацьстаянні фашызму прынялі ўдзел больш за 1 мільён 300 тысяч прадстаўнікоў беларускага народа, 475 атрымалі званне Героя Савецкага Саюза, 74 сталі поўнымі кавалерамі ордэна Славы (с. 53).

Важкім укладам у разгром нацысцкіх агрэсараў з'явілася антыгерманскае супраціўленне – партызанская і падпольная барацьба, масавы схаваны і адкрыты сабатаж мясцовымі жыхарамі палітыкі акупацыйных улад. Асаблівасці станаўлення і развіцця ўзброенай барацьбы ў тыле германскіх войск раскрывае А. М. Літвін у другой главе раздзела. Факты, якія прыводзіць даследчык, у тым ліку і новыя архіўныя матэрыялы, з'яўляюцца яшчэ адным доказам таго, што супраціўленне акупантам па арганізаванасці, колькасці ўдзельнікаў, формах і сродках барацьбы пераўзыходзіла ўсе еўрапейскія краіны. Беларускія партызаны і падпольшчыкі выкарыстоўвалі актыўныя і пасіўныя формы супраціўлення. Найвышэйшай формай супраціўлення з'яўлялася баявая дзейнасць узброеных партызанскіх фарміраванняў. Партызанская барацьба вялася разнастайнымі сродкамі: разгром нямецкіх гарнізонаў, барацьба супраць карных экспедыцый, тэрор супраць прадстаўнікоў акупацыйных улад і калабарантаў, вызваленне населеных пунктаў і тэрыторый, разведка на карысць Чырвонай Арміі, дэзарганізацыя чыгуначнай сеткі. Аперацыі «Рэйкавая вайна» і «Канцэрт» не маюць сабе роўных у еўрапейскай гісторыі.

Характэрнай рысай беларускага супраціўлення з'яўляецца яго згуртаванасць, цэнтралізацыя, дакладная структура. У якасці арганізуючай сілы выступіла Камуністычная партыя (нягледзячы на разнастайныя ацэнкі яе дзейнасці). Канкрэтнае кіраўніцтва ўзброенай барацьбой ажыццяўлялі Цэнтральны штаб партызанскага руху і Беларускі штаб партызанскага руху. З восені 1943 г. партызанскі рух набыў сапраўды ўсенародны характар. «Гістарычная заслуга партызан Беларусі перад савецкім народам, – падкрэслівае даследчык, – заключаецца яшчэ і ў тым, што яны выратавалі сотні тысяч мірных грамадзян ад знішчэння гітлераўцамі і ўгону іх на фашысцкую катаргу. Партызаны ў значнай ступені сарвалі таксама і даўно задуманы план татальнага рабавання Беларусі і правядзення ў жыццё палітыкі “выпаленай зямлі”» (с. 142). Партызаны выканалі і яшчэ адну задачу – аказалі ўсямерную падтрымку Чырвонай Арміі, якая змагалася на фронце.

Беларусы ўнеслі свой уклад у перамогу, змагаючыся з ворагам у еўрапейскім руху Супраціўлення, у асобных канцэнтрацыйных лагерах, у складзе партызанскіх фарміраванняў. Закінутыя па волі лёсу далёка ад Радзімы, яны працягвалі барацьбу. Дадзены аспект знайшоў адлюстраванне ў асобным параграфі 3-й главы, аўтарамі якога з'яўляюцца А. М. Літвін і У. П. Паўлаў. Неабходна адзначыць, што ўмовы, у якіх вялася антыгерманская барацьба, у краінах Цэнтральнай, Паўднёва-Усходняй і Заходняй Еўропы істотна адрозніваліся. У Польшчы, Чэхаславакіі, Балгарыі, Югаславіі ў асноўным дзейнічалі савецкія і мясцовыя партызанскія атрады, разведвальныя і дыверсійныя групы, накіраваныя з СССР і кіруемыя рознымі савецкімі органамі. Актывізацыі барацьбы спрыяла і моўная блізкасць з мясцовым насельніцтвам. У краінах Заходняй Еўропы аснову партызанскіх фарміраванняў складалі былыя ваеннапалонныя, вязні канцлагаў, якія не

маглі разлічваць на дапамогу з боку Радзімы. Сітуацыю пагаршала і няведанне мясцовых моў. У гады Вялікай Айчыннай вайны прадстаўнікі беларускага народа ваявалі ў радах бельгійскага, італьянскага, нарвежскага Супраціўлення. Як вядома, найбольш арганізаваным быў удзел савецкіх людзей у французскім руху Супраціўлення, дзе дзейнічалі цэлыя партызанскія фарміраванні з былых савецкіх ваеннапалонных. Уклад у антыгерманскую барацьбу на тэрыторыі Францыі ўнеслі і нашы землякі. Унікальная з’ява – дзейнасць асобнага савецкага жаночага партызанскага атрада «Радзіма», якім камандавалі ўраджэнка г. Мінска Н. І. Лісавец і ўраджэнка Полацкага раёна Р. З. Фрыдзон. Усяго, па няпоўных даных А. М. Літвіна і У. П. Паўлава, «у еўрапейскіх атрадах партызан і Супраціўлення, лагерах і канцлагерах Германіі змагаліся з ворагам больш за 2000 беларусаў» (с. 173).

Значная колькасць беларусаў у гады Вялікай Айчыннай вайны змагалася ў складзе войск саюзнікаў СССР па антыгітлераўскай кааліцыі і польскіх узброеных фарміраванняў. Удзел беларусаў у Польскіх узброеных сілах на Захадзе разгледжаны А. М. Літвіным і Б. Д. Далгатовічам – аўтарамі параграфу «В составе войск союзников СССР по антигитлеровской коалиции и в войске Польском». Згодна з данымі, прыведзенымі гісторыкамі, колькасць жыхароў Беларусі ў Польскіх узброеных сілах на Захадзе на момант іх расфарміравання восенню 1946 г. складала 17–20 тысяч чалавек, з якіх этнічных беларусаў – 8–10 тысяч (с. 180). Лічбавыя паказчыкі гісторыкаў не істотна адрозніваюцца ад падлікаў Ю. В. Грыбоўскага, зробленых на падставе архіўных дакументаў, апублікаваных польскіх крыніц з улікам нацыянальнай і канфесійнай прыналежнасці, па якіх «у Польскіх узброеных сілах на Захадзе колькасць ураджэнцаў Беларусі складала не менш за 7–9 тысяч (6–7 %)» [7, с. 14].

У 4-й главе Я. П. Бязлепкін і А. А. Крыварот на канкрэтных прыкладах паказваюць удзел прадстаўнікоў беларускага народа ў баях за вызваленне ад фашызму Польшчы, Аўстрыі, Чэхаславакіі, Германіі, Румыніі, Балгарыі, Югаславіі і Венгрыі. Так, толькі пры вызваленні народаў Паўднёва-Усходняй Еўропы, а таксама Беларусі стралковымі карпусамі камандавалі 10 генералаў-беларусаў, 12 беларусаў і ўраджэнцаў стаялі на чале дывізій, 35 беларусаў былі ўдастоены звання Героя Савецкага Саюза (с. 257).

Не менш значным для Перамогі быў і працоўны ўклад рабочых, калгаснікаў, служачых, дзеячаў навукі і культуры. Аб гэтым сведчыць матэрыял, які змяшчаецца ў 3-м раздзеле І. Ю. Варанковай. Аўтар першай главы раздзела засяродзіла ўвагу на працы жыхароў тых рэгіёнаў рэспублікі, якія яшчэ не былі акупіраваны, і дзейнасці эвакуіраванага насельніцтва Беларусі ў савецкім тыле, якое ўнесла значны ўклад у перамогу над нацысцкай Германіяй. Размяшчэнне і ўвод у дзеянне эвакуіраваных прадпрыемстваў, якія сталі асновай для развіцця новых, неабходных галін прамысловасці, у значнай ступені садзейнічалі павышэнню ваенна-эканамічнага патэнцыялу СССР. Прадстаўнікі беларускага народа прынялі актыўны ўдзел у стварэнні асновы матэрыяльна-тэхнічнай перавагі над фашысцкай Германіяй, унеслі ўклад у духоўнае супрацьстаянне фашызму.

Працоўны подзвіг беларусаў на вызваленай тэрыторыі Беларусі раскрыты У. І. Кузьменкам у другой главе. Як вядома, працэс аднаўлення, які пачаўся адразу пасля вызвалення першых населеных пунктаў ад акупантаў, праходзіў у надзвычай складаных умовах. Не хапала будаўнічых матэрыялаў, абсталявання, сыравіны, паліва. Сур’ёзнай праблемай з’яўляўся недахоп рабочых, асабліва кваліфікаваных спецыялістаў. Напружанай і нестабільнай, асабліва ў заходніх абласцях рэспублікі, была грамадска-палітычная сітуацыя. Тут дзейнічала разгалінаванае польскае, украінскае, літоўскае антысавецкае падполле, прадстаўнікі якога прэтэндавалі на заходнія беларускія землі і ставілі перад сабой мэту знішчэння савецкай улады. Разнастайныя крыніцы, у тым ліку і новыя архіўныя матэрыялы, дазволілі аўтару даказаць, што мерапрыемствы ўлад па аднаўленні эканомікі, сацыяльнай сферы, культурнага асяроддзя ў адпаведнасці з патрабаваннямі савецкай ідэалогіі ў цэлым знаходзілі падтрымку большасці беларускага насельніцтва. «Аднак, – заўважае даследчык, – у Заходняй Беларусі ў гэты ж перыяд сярод некаторых груп насельніцтва прасочваюцца і значныя антысавецка-пратэстныя настроі, нямала людзей тут (перш за ўсё прыхільнікаў адраджэння даваеннай польскай дзяржаўнасці) нядобра-зыхліва сустракалі новае ўстанаўленне савецкіх структур» (с. 332).

Адным з найбольш складаных пытанняў Вялікай Айчыннай вайны з’яўляецца пытанне аб колькасці знішчанага насельніцтва Беларусі. Разнастайныя методыкі падлікаў страт, якія выкарыстоўваюцца даследчыкамі, даюць супярэчлівыя лічбы. Дадзеная праблема разгледжана А. М. Літвіным у раздзеле 4. У савецкай гістарыяграфіі падавалася, што БССР страціла 2 200 000 чалавек, г. зн. кожнага чацвёртага. Такая лічба ўпершыню была прыведзена Надзвычайнай дзяржаўнай камісіяй у канцы 1944 г. У постсавецкі перыяд у публіцыстычных і навуковых выданнях з’явіліся сцвярджэнні аб тым, што на тэрыторыі Беларусі загінуў кожны трэці жыхар. Прааналізаваўшы значнае кола апублікаваных крыніц, гісторык прыйшоў да высновы, што страты Беларусі склалі 2300–2400 тысяч чалавек, ці 25% ад даваеннага насельніцтва. Такім чынам, рэспубліка страціла кожнага чацвёртага. Згодна з падлікамі, зробленымі ў 2001 г. рабочай групай, створанай на базе Упраўлення Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь, людскія страты на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (1941–1944), заснаваныя на архіўных даных, складаюць 2 596 676 чалавек, у тым ліку загінуўшых ваеннаслужачых у баях – 332 569 чалавек, у лагерах ваеннапалонных – 810 691, партызанаў і падпольшчыкаў – 44 791, мірнага насельніцтва – 1 409 225 чалавек. На наш погляд, да таго часу, пакуль не будзе распрацавана новая методыка падліку грамадзян Беларусі, загінуўшых у гады Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў, прынятая большасцю даследчыкаў, уяўляецца мэтазгодным пагадзіцца з данымі страт, падрыхтаванымі рабочай групай Упраўлення Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь.

У айчыннай гістарыяграфіі недастаткова асветлены духоўны подзвіг беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Як адзначаецца ў раздзеле 5, акрамя подзвігаў на франтах вайны і партызанскіх атрадах «гэты час нарадзіў і подзвігі іншага роду, можа быць, менш “гучныя”, але такія ж высокія па сіле духу, гатоўнасці да самаахвяравання» (с. 347). У першай главе, падрыхтаванай І. Ю. Варанковай, распавядаецца пра ўдзел жыхароў рэспублікі, якія, рызыкуючы сваім жыццём, ратавалі параненых воінаў Савецкай Арміі, ваеннапалонных, савецкія дзяржаўныя і воінскія сімвалы. Многія з выратаваных ваеннаслужачых сталі кіраўнікамі і ўдзельнікамі партызанскага руху.

Аўтар другой главы К. І. Козак расказвае пра Праведнікаў міру – выратавальнікаў яўрэяў. Усяго на 1 студзеня 2014 г. 601 грамадзянін Беларусі прызнаны Праведнікам народаў міру за выратаванне яўрэяў ад знішчэння ў гады германскай акупацыі (с. 347).

Вайна прынесла беларускаму народу велізарныя бедствы. Без родных і блізкіх засталася вялікая колькасць дзяцей, якія цяпелі ад фізічнага знясілення, інфекцыйных хвароб, адсутнасці прадметаў першай неабходнасці. Вырашыць задачу іх выратавання магла толькі дзяржава. Канкрэтныя мерапрыемствы па абароне дзяцей-сірот пачалі распрацоўвацца яшчэ ў ваенныя часы. Як адзначае аўтар трэцяй главы М. У. Смяховіч, «адказная, сістэматычная і комплексная работа дзяржавы, яе ўладных структур усіх узроўняў, а таксама неабходныя палітычныя рашэнні ў кароткія тэрміны дапамагі ажыццявіць шэраг мер, дзякуючы якім у БССР было выратавана жыццё больш за 138 тысяч дзяцей-сірот» (с. 421).

Аўтарам раздзела 6 А. А. Каваленяй раскрываецца вялікая праца, якую праводзілі і праводзяць дзяржаўныя органы і грамадскія арганізацыі Беларусі па захаванні памяці пра гераічныя і трагічныя старонкі мінулай вайны. Па падліках даследчыка, на беларускай зямлі налічваецца звыш 8,8 тысяч мемарыяльных комплексаў, помнікаў, курганоў, прысвечаных падзеям Вялікай Айчыннай вайны. «Увекавечванне памяці тых, – падкрэслівае вучоны, – хто ў 1940-я сваёй ратнай працай адстойваў свабоду і незалежнасць Радзімы, – гэта не толькі задача гісторыкаў, палітыкаў, але і грамадская неабходнасць. Гераічныя старонкі ваеннай гісторыі – гэта тое, што дазваляе ўмацоўваць сувязную ніць пакаленняў, гэта багацейшы матэрыял для патрыятычнага выхавання падрастаючага пакалення» (с. 484).

Істотным дапаўненнем даследавання «Вклад белорусского народа в Победу в Великой Отечественной войне» з’яўляюцца дадаткі да кнігі. У дадатку 1 пералічаны 32 населеныя пункты Беларусі, узнагароджаныя за ўклад у Перамогу, у тым ліку: горад-герой Мінск (1974 г.), Брэсцкая крэпасць-герой (1965 г.), ордэнам Айчыннай вайны I ступені – г. Магілёў (1980 г.), г. Орша (1984 г.), г. Барысаў (1985 г.); вымпелам «За мужнасць і стойкасць у гады Вялікай Айчыннай вайны»,

зацверджаным Указамі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь № 355 ад 29 чэрвеня 2009 г. і № 189 ад 19 красавіка 2010 г., – 27 гарадоў і населеных пунктаў.

Дадатак 2 змяшчае звесткі аб 10 кіраўніках партызанскага руху Беларусі, якім у гады вайны было прысвоена воінскае званне генерала-маёра.

У гады Вялікай Айчыннай вайны 15 беларусаў і ўраджэнцаў Беларусі паўтарылі подзвіг А. Матросова. Іх прозвішчы з указаннем месца і даты здзяйснення подзвігу падаюцца ў дадатку 3.

У дадатку 4 распавядаецца аб 18 беларусах і ўраджэнцах Беларусі – пабрацімах М. Гастэла.

Аб прадстаўніках беларускага народа, якія здзейснілі ў гады Вялікай Айчыннай вайны паветраныя тараны, распавядаецца ў дадатку 5. Сярод 24 герояў узгадваецца і прозвішча Барыса Іванавіча Коўзана – адзінага ў свеце лётчыка, які здзейсніў 4 паветраныя тараны і застаўся жывым.

Дадатак 6 прысвечаны 5 жыхарам Беларусі, якія ў гады Вялікай Айчыннай вайны паўтарылі подзвіг Івана Сусаніна.

Такім чынам, пададзены айчыннымі даследчыкамі ў манаграфіі матэрыял сведчыць пра тое, што прадстаўнікі беларускага народа, змагаючыся на франтах Вялікай Айчыннай вайны, у радах партызан і падпольшчыкаў, у войсках саюзнікаў, еўрапейскім руху Супраціўлення, прымаючы ўдзел у вызваленні краін Еўропы ад фашызму, унеслі важкі ўклад у разгром нацызму. Значным таксама быў уклад у Перамогу нашых суайчыннікаў, эвакуіраваных у савецкі тыл.

Матэрыялы даследавання даказваюць, што рашэнне Гітлера аб нападзенні на Савецкі Саюз было паслядоўным вынікам яго ідэалагічнай «усходняй праграмы», накіраванай на заваёву «жыццёвай прасторы». Нямецкая агрэсія пагражала існаванню самой Беларусі, і яе жыхары абаранялі сваю родную зямлю, таму для беларускага насельніцтва вайна была сапраўды Айчыннай вайной. Партызанская вайна, складаная частка агульнай барацьбы з мэтай разгрому ворагу, з'яўлялася самабытнай з'явай.

У сувязі з тым, што мэтай дадзенага выдання з'яўляецца паказ укладу беларускага народа ў агульную перамогу над нацысцкай Германіяй, па-за ўвагай даследчыкаў засталіся пытанні акупацыйнага рэжыму, калабарацыянізму, дзейнасці на тэрыторыі Беларусі Арміі Краёвай і антысавецкага падполля, рэпрэсіі супраць каманднага складу Чырвонай Арміі напярэдадні вайны, пралікі ў ходзе падрыхтоўкі да вайны, страты ў Чырвонай Арміі і сярод мірнага насельніцтва пры правядзенні ваенных аперацый, трагічны лёс савецкіх салдат, якія апынуліся ў акружэнні і палоне, супрацьстаянне савецкай і нямецкай прапаганды і іншыя праблемы, раскрыццё якіх не адпавядала мэце даследавання.

Нягледзячы на адзначаныя акалічнасці, кніга ўяўляе сабой істотны ўклад у вывучэнне гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Як адзначаюць аўтары манаграфіі, «гэта духоўны помнік усім, хто ў суровыя саракавыя сваім ратным і працоўным подзвігам адстаяў свабоду і незалежнасць Радзімы. Гэта напамін будучым пакаленням, што ў гадзіну небяспекі неабходна смела і рашуча станавіцца ў рады абаронцаў сваёй Айчыны» (с. 15). Задаецца, што праца знойдзе сваё прызнанне не толькі ў беларускай, але і замежнай гістарыяграфіі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Акудовіч, В. Код адсутнасці. Асновы беларускай ментальнасці / В. Акудовіч. – Мінск : Логвінаў, 2007. – 216 с.
2. Захаревич, С. С. Партизаны СССР : от мифов к реальности; науч. ред. А. Е. Тарас / С. С. Захаревич. – Вильня : Наша будучыня, 2012. – 360 с.
3. Бартушка, М. Партизанская вайна ў Беларусі ў 1941–1944 гг. / М. Бартушка. – Вільня: Ін-т беларусістыкі; Беласток: Беларус. гіст. т-ва, 2011. – 188 с.
4. Пинчук, М. Н. Советские партизаны: мифы и реальность / М. Н. Пинчук. – Вильня: Наша будучыня, 2014. – 392 с.
5. Шыбека, З. Нарыс гісторыі Беларусі / З. Шыбека. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2003. – 490 с.
6. Павлова, Е. Я. Некоторые аспекты восприятия партизанского движения Великой Отечественной войны в современном белорусском обществе / Е. Я. Павлова // Беларусь : памятное лето 1944 г.: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию освобождения Беларуси от нем.-фашист. захватчиков, Минск, 19–20 июля 2014 г. // Нац. акад. Беларуси ; редкол. : А. А. Коваленя [и др.]. – Минск: Беларус. навука, 2015. – С. 119–130.
7. Грыбоўскі, Ю. В. Беларусы ў польскіх узброеных фарміраваннях у гады Другой сусветнай вайны : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / Ю. В. Грыбоўскі ; Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2005. – 17 с.

М. А. ДАЊІЛОВІЧ

ПЕРШАЕ МАНАГРАФІЧНАЕ ДАСЛЕДАВАННЕ МОВЫ БЕЛАРУСКАГА ЗАКАНАДАЎСТВА

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Гродна, Беларусь, e-mail: damial@inbox.ru

Даследаванне мовы заканадаўства – юрыдычнага падстылю сучаснай беларускай літаратурнай мовы – да нядаўняга часу вызначалася вельмі сціплымі напрацоўкамі: адзінкавымі навуковымі публікацыямі ў часопісах і зборніках артыкулаў. Манаграфія Г. І. Кулеш «Мова беларускага заканадаўства XX ст.: генезіс і эвалюцыя» (Мінск: БДУ, 2015) – першая праца, у якой заканадаўчая разнавіднасць афіцыйна-справаводчага стылю прааналізавана комплексна, з вырашэннем шматлікіх важных праблем.

Даследаванне грунтуецца на шырокай тэарэтычнай і факталагічнай базе. Аўтар у сваіх пошуках не абмяжоўваецца толькі айчынным мовазнаўствам, глыбока прааналізаваны дасягненні ўкраінскай, рускай, польскай юрыдычнай лінгвістыкі. Што тычыцца фактычнага матэрыялу, які стаў аб'ектам аналізу, то па-за ўвагай даследчыцы не засталася хіба што ніводнай крыніцы, у якой фігуруе беларуская тэрміналогія заканадаўства і права. Нярэдка ажыццяўляюцца экскурсы да помнікаў старабеларускага пісьменства. Зроблены выбаркі беларускай юрыдычнай тэрміналогіі з лексікаграфічных даведнікаў XIX ст., напрыклад, такіх, як «Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России» (1871–1872) І. П. Навіцкага, «Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и царства Польского» (1874) М. І. Гарбачэўскага, «Словарь белорусского наречия» (1870) І. І. Насовіча. Ахоплена ўся беларуская юрыдычная лексікаграфія XX ст. Гэта тлумачальныя, перакладныя, энцыклапедычныя юрыдычныя слоўнікі, што выдаваліся ў Беларусі і за яе межамі. Улічаны і найноўшы анлайн-слоўнік «Многоязычный словарь юридических терминов», створаны Нацыянальным цэнтрам прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь. Але асноўнай крыніцай лінгвістычнага матэрыялу паслужылі заканадаўчыя тэксты на беларускай мове (пераважна канстытуцыі і кодэксы), якія друкаваліся і пераважылі ў розных рэдакцыях у Беларусі на працягу XX ст.

Аўтар манаграфіі паставіла задачу паказаць гісторыю фарміравання стылеўтваральных сродкаў заканадаўчага падстылю ў працэсе станаўлення і функцыянавання новай беларускай літаратурнай мовы. Аналіз вялікага фактычнага матэрыялу дазволіў вылучыць тры асноўныя этапы фарміравання лінгвістычных сродкаў беларускамоўнага заканадаўства XX ст., паказаць тэндэнцыі развіцця гэтых сродкаў у залежнасці ад збліжэння ці аддалення іх у адносінах да беларускай народнай і рускай моў.

Чытач даведваецца, што вельмі важным паўстае першы этап (1920-я – першая палавіна 1930-х гг.), калі закладваліся асновы юрыдычнай тэрміналогіі. Тэрмінатворчая праца вялася з улікам асаблівасцей жывой мовы і часткова традыцый старабеларускага канцылярска-юрыдычнага пісьменства. За першае дзесяцігоддзе юрыдычная тэрміналогія ў асноўным сфарміравалася як сістэма, хоць яшчэ ў значнай ступені характарызавалася полінайменнасцю. Г. І. Кулеш падлічыла, што больш за 70% юрыдычных тэрмінаў гэтага перыяду функцыянуюць у нязменным выглядзе да нашага часу.

На другім этапе (другая палавіна 1930-х – першая палавіна 1950-х гг.) арыентацыя на жывую мову як крыніцу стварэння тэрміналагічных сродкаў перастала быць актуальнай. Лінгвістычная ідэалогія істотна змянілася: на першае месца ў спосабах афармлення юрыдычных паняццяў выйшла калькаванне і запазычванне, пераважна з рускай мовы.

Трэці этап (другая палавіна 1950-х – 1990-я гг.) вызначальны тым, што пры імкненні да ўніфікацыі і стандартызацыі ў юрыдычнай тэрміналогіі канчаткова замацоўваецца тэндэнцыя да поўнай адпаведнасці рускім канструкцыям.

Гэтыя вывады грунтуюцца на паслядоўным і дакладным дыяхранічным аналізе кожнага юрыдычнага тэрміна, групы тэрмінаў, іх тыпаў. Прасочана эвалюцыя лексічных, марфалагічных і сінтаксічных сродкаў. Зроблена параўнальная характарыстыка іх функцыянавання на кожным этапе. Разглядаецца ўжыванне такіх стылеўтваральных сродкаў, як тэрміны-агентывы, назвы дакументаў, назвы прававога стану, аддзяяслоўныя назоўнікі, кароткія прыметнікі, указальныя займеннікі, дзеясловы, сінтаксічныя сродкі, юрыдычныя клішэ і інш.

Вынікі параўнання, канкрэтныя статыстычныя абагульненні падаюцца ў шэрагу табліц. Наглядная карціна развіцця і паэтапнага змянення юрыдычных тэрмінаў адлюстравана ў дадатку да манаграфіі – «Дыяхранічным слоўніку лексікі юрыдычнага зместу», дзе да рускамоўнага тэрміна падаюцца беларускія эквіваленты, характэрныя для кожнага з трох вылучаных гістарычных этапаў, напрыклад: возместить ущерб – (I) *сплаціць шкоду* – (II) *узмясціць ушчэрб* – (III) *пакрыць страты*; держатель (ценных бумаг) – (I) *трымаўца* – (II) *трымацель* – (III) *трымальнік*; нарушитель – (I) *парушнік* – (II) *парушыцель* – (III) *парушальнік*.

Даследаванне Г. І. Кулеш паказала цесную прывязку беларускай тэрміналогіі заканадаўства да рускай. Адна з прычын – тое, што беларускія законы на працягу ўсяго мінулага стагоддзя не ствараліся па-беларуску, а перакладаліся з рускай мовы. Арыентацыі на рускамоўныя сродкі садзейнічала абьякавасць філалагічнай і юрыдычнай супольнасцей Беларусі да культуры беларускага заканадаўчага маўлення. Гэтую акалічнасць, зазначае аўтар, беспадстаўна ўспрымаць як спрыяльную ў выпрацоўцы спецыфічных для афіцыйнага стылю беларускай мовы лінгвістычных сродкаў. Нямала перакладных, скалькаваных ці транслітараваных тэрмінаў выглядаюць як штучныя, недасканалыя.

У манаграфіі шмат карысных назіранняў, рэкамендацый, вывадаў адносна канкрэтных пытанняў стылістыкі, культуры маўлення, этымалогіі. Напрыклад, заслугоўвае ўвагі прапанаваная назва стылю, што абслугоўвае юрыдычную, адміністрацыйную, дыпламатычную сферы дзейнасці. У розныя часы як толькі ні называлі гэты стыль – дзелавы, афіцыйна-дзелавы, справавы, афіцыйна-справавы, афіцыйна-дакументальны і інш. Даследчыца раіць дастаткова аргументаваную назву *афіцыйна-справаводчы* стыль, дзе прыметнікавы кампанент *справаводчы* – ад назоўніка *справаводства*. Думаецца, гэтая назва ў перспектыве мае ўсе шанцы атрымаць перавагу над ранейшымі назвамі.

Слова *ісцец* не раз было аб'ектам крытыкі з боку лінгвістаў і правазнаўцаў як небеларускае, бо быццам паходзіць ад рускага слова *искать*, ненарматыўнага ў беларускай мове. Г. І. Кулеш адмаўляе такую этымалогію, паказвае, што *ісцец* паходзіць не ад *искать*, а ад *істы* 'заможны', 'уладальнік рухомасці', якое карэлюецца з назоўнікам *истизна* 'сапраўдная (без працэнтаў і прыбытку) сума грошай; кошт, цана чаго-небудзь'; 'уласнасць', запазычаным са старапольскай мовы.

У шэрагу выпадкаў даследчыца абгрунтоўвае найбольш аптымальныя абазначэнні тых юрыдычных паняццяў, якія характарызуюцца полінайменнасцю ці не атрымалі дасканаллага тэрміналагічнага выражэння. Прапануюцца, напрыклад, тэрміны *спадчыннік*, *успадкаванне*, *спадкаванне*, *неасуднасць*, *абнародаванне (звестак)*, *завядзенне (справы)*, *(нізкія) матывы* замест сустрэтых у друку *наследнік*, *унаследаванне*, *наследаванне*, *неўмяняльнасць*, *разглашэнне (звестак)*, *узбуджэнне (справы)*, *(нізкія) пабуджэнні*.

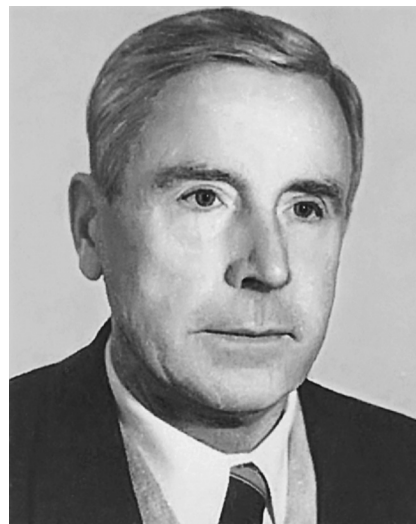
Несумненна, манаграфія Г. І. Кулеш – важнае дасягненне беларускага мовазнаўства. Яна ліквідуе цэлы прагал, які існаваў у стылістыцы беларускай мовы, закладвае асновы новай навуковай галіны – беларускай юрыдычнай стылістыкі. Вынікі працы вельмі карысныя для юрыдычнай практыкі. Стваральнікам беларускіх тэкстаў у сферы заканадаўства цяпер няма неабходнасці спадзявацца толькі на свой філалагічны густ, яны атрымалі надзейную лінгвістычную базу, якая дапаможа з выбарам аптымальных тэрміналагічных сродкаў. У парадаксальнай сітуацыі, калі ў апошнія гады ў Рэспубліцы Беларусь адсутнічаюць на дзяржаўнай беларускай мове ўказы, дэкрэты, пастановы, кодэксы найвышэйшых дзяржаўных устаноў, кніга Г. І. Кулеш з'яўляецца вельмі актуальнай і надзённай. У гэтым сэнсе хочацца прывесці радкі з манаграфіі (с. 39), дзе беларуская літаратурная мова з рознымі яе стылямі параўноўваецца з падземнай ракой: «Яна ёсць, яна паволі падсілкоўваецца, гатовая ў любы момант выйсці на паверхню, каб паўнаважна функцыянаваць».

ВУЧОНЫЯ БЕЛАРУСІ

МІХАІЛ ФЁДАРАВІЧ ПІЛІПЕНКА

(да 80-годдзя з дня нараджэння)

19 мая 2016 г. адзначае 80-гадовы юбілей доктар гістарычных навук, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, прафесар Міхаіл Фёдаравіч Піліпенка – выдатны беларускі этнолаг і гісторык, заслужаны дзеяч культуры Рэспублікі Беларусь, галоўны навуковы супрацоўнік Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вялікі знаўца этнічных традыцый і гісторыі беларусаў М. Ф. Піліпенка сваім высокім прафесіяналізмам і эрудыцыяй заслужыў глыбокую павагу калег этнолагаў і гісторыкаў як у нашай краіне, так і за яе межамі.

Нарадзіўся Міхаіл Фёдаравіч у 1936 г. у вёсцы Нежыхаў Брагінскага раёна Гомельскай вобласці ў сялянскай сям’і, дзе прайшло яго дзяцінства. Пасля заканчэння Мазырскага педагагічнага вучылішча паступіў на гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, які закончыў з адзнакай у 1961 г. Працаваў настаўнікам гісторыі Мамайскай васьмігадовай школы Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці, а затым Каплічскай сярэдняй школы на Гомельшчыне. У 1964 г. Міхаіл Фёдаравіч паспяхова здаў экзамены і быў залічаны ў вочную аспірантуру Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава. Яго навуковым кіраўніком быў прызначаны доктар гістарычных навук, прафесар кафедры этналогіі МДУ Леў Паўлавіч Лашук, навуковыя інтарэсы якога былі шырокімі і рознабаковымі, а прафесійная кваліфікацыя і эрудыцыя, па сведчанні калег, былі надзвычай высокімі. За час вучобы ў аспірантуры М. Ф. Піліпенка атрымаў глыбокую і рознабаковую падрыхтоўку па тэарэтычных пытаннях, метадалогіі і методыцы этналагічных даследаванняў, падрыхтаваў арыгінальную кандыдацкую дысертацыю аб сям’і і шлюбе беларускіх сялян. Пасля заканчэння аспірантуры з кастрычніка 1967 г. працаваў на гістарычным факультэце БДУ, спачатку выкладчыкам кафедры гісторыі старажытнага часу і сярэдніх вякоў, а затым дацэнтам кафедры археалогіі, этнаграфіі і дапаможных гістарычных дысцыплін.

Працуючы ва ўніверсітэце, Міхаіл Фёдаравіч паспяхова распрацаваў і чытаў для студэнтаў гістарычнага факультэта агульны лекцыйны курс – «Асновы этнаграфіі», а таксама спецыяльныя курсы «Этнаграфія Беларусі», «Метады этнаграфічных даследаванняў», «Этнічная гісторыя Беларусі». Шмат увагі М. Ф. Піліпенка надаваў падрыхтоўцы будучых этнографаў. Пад яго кіраўніцтвам паспяхова былі напісаны і абаронены дыпломныя работы студэнтамі, якія ў далейшым звязалі свой лёс з этналагічнай навукай. Выкладчыцкую дзейнасць у БДУ М. Ф. Піліпенка спалучаў з актыўнай і сістэматычнай навуковай працай. М. Ф. Піліпенка распрацоўвае праблему этнагенезу і этнічнай гісторыі беларускага народа, пытанні эвалюцыі форм сям’і, сямейных і грамадскіх адносін, традыцыйных народных вераванняў беларусаў і інш. Шмат увагі вучоны надае таксама даследаванню тэарэтыка-метадалогічных пытанняў, гісторыі, сучаснаму становішчу і перспектывам развіцця беларускай этналагічнай навукі.

Высокі навуковы аўтарытэт і ўклад у развіццё этналагічнай навукі паспрыялі пераходу М. Ф. Піліпенкі на працу ў Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі на пасаду загадчыка аддзела этналогіі. У 1993 г. ён абараняе доктарскую дысертцыю. Праз год яго выбіраюць членам-карэспандэнтам АН Беларусі, з мая 1994 г. па чэрвень 2004 г. ён працуе дырэктарам інстытута, з 2004 г. на пасадзе галоўнага навуковага супрацоўніка.

Асабліва патрэбна адзначыць этап навуковай і арганізацыйнай дзейнасці М. Ф. Піліпенкі на пасадзе дырэктара інстытута. У складаных перабудовачных рэаліях 1990-х гг., ва ўмовах скарачэння бюджэтнага фінансавання Міхаіл Фёдаравіч захаваў навуковы патэнцыял інстытута, у тым ліку кадравы склад этнолагаў, пад яго кіраўніцтвам пашырыліся і паглыбіліся навуковыя даследаванні, атрымала далейшае развіццё беларуская этналагічная школа.

На працягу дваццаці год Міхаіл Фёдаравіч канцэптуальна абгрунтоўвае перспектывыя планы аддзела этналогіі, якія выконваюцца ў рамках дзяржаўных праграм навуковых даследаванняў, кіруе іх рэалізацыяй, што, безумоўна, дазволіла пашырыць праблематыку этналагічных пошукаў, акрэсліць новыя навуковыя кірункі ў айчыннай навучы. Пад непасрэдным кіраўніцтвам М. Ф. Піліпенкі паспяхова выкананы навуковыя тэмы «Традыцыйныя формы быту і матэрыяльнай культуры беларускага этнасу» (1996–2000), «Славянскія этнакультурныя традыцыі Беларусі» (2001–2005), «Традыцыі народнай культуры этнічных супольнасцей Беларусі» (2006–2010 гг.), «Этнакультурнае развіццё Рэспублікі Беларусь» (2011–2015 гг.). Дастаткова сказаць, што толькі па выніках даследавання апошняй тэмы вызначаны ўплыў этнаэмаграфічных працэсаў на этнакультурнае развіццё Рэспублікі Беларусь, разгледжана інтэграцыя этнічных супольнасцей Беларусі ў сферы матэрыяльнай культуры, даследавана ўзаемадзеянне канфесій, грамадскіх арганізацый, прасочаны ўзаемазвязі беларусаў з народамі суседніх дзяржаў у кантэксце этнакультурнага развіцця Рэспублікі Беларусь. Апублікавана 38 манаграфій, 3 падручнікі і вучэбныя дапаможнікі, 510 навуковых артыкулаў. Міхаіл Фёдаравіч творча падышоў да абгрунтавання новай планавай тэмы «Сучасныя этнічныя традыцыі Рэспублікі Беларусь» (2016–2020), кіраўніком якой ён прызначаны.

М. Ф. Піліпенка выступіў адным з арганізатараў падрыхтоўкі і выдання шматтомнага даследавання «Беларусы», прыняў удзел у напісанні чацвёртага, пятага і шостага калектывных тамоў, з'яўляўся членам рэдкалегіі дзевяці тамоў. Неабходна адзначыць, што гэтае выданне не мае аналагаў на постсавецкай прасторы, засноўваецца на шырокіх крыніцах (архіўных, палявых, статыстычных, картаграфічных і іншых матэрыялах), вылучаецца сваёй маштабнасцю, грунтоўным аналізам самых розных бакоў жыццядзейнасці беларускага народа (прамыслаў і рамёстваў, дойлідства, гісторыі этналагічнага вывучэння, вытокаў і этнічнага развіцця, сям'і, грамадскіх традыцый і інш.). Шматтомнае выданне «Беларусы» атрымала шырокае прызнанне ў нашай краіне і за яе межамі.

Кола навуковых інтарэсаў М. Ф. Піліпенкі сапраўды неабмежаванае. Ён аўтар звыш 200 публікацый, сярод якіх найбольш значнымі з'яўляюцца «Сляды родавай арганізацыі ў вясельных звычаях славянскіх народаў» (1969), «Сям'я і шлюб у беларускіх сялян у другой палове XIX – пачатку XX ст.» (1970), «З гісторыі вывучэння беларускай этнаграфіі і фальклору» (1970), «Даследаванні па гісторыі беларускай этнаграфіі» (1974), «Этнаграфія ў краязнаўстве» (1980), «Этнаграфія Беларусі» (1980), «Сучасныя этнічныя і культурна-бытавыя працэсы ў Беларусі» (1982), «Роля эвалюцыі і дыфузіі ў гісторыі традыцый» (1990), «Беларуская традыцыйная культура як феномен еўрапейскай цывілізацыі» (1995); сааўтар калектывных навуковых прац «Беларуская народная педагогіка» (1996), «Беларусы. Т. 4. Вытокі і этнічнае развіццё» (2001), «Беларусы. Т. 5. Сям'я» (2001), «Беларусы. Т. 6. Грамадскія традыцыі» (2002) і інш.

Вынікам шматгадовай працы вучонага па праблеме паходжання беларускага народа з'явілася манаграфія «Узнікненне Беларусі: Новая канцэпцыя» (1991), асноўныя палажэнні якой былі выкладзены і ўдакладнены аўтарам у раздзелах «Канцэпцыі ўзнікнення Беларусі», «Старажытныя этнічныя супольнасці на тэрыторыі Беларусі», «Фарміраванне Русі», «Гістарычныя, сацыяльна-эканамічныя, палітычныя ўмовы ўзнікнення Беларусі», «Усталяванне назвы Беларусь», а таксама ў калектывнай працы «Беларусь на мяжы тысячагоддзяў» (2000). Аўтар адмовіўся ад уяўлення аб этнагенетычным працэсе паходжання беларусаў як спрошчанай эвалюцыі папярэдніх этнічных

супольнасцей, а таксама тлумачэння этнагенезу вынікамі вялікіх міграцый старажытных славянскіх супольнасцей. У сваім даследаванні ён улічвае ролю многіх фактараў (сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, гістарычнага), асабліваю ўвагу звяртае на ролю дыфузіі ў этнічных працэсах, прасторавую і эпохальную перагрупоўку кампанентаў культуры, пераемнасць і зменлівасць мовы і самасвядомасці.

Важным кірункам дзейнасці М. Ф. Піліпенкі з'яўляецца аднаўленне і пашырэнне навуковых сувязей, у першую чаргу з навуковымі ўстановамі суседніх краін. Міхаіл Фёдаравіч прыняў актыўны ўдзел у падрыхтоўцы і выданні тома «Беларусы» (М., 1998) міжнароднай серыі «Народы і культуры», з'яўляўся адным з адказных рэдактараў тома, які атрымаў высокую ацэнку навукоўцаў, шырокай грамадскасці.

М. Ф. Піліпенка актыўна ўдзельнічае ў папулярызацыі навуковых ведаў. Ён з'яўляецца членам рэдкалегіі «Беларускай энцыклапедыі» ў 18 тамах, энцыклапедыі «Гарады і вёскі Беларусі» ў 6 тамах, «Беларускі фальклор» у 2 тамах, членам навукова-рэдакцыйнага савета энцыклапедыі «Гісторыя Беларусі» ў 6 тамах, «Этнаграфія Беларусі», падрыхтаваў серыю артыкулаў для гэтых выданняў, выступае на беларускім радыё і тэлебачанні.

Навуковую працу Міхаіл Фёдаравіч сумяшчае з педагогічнай. Чытае лекцыі, спецыяльныя курсы на кафедры этналогіі, музэялогіі і гісторыі мастацтваў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кіруе курсавымі, дыпломнымі і магістэрскімі работамі, уваходзіць у склад дзяржаўнай экзаменацыйнай камісіі на гістарычным факультэце БДУ.

Значны ўклад унёс Міхаіл Фёдаравіч у падрыхтоўку навуковых кадраў вышэйшай кваліфікацыі. Шмат гадоў узначальвае савет па абароне доктарскіх дысертацый, на высокім узроўні праводзіць іх экспертызу. Дысертацыі, абароненыя ў савецка-станоўча ацэнены Вышэйшай атэстацыйнай камісіяй. Асабіста падрыхтаваў 10 кандыдатаў і 3 дактароў навук, якія працуюць у навуковых і вышэйшых навучальных установах Рэспублікі Беларусь.

М. Ф. Піліпенка рэгулярна ўдзельнічае ў рабоце сесій Агульнага сходу Адаўлення гуманітарных навук і мастацтваў і сесій Агульнага сходу Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, з'яўляецца членам Вучонага савета Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, членам экспертнага савета па рэлігіі пры Упаўнаважаным Савета Міністраў па справах рэлігіі і нацыянальнасцей.

Як вядомаму спецыялісту па беларускай этналогіі, аўтару шматлікіх грунтоўных прац, ініцыятыўнаму арганізатару навукова-даследчай працы, клопатліваму настаўніку М. Ф. Піліпенку ў 1995 г. было прысвоена званне прафесара, у 1994 г. ён быў абраны членам-карэспандэнтам Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. У 1999 г. яму было прысуджана ганаровае званне заслужанага дзеяча культуры Рэспублікі Беларусь. У 2016 г. за шматгадовую добрасумленную працу і вялікі асабісты ўклад у развіццё Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта М. Ф. Піліпенку прысвоена ганаровае званне заслужанага работніка Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Свой юбілей Міхаіл Фёдаравіч сустракае ў росквіце творчага таленту, поўны цікавых ідэй і планаў. Ён працягвае працу ў галіне беларускай этналогіі, актыўна ўдзельнічае ў навуковых дыскусіях, выступае з дакладамі на навуковых канферэнцыях, чытае лекцыі па праблеме этнагенезу беларускага народа. Дырэкцыя Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, навуковая грамадскасць, калегі, сябры і вучні сардэчна віншуюць шаноўнага Міхаіла Фёдаравіча з юбілейнай датай і жадаюць яму моцнага здароўя, дабрабыту і доўгіх гадоў актыўнай навуковай, педагогічнай і грамадскай дзейнасці.

А. І. Лакотка, Г. І. Каспяровіч, Т. А. Навагродскі

УЛАДЗІМІР ІВАНАВІЧ НЯФЁД

(Да 100-годдзя з дня нараджэння)

Беларуская навука аб тэатры сфарміравалася ў мінулым XX стагоддзі як самастойная і адметная галіна гуманітарных ведаў дзякуючы шматлікім таленавітым і руплівым даследчыкам нацыянальнай мастацкай культуры, сярод якіх, безумоўна, вылучаецца асоба Уладзіміра Іванавіча Няфёда – члена-карэспандэнта НАН Беларусі, доктара мастацтвазнаўства, прафесара, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі БССР, заслужанага дзеяча мастацтваў БССР, аўтара шматлікіх акадэмічных прац і вучэбных дапаможнікаў па гісторыі беларускага сцэнічнага мастацтва, тэатральнага педагога і тэатральнага крытыка, грамадскага дзеяча.

Сёлета споўнілася 100 гадоў з дня яго нараджэння. І гэтая выдатная нагода раскажаць пра яго багаты і плённы навуковы і творчы шлях, каштоўныя тэатразнаўчыя здабыткі, а таксама пра яго вучняў і паслядоўнікаў, якія годна працягваюць справу свайго выдатнага настаўніка ўжо ў новым стагоддзі.

Нарадзіўся Уладзімір Іванавіч Няфёд 27 студзеня 1916 года ў г. Шахты Растоўскай вобласці ў рабочай сям’і. У юнацкія гады зведаў смак цяжкай шахцёрскай працы, якая стала своеасаблівай загартоўкай характару будучага вучонага. У 1934 годзе прыехаў у Маскву з чамаданам, у якім самымі каштоўнымі для яго рэчамі былі некалькі сшыткаў вершаў. Тут ён паступіў вучыцца ў славыты на той час Маскоўскі дзяржаўны інстытут гісторыі, філасофіі і літаратуры імя М. Г. Чарнышэўскага.

Студэнцкія гады былі вельмі насычанымі і надзвычай плённымі, яны далі магчымасць блізка і глыбока пазнаёміцца з творчасцю вялікіх рэфарматараў сусветнага і рускага тэатральнага мастацтва К. Станіслаўскага і У. Неміровіча-Данчанкі, славутых майстроў сцэны І. Масквіна, В. Качалава, М. Хмялёва, А. Астужава, Б. Шчукіна. Безумоўна, усе гэтыя асабістыя ўражанні, сістэмныя і разнастайныя веды, атрыманыя ў час навучання, сталі трывалым падмуркам для будучай дзейнасці ў сферы навукі і тэатральнай творчасці.

У 1940 годзе У. І. Няфёд прыехаў па размеркаванні ў Мінск і з таго часу назаўсёды звязаў свой жыццёвы, навуковы і творчы лёс з беларускай навукай аб тэатры. Тут, у Мінску, прайшло ўсё яго жыццё, тут ён зведаў поспех, прызнанне, зведаў і пэўныя расчараванні (а як жа без іх!) і новыя надзеі. Адным словам, жыццё было вельмі і вельмі насычаным на самыя розныя падзеі і здзяйсненні. Памёр У. І. Няфёд 23 красавіка 1999 года.

Разважаючы пра лёс Уладзіміра Іванавіча Няфёда і яго навуковыя пошукі, варта найперш адзначыць адну вельмі важную акалічнасць: размова пра тэатразнаўства і крытыку адразу патрабуе і адпаведнага аналізу самога прадмета вывучэння – сцэнічнага мастацтва. Тэатразнаўства і крытыка – гэта вельмі шырокая, разнастайная, складаная і, як усё жывое, супярэчлівая з’ява ў сферы гуманітарных навук і ўсёй тэатральнай культуры.

Хачу адразу заўважыць, што беларускае тэатразнаўства – навука досыць маладая, яна пачала актыўна і плённа фарміравацца і складацца ў адпаведную сістэму ведаў аб асноўных гістарычных і тэарэтычных пытаннях развіцця нацыянальнага сцэнічнага мастацтва толькі ў другой палове мінулага стагоддзя. Калі быць зусім дакладным, то гэта было абумоўлена стварэннем

у 1957 годзе Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР і асобнага ў ім сектара тэатральнага мастацтва, які ўзначаліў У. І. Няфёд. За год да гэта ён абараніў у Маскве па спецыяльнасці «тэатразнаўства» кандыдацкую дысертацыю на тэму гісторыі беларускага тэатра.

Нагадаю, што сам тэрмін «тэатразнаўства» з’явіўся ў структуры айчынай гуманітарнай навукі на рубяжы 1920–1930-х гг. і звязаны з грунтоўнымі працамі У. Усеваладскага-Гернгросса, К. Станіслаўскага, А. Гвоздзева, М. Марозава, П. Маркава, С. Данілава, Г. Гаяна і іншых вядомых савецкіх гісторыкаў і тэарэтыкаў, а таксама славутых рэжысёраў-рэфарматараў сцэнічнага мастацтва.

Узнікненне тэатразнаўства як навукі мае свае адметныя асаблівасці, у прыватнасці, яно не ў апошнюю чаргу абумоўлена прыцягненнем у свет тэатральнай праблематыкі людзей, здольных да тэарэтычных разважанняў і абгрунтаваных абагульненняў. Іншымі словамі, працэс пераўтварэння прафесараў-гуманітарыяў у тэатральных дзеячаў, а рэжысёраў у тэарэтыкаў-прафесараў – працэс узаемаабумоўлены, вельмі плённы і сустрэчны. Напрыклад, К. Станіслаўскаму, які пачаў рух ад тэатральнай практыкі да тэорыі, спатрэбіліся навуковыя працы па тэорыі драмы, філасофіі, псіхалогіі, усходазнаўству, у тым ліку і розныя тэалагічныя вучэнні.

Адным словам, тэатразнаўства як навука ў тыя часы ўзыходзіла, вобразна кажучы, на «дрожжах» жывога тэатра. А вядомы савецкі прафесар-літаратуразнаўца А. Гвоздзеў уступіў у кантакт з еўрапейскай тэатральнай навукай (у дужках адзначу, што ў вядучых нямецкіх універсітэтах тэатразнаўства набыло статус акадэмічнай навукі яшчэ ў канцы XIX стагоддзя) і запазычыў адтуль у аналіз спектакля прынцыпы гістарычнага прасторава-часовага мыслення. Карацей, саюз жывога тэатра з навукай аб тэатры – саюз па-свойму адметны, плённы, складаны і адначасова актуальны.

Хаця і сёння ёсць скептыкі, якія лічаць, што вывучэнне, напрыклад, спектакля немагчыма і спасылаюцца на вядомую думку Гётэ аб тым, што для таго, каб штосьці вывучаць, трэба мець магчымасць назіраць прадмет вывучэння столькі заўгодна. А спектакль, як вядома, мае свае паўтары-тры гадзіны сцэнічнага жыцця і потым знікае назаўсёды.

Не буду далей паглыбляцца ў гэтыя навукова-тэарэтычныя, метадычныя і метадалагічныя пытанні і супярэчнасці, толькі заўважу відавочнае: падыходы і прынцыпы навуковых даследаванняў развіваюцца па законах жывой прыроды, тэатразнаўства рухаецца разам з тэатрам, а значыць, у даследчыкаў заўсёды будзе адпаведны матэрыял для вывучэння, абагульнення, выпрацоўкі тэарэтычных пастулатаў аб сцэнічным мастацтве, паглыбленні і пашырэнні ведаў аб гістарычных шляхах развіцця розных нацыянальных сцэнічных культур народаў свету.

Гэтыя мае разважанні абумоўлены ў першую чаргу асобай Уладзіміра Іванавіча Няфёда, які, вобразна кажучы, не толькі ўмацаваў на новых навуковых прынцыпах закладзены ў мінулыя часы падмурак, але і адбудаваў досыць уражлівыя паверхі агульнага «дома» пад назвай «беларускае тэатразнаўства». (У дужках варта прыгадаць таксама славутых айчынных папярэднікаў – М. Гарэцкага, Ф. Аляхновіча, С. Грынкевіча, А. Некрашэвіча і іншых рупліўцаў на ніве беларускай культуры, якія стварылі значныя для свайго часу работы па гісторыі нацыянальнага тэатра.)

Зусім невыпадкова У. І. Няфёд стаў першым доктарам навук, прафесарам, які быў абраны членам-карэспандэнтам Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Ён гэта заслужыў дзякуючы сваёй вялікай і самаадданай працы на ніве айчыннага тэатразнаўства і тэатральнай крытыкі.

У. І. Няфёд стаў першым вучоным, які разнастайныя звесткі і раскіданыя па розных выданнях і архівах крыніцы аб фарміраванні беларускага нацыянальнага тэатра вывучыў, абагульніў, выклаў і сістэматызаваў у дакладную і абгрунтаваную сістэму ведаў аб багатай гісторыі айчыннага сцэнічнага мастацтва. Менавіта за наватарскія працы па гісторыі беларускага нацыянальнага тэатра («Становление белорусского советского театра», «Тэатр у вогненыя гады», «Сучасны беларускі тэатр») ён быў удастоены Дзяржаўнай прэміі БССР (1966 г.).

Так, паводле навуковых прац У. І. Няфёда, беларускі тэатр развіваўся сваім уласным і адметным шляхам. Напрыклад, працэсы кансалідацыі беларускага этнасу пачаліся яшчэ ў XVI стагоддзі, але найбольш выразныя і акрэсленыя формы праяўлення нацыянальнай свядомасці, у тым ліку праз сваю нацыянальную літаратуру і мастацтва, адзначаны толькі ў сярэдзіне XIX ст. Гэта было абумоўлена тым, што, жывучы ў самым цэнтры Еўропы на скрыжаванні розных палітыч-

ных інтарэсаў многіх краін, беларусы доўгі час не мелі рэальнай гістарычнай магчымасці пабудаваць сваю ўласную нацыянальную дзяржаву.

Але і ў такіх надзвычай неспрыяльных умовах беларускі этнас здолеў стварыць сваю ўласную нацыянальную культуру, у тым ліку навуку, літаратуру і мастацтва, якія сваімі адкрыццямі, словам, фарбамі, музычнымі гукамі і мелодыямі, шматлікімі іншымі адценнямі ўзбагацілі ўнікальную палітру славянскай, а таксама ўсёй еўрапейскай культуры. У гэтай, безумоўна, феноменальнай гістарычнай з’яве (заўважу і падкрэслю, што не так ужо шмат еўрапейскіх народаў, якім удалося сцвердзіць сваю нацыянальную адметнасць ва ўмовах адсутнасці на працягу некалькіх стагоддзяў уласнай дзяржаўнасці) пэўную і заўважную ролю адыграла менавіта беларускае сцэнічнае мастацтва, якое бярэ свае вытокі з глыбокай і сівай даўніны.

У. І. Няфёд знайшоў пэўныя крыніцы, з якіх можна было меркаваць, што на старажытных беларускіх землях першыя прафесійныя акцёры – скамарохі – з’явіліся яшчэ ў часы язычніцтва. Яны былі самаахвярнымі, яркімі, таленавітымі і руплівымі носьбітамі старажытнай тэатральнай творчасці нашых далёкіх продкаў.

Так, першае ўпамінанне аб дзейнасці беларускіх скамарохаў, якое пакуль удалося знайсці У. І. Няфёду і іншым айчынным гісторыкам мастацтва, датуецца XII ст. і належыць Кірылу Тураўскаму. З таго часу аб старажытных акцёрах звесткі знаходзяцца ў шматлікіх дакументах – інвентарных і пісцовых кнігах, статыстычных матэрыялах, гарадскіх магістрацкіх судовых справах і інш. Скамарохі былі надзіва разнастайнымі і вынаходлівымі майстрамі сваёй справы: спявалі, танцавалі, складалі вершы, прымаўкі, разыгрывалі камедыйныя сцэны, адным словам, умелі таленавіта рабіць усё, каб стварыць людзям сапраўднае свята.

У аснове старажытнай народнай тэатральнай культуры беларусаў, як пераканальна паказаў у сваіх працах У. І. Няфёд, ляжаў фальклор, які, па агульнаму прызнанню, з’яўляецца адным з самых багатых і ўнікальных у славянскім свеце. Разнастайныя элементы тэатралізацыі ў значнай ступені вызначаюць своеасаблівасць беларускага фальклору. Напрыклад, карагодныя песні ўяўляюць своеасаблівы дыялог паміж групамі карагоднікаў. Шмат элементаў драмы і камедыі было таксама ў старадаўняй абрадавай паэзіі. Вялікім шматактовым спектаклем фактычна з’яўляецца і вядомы абрад народнага вясельля.

У станаўленні беларускай тэатральнай культуры выключную ролю адыгралі таксама школьны тэатр і батлейка. Напрыклад, школьны тэатр стаў выдатнай з’явай рэгіянальнай культуры, а потым і сцэнічнага мастацтва беларусаў. Спачатку школьны тэатр уваходзіў у арэал польскай тэатральнай культуры па прычыне таго, што ў навучальных установах Вялікага княства Літоўскага пераважалі лацінская і польская мовы. Пра гэта сведчыць практыка школьных тэатраў у Полацку, Гародні, Нясвіжы, Віцебску, Пінску і многіх іншых гарадах і мястэчках тагачаснай дзяржавы. Спектаклі школьных тэатраў іграліся пераважна на польскай і лацінскай мовах, яны выконвалі свае вучэбныя задачы. Галоўны дыдактычны змест спектакляў шчодро перамяжаўся з інтэрмедыямі, якія выконваліся ўжо на беларускай мове. Яе добра разумелі і артысты (вучні), і гледачы.

Асаблівую цікавасць выклікае XVIII ст. – час, калі завяршаўся важны гістарычны пераход ад Сярэднявечча да новага ладу жыцця. Менавіта ў гэты перыяд у многіх краінах Заходняй Еўропы тэатр пачынае актыўна выходзіць на авансцэну грамадскага жыцця і ўсё больш вынікова выконваць сваю ўніверсальную стваральную ролю ў фарміраванні розных нацый.

Наогул XVIII ст., на думку У. І. Няфёда і яго некаторых паплечнікаў-тэатразнаўцаў, займае выключна важнае месца ў гісторыі беларускай тэатральнай культуры, якая прайшла ў гэты час складаны шлях свайго станаўлення. З аднаго боку – развіццё народнага мастацтва (скамарохі, кірмашовы тэатр, батлейка), з другога – фарміраванне пэўных відаў прафесійнага тэатра (школьны, але ў пераважнай большасці – магнацкія балетныя і оперныя трупы). Адначасова было шмат паратэатральных з’яў і тэатралізацый розных форм побыту: рэлігійных службаў, паляванняў, спаборніцтваў. Разам гэта складалася ў насычаную разнастайнымі фарбамі і адценнямі багатую палітру тэатральнай культуры нашага народа, які пачынаў усё глыбей і выразней усведамляць сябе пэўнай еўрапейскай нацыяй. У гэты перыяд сталі ўзнікаць буйныя магнацкія прыгонныя тэатры, якія з цягам часу набылі шырокую вядомасць. Перш за ўсё гэта тэатры ў замках і палацах

Радзівілаў, Сапегаў, Агінскіх і іншых магнатаў. Яны запрашалі таксама замежных артыстаў, музыкантаў, а нярэдка і цэлыя тэатральныя трупы з Італіі, Аўстрыі, Францыі. У замежных прафесіяналаў вучыліся беларускія прыгонныя артысты. Асабліва высокім мастацкім узроўнем па тым часе вылучаліся прыгонныя тэатры Нясвіжа, Слуцка, Шклова, Гародні, Ружан, Слоніма, Магілёва.

Варта заўважыць і асабліва падкрэсліць, што прыгонны тэатр у Беларусі стаў спецыфічнай пераходнай формай ад школьнага да прафесійнага прыватнага тэатра. У гэты перыяд замацоўваліся і ўзбагачаліся пэўныя традыцыі беларускага тэатра, традыцыі, якія спалучалі шматлікія ўнікальныя з’явы народнай творчасці з разнастайнымі элементамі прафесійнага мастацтва, што былі ў пераважнай большасці запазычаны з развітых тэатральных культур Заходняй Еўропы, а таксама з суседніх – польскай, рускай, украінскай.

У XIX ст. беларусы ўвайшлі ўжо, як вядома, пад іншым дзяржаўным «дахам». Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795) тэрыторыя Беларусі цалкам была далучана да Расіі. Але ўмовы існавання, на вялікі жаль, прынцыпова не змяніліся – беларусы па-ранейшаму не мелі сваёй уласнай дзяржаўнасці, што, натуральна, адбівалася на ўсіх сферах жыцця і дзейнасці людзей, моцна шкодзіла аб’ектыўным працэсам фарміравання нацыі, плённаму развіццю нацыянальнай самасвядомасці.

У адрозненне ад XVIII ст. у XIX ст. вялікую ролю ў тэатральнай культуры Беларусі пачынаюць адыгрываць не толькі культуры слаёў: верхняга, сярэдняга, нізавога (мяшчанскага і сялянскага), але і субкультуры тых слаёў грамадства, якія падзяліліся па сацыяльных прыкметах, як гэта было і раней (культура дваран, культура гараджан, культура ваенных і г. д.), але і мелі моўныя адрозненні. На змену дзяржаўнай мове XVIII ст. для шляхты (польска-лацінскай) прыходзіць у XIX ст. новая афіцыйная мова – руская. З’яўляецца ўжо білінгвізм не слаёў, а асобных дзеячаў культуры.

Кожнаму слою культуры адпавядаюць пэўныя віды тэатраў. Разначынныя слаі насельніцтва (як прадстаўнікі верхняга слоя культуры) актыўна наведвалі гарадскі пастаянны тэатр, а таксама ўзнікшыя перасоўныя камерцыйныя музычна-драматычныя і драматычныя антрэпрызы. Пераважнымі жанрамі ў такіх тэатральных трупях былі вадэвіль, камедыя, фарс, драма, опера (меней), адначасова з гэтым фактычна знікае балет. Да 1863 г. у гэтых тэатрах спектаклі ў асноўным ішлі на польскай мове, пасля – на рускай.

Аналізуючы бурныя працэсы і тэндэнцыі, што адбываліся ў грамадскім і культурным жыцці Беларусі XIX ст., У. І. Няфёд слушна заўважыў і адзначыў адну сапраўды гістарычную з’яву, якая адыграла вялікую ролю ў далейшым станаўленні нацыянальнага тэатра. Справа ў тым, што культура сярэдняга слоя супала з утварэннем у 1840-я гг. новай беларускай літаратуры пераходнага перыяду, з’яўленнем першых беларускіх пісьменнікаў-прафесіяналаў.

Прадстаўнікамі гэтага адмысловага слоя з’яўлялася мясцовая польская і беларуская шляхта, гарадская разначынная інтэлігенцыя. У іх асяроддзі пачаў актыўна фарміравацца ўстойлівы білінгвізм (спачатку польска-беларускі, потым – руска-беларускі). Носьбіты гэтага слоя культуры арганізавалі шматлікія аматарскія, так сказаць, «высакародныя тэатры» (польскія і рускія аб’яднанні, мастацкая самадзейнасць няўрымслівых гімназістаў і інш.), на сцэне якіх разыгрываліся немудрагелістыя вадэвілі, камедыі і аперэты. Таксама праходзілі канцэрты певакоў і музыкантаў-аматараў, выступалі прыватныя капэлы, гарадскія аркестры і іншыя мастацкія калектывы.

Будзем памятаць яшчэ пра адзін выключна важны аспект: развіццё сцэнічнага мастацтва вельмі цесна і непарыўна звязана з рухам нацыянальнай літаратуры, яе мастацкім узроўнем і філасофскай глыбінёй у асэнсаванні і адлюстраванні нацыянальнага жыцця.

Пра гэта, напрыклад, досыць яскрава і красамоўна сведчыць уся творчая дзейнасць Вінцента Іванавіча Дуніна-Марцінкевіча – беларускага паэта і драматурга, асветніка і гуманіста, этнографа і фалькларыста, акцёра і арганізатара (сапраўднага менеджара ў сучасным разуменні гэтага слова!) тэатральнай справы. Ён з’явіўся сапраўдным волатам нацыянальнай культуры, адным з самых актыўных і самаахвярных пачынальнікаў беларускай прафесійнай драматургіі і тэатра. Яго лепшыя драматычныя творы – дасціпныя народныя камедыі «Пінская шляхта» і «Залёты» не сыходзяць з рэпертуару прафесійных і аматарскіх тэатраў Беларусі да сённяшняга дня.

Неабходна памятаць адну вельмі важную дату – 9 лютага 1852 г. Менавіта ў гэты дзень, а дакладней у вечар, у Мінску ў памяшканні гарадскога тэатра адбыўся першы паказ спектакля паводле лібрэта В. Дуніна-Марцінкевіча «Сялянка». Менавіта адсюль, як паказаў і даказаў сваімі даследаваннямі У. І. Няфёд, і вядзецца адлік гісторыі беларускага прафесійнага тэатра еўрапейскага кшталту.

Тагачасная рэчаіснасць, у тым ліку і пэўная (і паслядоўная!) нацыянальная палітыка царскіх улад, зусім не заахвочвала намаганні нешматлікіх, але вельмі руплівых і настойлівых беларускіх дзеячаў культуры. Вядомыя расійскія рэформы 1860–1870-х гг. спрыялі даволі актыўнаму развіццю шматлікіх прыватных антрэпрыз, якія працавалі на рускай мове. Іх колькасць у канцы XIX ст. адчувальна павялічылася. У рэпертуары гэтых калектываў пераважалі шматлікія вадэвілі, фарсы і іншыя забаўляльныя творы. Безумоўна, такія прыватныя тэатры рабілі свой пэўны ўплыў на культурнае жыццё ў беларускіх гарадах, выклікалі цікавасць іх жыхароў менавіта да сцэнічнага мастацтва, выходзілі ў глядачоў пэўныя эстэтычныя запатрабаванні.

Як бачым, шматлікія з’явы, тэндэнцыі і працэсы ў грамадска-палітычным і культурным жыцці, што адбываліся ў Беларусі на працягу ўсяго XIX ст., паказваюць і даказваюць – сцэнічнае мастацтва зрабіла ў гэты перыяд айчынай гісторыі некалькі вельмі важных і плённых крокаў па складанаму шляху фарміравання нацыянальнай самабытнасці і назапашвання мастацкага патэнцыялу сапраўднага еўрапейскага ўзроўню.

Інакш кажучы, досыць трывалы падмурак беларускага нацыянальнага тэатра ў XIX ст. быў пабудаваны агульнымі намаганнямі некалькіх пакаленняў таленавітых і свядомых творцаў.

Апасродкаванае ўздзеянне еўрапейскай культуры дапамагала рэгіянальнай культуры Беларусі XIX ст. асэнсаваць сябе ў новай іпастасі – чыста нацыянальнай. Але XIX ст. – гэта адначасова перыяд актыўнага і плённага вучнёўства: кожны этап быў неабходным для развіцця тэатра. Як пераканальна даказвае ў сваіх працах У. І. Няфёд, калі б не было гэтага па-свойму ўнікальнага стагоддзя, не з’явіўся б урэшце беларускі прафесійны тэатр.

У дадзеным выпадку неабходна адзначыць і памятаць яшчэ адну прынцыпова важную асаблівасць гэтага перыяду: тэатральнае мастацкае творчасць (спачатку народная, аматарская, а потым і прафесійная) актыўна спрыяла фарміраванню ўласнай беларускай інтэлігенцыі, якая і выконвала сваю галоўную ролю – ролю вынаходніцы нацыі. Адначасова творчая інтэлігенцыя назапашвала і мастацкі патэнцыял нацыянальнай культуры, у якой тэатр пачынаў адыгрываць усё больш значную пазітыўную ролю.

Менавіта такі складаны і даволі працяглы ў часе працэс зліцця мастацкага вопыту народнага тэатра і значных дасягненняў прафесійнай сцэны абумовіў нараджэнне на рубяжы XIX і XX стагоддзяў першай беларускай трупы Ігната Буйніцкага, якому было наканавана стаць, паводле азначэння У. І. Няфёда, сапраўдным «бацькам» нацыянальнага тэатра.

З гэтага часу пачаўся якаясьці новы перыяд развіцця драматычнага тэатра беларусаў. Янка Купала, Якуб Колас, Карусь Каганец, Максім Гарэцкі, Ігнат Буйніцкі, Фларыян Ждановіч, Уладзіслаў Галубок, Францішак Аляхновіч, Еўсцігней Міровіч, Мікалай Міцкевіч, Уладзімір Кумельскі, Дзмітрый Арлоў і іх шматлікія таленавітыя паплечнікі і паслядоўнікі ўнеслі рашаючы ўклад у будаўніцтва беларускага прафесійнага тэатра сучаснага тыпу. Творчасць гэтых і іншых адметных пісьменнікаў, драматургаў, рэжысёраў, акцёраў, педагогаў, арганізатараў тэатральнай справы стала трывалай асновай такой феноменальнай з’явы ў гісторыі айчынай культуры, як паскоранае развіццё беларускага сцэнічнага мастацтва ў першай палавіне XX ст.

Вынік гэтай з’явы агульнавядомы і ўсімі прызнаны – моцны творчы патэнцыял і сапраўдны еўрапейскі ўзровень вядучых беларускіх драматычных тэатраў, што быў дасягнуты ўжо на рубяжы 1930–1940-х гг.

Як вядома, падзеі Першай сусветнай вайны, што пачалася ў 1914 г., а потым рэвалюцыйна-глабальныя ўзрушэнні і пераўтварэнні 1917 года ў Расіі прывялі да абвешчання 1 студзеня 1919 года Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі.

Такім чынам, у гісторыі беларускага народа і яго нацыянальнай культуры пачаўся зусім новы і выключна важны этап развіцця.

Ужо літаральна праз год з невялікім – 14 верасня 1920 г. у жыцці маладой рэспублікі адбылася знакавая культурная падзея – у Мінску быў урачыста адкрыты Беларускі дзяржаўны тэатр (цяпер Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Я. Купалы).

Яго першым мастацкім кіраўніком стаў прызнаны беларускі рэжысёр і акцёр Фларыян Паўлавіч Ждановіч, які гораха ўзяўся за складаную і важную справу. Але даволі хутка ён пераканаўся ў тым, што пачынаючым выканаўцам трэба найперш вельмі сур'ёзна вучыцца асновам унікальнай акцёрскай прафесіі. І неўзабаве Фларыян Ждановіч робіць мужны і адзіна правільны крок у такіх абставінах – прапануе Ураду БССР замест сябе запрасіць на адказную пасаду мастацкага кіраўніка вядомага рускага драматурга, акцёра, рэжысёра і педагога Еўсцігнея Афінагенавіча Міровіча, які ў той час па волі лёсу апынуўся ў беларускай сталіцы.

Еўсцігней Міровіч не адразу, але ўрэшце рэшт прыняў прапанову беларускага Урада і ў 1921 г. стаў мастацкім кіраўніком БДТ-1.

Новы кіраўнік тэатра адразу вельмі актыўна ўзяўся за сваю справу – перагледзеў рэпертуарную палітыку, аддаючы перавагу найперш нацыянальнай драматургіі, а самае галоўнае – арганізаваў сістэмную прафесійную вучобу маладых акцёраў. Ужо праз год Е. Міровіч сам напісаў на беларускай мове гістарычную драму «Кастусь Каліноўскі» і ажыццявіў яе пастановку з Уладзімірам Крыловічам у галоўнай ролі.

У 1926 г. у Віцебску распачаў сваю дзейнасць Другі Беларускі дзяржаўны тэатр (цяпер Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Я. Коласа). Аснову акцёрскай трупы склалі выхаванцы тэатральнай Студыі, якая працавала ў Маскве. Паказальна, што з першых гадоў сваёй дзейнасці БДТ-2 узяў трывалы курс на нацыянальную драматургію: тут ставіліся шматлікія творы Я. Купалы, Я. Коласа, К. Чорнага, П. Глебкі, у якіх адлюстроўваўся складаны і нярэдка супярэчлівы гістарычны шлях беларускага народа, яго ўпартая барацьба за свабоду і незалежнасць, за годнае права, паводле славытых купалаўскіх слоў, «людзьмі звацца».

Безумоўным лідарам беларускага сцэнічнага мастацтва стаў БДТ-1, рэпертуар якога паслядоўна ўзбагачаўся лепшай нацыянальнай і сусветнай драматургіяй. У выразных і маляўнічых спектаклях Е. Міровіча паводле ўласных п'ес «Машэка», «Кастусь Каліноўскі», «Каваль-ваявода» паспяхова і плённа фарміраваліся адметныя традыцыі нацыянальнага сцэнічнага мастацтва, якія вылучаліся асаблівай жыццёвай, гістарычнай і псіхалагічнай праўдзівасцю ў адлюстраванні быцця чалавека, яго пошукаў гармоніі добра і справядлівасці. Актыўна і вынаходліва выкарыстоўваючы багаты фальклор, Е. Міровіч таленавіта і мэтанакіравана ўвасабляў тагачасную ідэю беларусізацыі, адраджаў лепшыя народныя традыцыі, што служыла справе развіцця нацыянальнай самасвядомасці, умацавання гістарычнай памяці выразнымі сродкамі і прыёмамі тэатральнага мастацтва.

Такім чынам, БДТ-1 спакваля ператвараўся ў магутны творчы арганізм, які быў адмысловым выразнікам шматвяковага народнага вопыту, нацыянальных традыцый і адначасова яго мудрым, тонкім настаўнікам, хця навакольны соцый пад уплывам жорсткай «класавай барацьбы» рабіўся ўсё больш напружаным, складаным, супярэчлівым, драматычным.

Але пры гэтым нельга не ўбачыць і іншую вельмі адметную, можна нават сказаць, гістарычную з'яву ў беларускім тэатральным мастацтве на рубяжы 1930–1940-х гг. Яна заключаецца ў тым, што БДТ-1 (а за ім, натуральна, падцягваліся БДТ-2 у Віцебску, БДТ-3 у Гомелі, Рускі тэатр БССР у Магілёве) на той перыяд ужо назапасіў адметны творчы патэнцыял. Менавіта той ідэйна-эстэтычны патэнцыял, што дазваляў ствараць выдатныя спектаклі, многія з якіх сталі бліскучымі вяршынямі ў гісторыі нацыянальнага сцэнічнага мастацтва.

Так прыйшла творчая сталасць беларускага драматычнага тэатра, умацніўся яго грамадскі аўтарытэт і прызнанне ў глядачоў. Пра ўсё гэта У. І. Няфёд паслядоўна і сістэмна, з апорай на шматлікія крыніцы і асабістыя ўражанні ад сустрэч, размоў і дыскусій з выдатнымі драматургамі, рэжысёрамі, акцёрамі і іншымі дзеячамі культуры занатаваў у сваіх вядомых працах: «Беларускі тэатр: нарыс гісторыі» (1959), «Беларускі акадэмічны тэатр імя Я. Купалы» (1970), «Беларускі тэатр імя Я. Коласа» (1976), «Ігнат Буйніцкі – бацька беларускага тэатра» (1991) і інш.

У 1990-я гг. адбыліся вядомыя гістарычныя падзеі сусветнага маштабу: распаўся Саветскі Саюз і на яго абшарах нарадзіліся новыя самастойныя краіны, у тым ліку і Рэспубліка Беларусь.

Такім чынам, у беларусаў з'явіўся рэальны гістарычны шанс спраўдзіць мару многіх пакаленняў сваіх продкаў – пабудаваць уласную дзяржаву.

Новая палітычная, сацыяльна-эканамічная і нацыянальна-культурная рэальнасць у краіне на рубяжы XX і XXI стагоддзяў абумовіла пэўныя асаблівасці развіцця беларускага тэатра ў гэты перыяд, вызначыла напрамкі творчых, арганізацыйных і іншых пошукаў у сферы сцэнічнага мастацтва. У аснове гэтых складаных, а нярэдка і супярэчлівых працэсаў, пошукаў, эксперыментаў і здзяйсненняў – даволі глыбокае ўсведамленне творцамі сваёй адказнай ролі і значэння ў будаўніцтве беларускай дзяржаўнасці. Адсюль – адчувальны ўздым у працэсах нацыянальна-культурнага адраджэння, шчырая зацікаўленасць навуковай і творчай інтэлігенцыі ў пашырэнні свайго ўплыву перш за ўсё на шматстайнае духоўнае жыццё беларускага грамадства, умацаванні ў ім непераўзыходзячых гуманістычных каштоўнасцей і ідэалаў.

Так, ужо за першыя дзесяць гадоў «суверэннай гісторыі» павялічылася колькасць дзяржаўных тэатраў: з 17 (1990 г.) да 25 (2000 г.). Адначасова нарадзілася прынцыпова новая з'ява ў беларускай сцэнічнай культуры: было створана некалькі прыватных тэатраў, якія, безумоўна, узбагацілі творчую палітру айчыннага мастацтва. У гэты час пачаў актыўна развівацца фестывальны рух – сталі праводзіцца разнастайныя міжнародныя і нацыянальныя тэатральныя фестывалы ў Мінску, Гомелі, Брэсце, Маладзечне, Гродне, Бабруйску. Адметнай і прыкметнай з'явай 1990-х гг. стала значнае павелічэнне менавіта нацыянальных тэатраў (у 1990 г. іх было толькі 3, праз дзесяць гадоў – 12), што стала вынікам паслядоўнай палітыкі беларусізацыі ў сферы сцэнічнага мастацтва. Яшчэ адна вельмі станоўчая і плённая з'ява – прыкметная актывізацыя менавіта беларускай драматургіі, павелічэнне колькасці п'ес маладых аўтараў. Пачаў выходзіць часопіс драматургіі і тэатра «Тэатральная Беларусь» (1992), створаны новы творчы саюз – Беларускі саюз літаратурна-мастацкіх крытыкаў (1997). Новы і адказны статус атрымаў Тэатральна-мастацкі інстытут, які быў ператвораны ў 1992 г. у Беларускую акадэмію мастацтваў.

Гэтыя і многія іншыя прыклады сведчаць, што ў 1990-я гг. тэатральны працэс набыў пэўны дынамізм, узбагаціўся новымі падыходамі ў арганізацыі творчай справы. Важкія творчыя здабыткі ў першую чаргу былі звязаны з паспяховым эстэтычным асваеннем айчыннай гісторыі, што было абумоўлена многімі фактарамі, у тым ліку і актыўнымі працэсамі дзяржаўнага будаўніцтва, пошукамі агульнанацыянальнай ідэі.

Агульныя вынікі тэатральнага працэсу 1990-х гг. засведчылі, што беларускі тэатр новае XXI стагоддзе сустраў з пэўным прадчуваннем неабходнасці перамен у развіцці нацыянальнага сцэнічнага мастацтва. Перш за ўсё тут маецца на ўвазе наспелае рэфармаванне тэатральнай справы, удасканаленне юрыдычнай асновы для дзейнасці тэатраў рознай мадэлі і формы ўласнасці.

Безумоўная і вельмі каштоўная заслуга У. І. Няфёда яшчэ і ў тым, што ён стварыў вядомую і аўтарытэтную школу нацыянальнага беларускага тэатразнаўства і тэатральнай крытыкі. Значны патэнцыял і гонар гэтай школы склалі вядомыя папличнікі і вучні У. І. Няфёда – дактары навук А. В. Сабалеўскі, Г. І. Барышаў, Р. Бузук, Н. Юўчанка; кандыдаты навук С. Пятровіч, Т. Барысава, А. Саннікаў, М. Каладзінскі, Ю. Пашкін, С. Міско, В. Навуменка, Т. Гаробчанка, А. Лабовіч, Ю. Сохар, Р. Баравік, К. Кузняцова, Г. Алісейчык і іншыя даследчыкі (сярод іх неабходна назваць В. Вольскага, У. Сядуру, У. Стэльмаха, А. Есакова, А. Бутакова, Б. Бур'яна, А. Станюту, А. Ракава, В. Салеева, Т. Катовіч, А. Савіцкую, Г. Юдчыц і іншых аўтараў разнастайных кніг, прысвечаных гісторыі тэатра, яго творчым і эканамічным праблемам, асобным дзеячам) нацыянальнай сцэнічнай культуры беларусаў.

Усе разам яны стварылі даволі грунтоўную, багатую і вельмі каштоўную бібліятэку навуковай літаратуры (тут і калектыўныя выданні, сярод якіх, безумоўна, вылучаецца 3-томная (у 4 кнігах) «Гісторыя беларускага тэатра» (1982–1987) і шматлікія асобныя манаграфіі) аб гісторыі беларускага тэатра і яго выдатных майстрах сцэны, а таксама разнастайных тэарэтычных, гістарычных і творчых праблемах развіцця рэжысёрскай думкі, актёрскага выканаўчага майстэрства, сцэнаграфіі, музыкі, тэатральнай крытыкі і іншых пытаннях нацыянальнага драматычнага мастацтва.

Варта пры гэтым вызначыць некаторыя працы доктара філасофскіх навук В. А. Салеева і доктара мастацтвазнаўства Т. В. Катовіч, прысвечаныя складаным тэарэтычным праблемам

тэатра як унікальнага віду творчай дзейнасці чалавека. Акцэнт на гэтай акалічнасці робіцца па адной відавочнай прычыне – адсутнасці ў беларускім тэатразнаўстве грунтоўных навуковых распрацовак пытанняў тэорыі сцэнічнага мастацтва. Колішняя работа У. І. Няфёда «Роздум пра драматургічны канфлікт» (1970) была ці не адзінай у мінулым стагоддзі, прысвечанай асобным пытанням тэатральнай тэорыі. Таму можна толькі вітаць намаганні сучасных даследчыкаў у іх шчыраванні на ніве вывучэння разнастайных тэарэтычных праблем старажытнага і сучаснага тэатральнага мастацтва.

Выдатным і своеасаблівым «вянцом» (пра завяршэнне размова не ідзе, бо працэс навуковага асэнсавання тэатральнага жыцця безупынны!) гэтага важнага і адказнага гістарычнага перыяду фарміравання беларускай школы тэатразнаўства стала падрыхтоўка і выданне ў 2002–2003 гг. унікальнай і адзінай на постсавецкай прасторы таго часу энцыклапедычнай працы «Тэатральная Беларусь» у 2 тамах пад навуковым кіраўніцтвам прафесара А. В. Сабалеўскага.

Адным словам, беларускае тэатразнаўства, выгадаванае руплівай і паслядоўнай працай Уладзіміра Іванавіча Няфёда, вельмі годна і вынікова завяршыла мінулае стагоддзе і ўвайшло ўжо ў XXI стагоддзе даволі «ўзброенае» і прафесійна добра падрыхтаванае для вырашэння новых і, адразу падкрэслію, вельмі складаных і актуальных задач, што паўставіў сам час перад гуманітарнымі навукамі і культурнай сферай.

Тое, што гэтыя задачы будуць вырашаны, – сумненняў няма. І галоўная прычына ў такім перакананні – усведамленне і адчуванне наяўнасці моцнага навуковага грунту, на якім трымаецца сучаснае беларускае тэатразнаўства. Але пры гэтым вельмі важна і неабходна заўсёды памятаць тых выдатных асоб айчыннай гуманітарнай навукі, якія шмат зрабілі і здзейснілі ўласнымі намаганнямі, а потым і натхнілі новых пакаленні сваіх вучняў і паслядоўнікаў.

Сярод такіх выключных асоб беларускай гуманітарнай навукі XX стагоддзя, як гэта выразна бачыцца ўжо з вышыні сённяшняга часу, безумоўна, сваё ганаровае месца займае асоба члена-карэспандэнта Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі Уладзіміра Іванавіча Няфёда.

Ёсць пэўная справядлівасць і заканамернасць ў тым, што яго 100-годдзе з дня нараджэння выпала менавіта на Год культуры, якім абвешчаны ў нашай краіне бягучы 2016 год.

Р. Б. Смольскі